ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ЭНЕ ТОПРАК

Повестлер

Терҗиме эден Ата **ЫКЛЫМОВ**

© «Рух» дөредиҗилик-өнүмчилик бирлешиги

Айтматов Чингиз
Эне топрак. Повестлер. — А.: Рух, 1993,— 176 сах.
Материнское поле.

Дүнйә белли гыргыз языжысы Чингиз Айтматовың бу китабына онуң «Эне топрак» ве «Йүзбе-йүз» повестлери гиризилди.

© «Рух» дөредижилик-өнүмчилик бирлешиги
© Ата Ыклымовың терҗимеси

ЭНЕ ТОПРАК

Нирдесең мазарың, билемок, атам,
Саңа багышлаян, Төрекул Айтматов.
Эне, дөрдимиз өсдүрдиң, гоймадың етим,
Саңа багышлаян, Нагима Айтматова.

Ол тәзе чалшырынан арасса көйнегиниң үстүнден гарамтыл күлечесини гейип, башына-да ак яглык даңып, бугдайчылыгың ичинден гечйән ёданың угры билен хаялжак йөрәп баряр. Төверек-дашда хич ким ёк. Гызгалаңлы томус паяв болупды. Экин мейданларының ичинде хүмүрдешйән адамлар хем ёк, алатозан турзуп гечйән машынлар хем инди ёк, хол алыслардакы комбайнларам гөрненок, энтек бугдай хошасына мал хем сүрүлмәндир.

Ана, хол улы ёлуң аңырсында аңырсына-бәрсине гөз етмез үммүлмез гүйз сәхрасы яйлып ятыр. Түсселеч булут бөлеклери ондан-оңа асуда гөчүшип йөрлер. Бу мейданың ичинден өвүсйән ел хем асуда өвүсйәр, ол селиндир сыпал бөлеклерини сырып-сүпүрип, шол асудалыгына-да деря бака рована боляр. Сәхер чигрегинден нем тапан отуң ысы бурнуңа уряр. Оракдан соң ер дынч аляр. Хә диймәнем ховалар үйтгәп, алдыгына ягыш гуймага башлар, ит гары дүшүп, харасат-тупан турар. Йөне хәзир велин имисалалыкды, парахатлыкды.

Оңа пәсгел бермәң. Ханха ол аяк чекди, көнелишен өчүгси гөзлери билен төверек-дашына кән-кән әңедйәр.

— Салам, эй эне ер — дийип, ол ювашжа геплейәр.

— Салам, Толгонай. Сенем гелэйдиңми? Гаррайыпсың-ла өзүңем. Сачларың дув ак болуп гидипдир. Элиңем хасалы.

— Хава, нәтжек, гарраляр-да. Ынха, ене бир йыл

өтди, сениң болса, эй ер, ене бир гезек орагың орлуп, хасылың алынды. Шу гүн өлиң-дириң ят эдилйән гүни.

— Билйән, гарашдым саңа, Толгонай. Нәме, бу сапарам еке өзүң гелдиңми?

— Ине, шу гөршүң ялы-да, бир өзүм гелдим.

— Онда, хенизем хич зат айтмансың-да, Толгонай.

— Ёк, гайратым чатмады.

— Я инди оңа хич ким бу хакда хич хачан хич зат айтмаз өйдйәмисиң? Нәме атанлыкда дилинден сыпдыран киши тапылмаз өйдйәмисиң?

— Ёк, о нәме үчин? Иру-гич оңа әхли зат аян болар, нәден ол эййәм уллакан йигит чыкды, инди ол илден эшидибем билеверсин. Йөне хер ничик хем болса, ол хениз мениң үчин чага-да. Шонуң үчин горкян мен, гүррүн ачмага горкян.

— Эмма ынсан хакыката гөз етирмели ахырын, Толгонай.

— Муңа дүшүнйән. Йөне оңа нәдип айтжак? Себәбем, мениң билйән задымы, сениң билйән задыңы, эй мәхрибан ер, улы илиң билйән задыны диңе о биленок. Биләйсе, ол нәме пикир эдер, бу болан-гечен затлара нәхили гарар, акылы-пайхасы етип, хакыката пәк йүрекден дүшүнермикә бери? Чага ахырын ол хениз. Онсоң, ынха, ол дурмушдан йүзүни өвүрмән, онуң гөречлерине дос-догры эңедер ялы нәтмели, нәме алач этмели дийип шол ойланып, аңырсына чыкып билмән йөрүн. Вах, эртеки отаран ялы, ап-аңсат гүррүң берип болайян болса болмаярмы! Соңкы махаллар отурсам-турсам шунуң пикирини эдйәрин, себәбем бу бир саналгы гидип-гелип дуран дем-дә, хачан йөр дийилсе гидибермели. Шу гыш дүмевләп, келләм яссыга етенде, саналгым долуп баряндыр өйтдүм. Ёк, өлүмден горкяндыр өйдүб-ә гөвнүңе гетирме. Ажал гөни геләенде-де, оңа боюн бурман. Мен агтыгыма өз кимдигини айтмага етишмезмикәм өйдйән, өлүп-йитип өтәгидермикәм өйдүп, онуң өзи хакдакы гөз етирмели хакыкатыны өз яным билен алып гидиберермикәм өйдүп горкян. Онуң болса мениң чекйән гайгы-хасратларымдан асла хабарам ёк... Вах, бу нерессежигим энесиниң шу болуп ятышына гынанды-да, мекдебе-де гитмән, шол дүшегимиң дашында пырланды йөрди, агынжак әжеси-дә. «Эне, ай эне, сувжагаз я-да дерманжагаз ичәйсең нәдеркә? Я йылыжак ятарың ялы, галыңрак япайынмы, хә» дийип, дашымда первана боляр.

Эдил эжеси-дә. Мен болсам, йүрек эдип, ене айдып билмедим, дилим өврүлмеди. Онуң бу ынанжаңлыгыны дийсене, хич бир өврүм-човрүмини билмейәр. Вагт болса гечип гидип баряр, мен болса нәмеден башлажагымы билмән, шол яйданып йөрүн. Хер нәмелер эдип гөрдүм; оңа бир баш урдум, муңа бир баш урдум. Нәчелер ойлансам хем, ахыры ене шол бир пикире доланып гелйән. Болан-гечен затлар хакда догры пикир эдер ялы, дурмуша дүрс дүшүнер ялы, мен оңа диңе бир онуң эжеси хакда, диңе бир онуң өз ыкбалы хакда дәл, эйсем бейлеки көп-көп адамлар хем ыкбаллар хакда-да, өзүм хакда-да, өз яшан дөврүм хакда-да, сен хакда-да, эй мәхрибан эне ер, бүтин дурмушымыз барада, иң бәркиси шу хич бир зады гөвнүне гетирмән, хезил эдип мекдебе гатнап йөрен велосипеди нәме, шо хакда-да мен оңа гүррүң бермели боларын. Белки, диңе шейдилсе догры болар. Себәби бу тайда бир зады гошуп, икинжи бир зады зыңаяр ялы зат ёк-да: дурмушың өзи бизиң әхлимизи бир чанакда югруп, бир дүвүнчеге-де дүвүп ташлады ахбетин. Болуп гечен ахвалат болса, өзүңе белли, хер бир өңъетен улы адамам ондан аңсат-аңсат баш чыкарып билмез. Оны өз эгниңдежик чекип, йүрегиң билен дүшүнмек герек... Шу себәплем пикире батып йөрүн... Әлбетде, бу мениң боржум, муңа мен говы дүшүнйән, оны бержай эдип билэйсем, өлсем-де арманым болмаз...

— Отур ахырын, Толгонай. Бейдип дурма, сениң аякларың агырылы ахырын. Ана, шу дашың үстүнде дызыңы эпәй, билеже пикирленшели. Шу тайык иң илки сапар гелениң ядыңдамы, Толгонай?

— Ханы бир хушума салжак болайын велин, йөне ондан бәри кән вагтам гечәйипдир-дә.

— Ятлажак бол, Толгонай, әхлисини башдан-аяк хакыдаңа салжак бол, Толгонай.

2

Дүйш ялы ядыма дүшйәр: о махаллар мен юмрук ялыжак гызжагаздым, орак гүнлери бу ерлере элимден тутуп гетирердилер-де, харманың көлегесинде отурдардылар. Агламасын дийип элиме-де бир дөвүм чөрек тутдурардылар. Соң, эп-эслиже гыз чыкамсоң хем шу этраплара экилен экинлере гөз-гулак болардым. Бахар

айлары бу тайларының мал-гарасыны дага сүрердилер. О махаллар мен сачлары эгнине дүшүп дуран мәхек ялыжак гызжагаздым. Бу чагалык дийлен гайгысыз-гамсыз, түйс сапалы чаг болар экен! Чарваларың Сары дүзлүгиң ашак этегини сырып гечип барянлары эдил шу гүнки ялы ядымда. Довар сүрүлери яңы ерден сайланан яз отларының гылтымына ковлашып, сонарлы даглара етмэге алңасаярдылар. Пикир эдип гөрйән велин, о вагтлар мен бир самсыжак гызжагаз экеним. Гылял сүрүлери алдажы ялы болуп, үстүңе эңип гелйәндир, ахмал галсаң, эйләңи-бейләңи гараманкаң сени гума гарып, дебсиләп күл эдип гитжекдир, ат гойнагының астындан гөтерилен тот-тозан ал-асманда асыл-асыл болуп дурандыр. Мен болсам бугдайчылыгың ичинде букулардым-да, олары шагал болуп үркүзердим. Ябы жанаварлар хем алланичигси үркүшип, дыр-пытрак болуп, думлы-душа даргашып гидердилер. Йылкыбанлар болса:

— Хәйт, сачы кесиленже гыз дийсе, бир элимизе дүшәйсең боляр, нәхили ябы үркүзмелидигини сениң гөзүңе гөркезерис! — дийип, өкжәме мүнйәндирлер.

Менем онсоң икибака сап атып, япдан-яба гачып айланып йөрендирин.

Сарымтыл довар сүрүлери бу тайдан гүн ырман гечер дурарды, гоюн гуйруклары тозаның ичинде икибака чайканарды, сыңраклары дийсең эдил долы ягандакы ялы сес эдерди. Гоюн чопанларың хем сеслери гырлып гидендир, йүзлери дийсең еле-гүне гараөрт боландыр. Ондан соң болса ховутларына ики янлайын гымызлы янлыклар атылан дүе кервенлери гечип гидерди. Бу оба байларының гөчи болмалыды. Йүпеге-парча доланан гыз-гелинлер иңңән еңил гопян ёргаларың үстүнде ыранышып отурышларына парч болуп отуран чемензарлыкларың хем дуры сувлы чешме-чайларың айдымыны айдардылар. Бу затлары гөрүп, мениң акылым башымдан учарды, дүнйәдәки әхли зады унудып, оларың ызындан ылгардым. Шол ылгар гидер отырдым, ылгар гидер отырдым. Тә ахыры гөзден йитйәнчәлер, оларың ызларындан ылгардым. «Вах, шоларыңкы ялы мениңем овадан көйнегим, сечекли яглыгым болайсады-да!» дийип арзув эдердим. Ери, кимдим ахырын мен о заман? Батрагың аяк яланач ылгап йөрен хорошажа бир гызыдым-да. Бабам пахыры берги-борчдан чыкып билмәни үчин, өмри өтйәнчә, байларың ерини сүрүп хем экип

бермели эдипдирлер, ана онсоң, бизиң пышдымызың шол шейдип гелшимишин. Йөне хич хачан йүпек көйнек эгниме илмедик хем болса, гөрмегей гыз болуп етишдим. Көлегәме середип, өз-өзүм доюп билмездим. Өзүм-ә йөрәп баряндырын, өзүмиңем айна середйән ялы, ики гөзүм көлегәмдедир... Дурнаң гөзи ялыҗак гыздым, эгер чыным. Оракда Суванкула душан чагларым он едимиң ичиндедим. Шо йыл ол Екаркы Таласдан батракчылык этмәге гелипди. Ынха, эдил шу вагтам гөзүми юмсам, шо вагткы болшуны, я эйле, я бейле дәл, хакыт эдил болшы-болшы ялыҗак гөрүп дурун-да. Гаты яшды ол о вагт, болайса он докузларындадыр-да... Эгнинде көйнегем ёкды, көне бешметини яланач эгинлерине ясгынҗак алар гезер йөрерди. Гүне янан йүзи гарөртди, чекгелери болса мис ялы ялпылдар дурарды, дашындан гөрәймәге ол хортап, инчемик ялыды, йөне велин дөшлери галкан ялыды, бердашлыды, эллери дийсең дуран бир демирди-дә. Өзем бирем арманы-ядаманы билмезди — бейле ише чулум адамы аңсат-аңсат тапаймарсың. Ол бугдайы шейле еңил, шейле чалт орарды велин, диңе онуң орагының шыггылдысыдыр бугдай балдакларының шыгырдап, ене язылышыны эшидип галянсың.

Шейле бир адамлар боляр — асыл оларың ишлейшине середип доюп болмаяр. Суванкулам, ана шо хили адамларданды. Маңа-да өкде оракчы диердилер, шейле-де болса, хемише онуң ызында сүйренер йөрердим. Суванкул озуп, алловарралара гидерди, соң болса гаңрылып ызына әнедерди-де, көмек эдейин дийип, мениң яныма өврүлип гелерди. Онуң бейле этмеси мениң четиме дегерди, гахарымы гетирерди.

— Сени чагыран адам бармы, нәме? Бәй, мунуң болан болайшыны! Азар берме маңа, өз башымы өзүм чарарын! — дийип, оны чалтрак өз янымдан ковҗак болардым.

Онуң болса азарына-да дәлдир, мысса йылгырар-да, сесини-үйнүнем чыкармаз-да, өз диенини эдиберер. Вах, шо вагтлар нәмәме гахарландым дийсене мен самсык?!

Биз ише мыдама илиң өңүнден гелердик. Җаханың йүзи яңы ягтылмага башлар, улы ил хениз укуда ятандыр, бизиң болса йүзүмиз эййәм орага бакадыр. Суванкул херан-хачан обаның четинде, өз беллешиленҗе ёдаҗыгымызда маңа гарашып дурандыр. Ол мени гөрүп:

— Гелдиңми? — диерди.

Мен болса өзүми гоюп, хич яңа гитмежегини билип дуранам болсам оңа:

— Мен-ә сен эййәм гидерсиң өйдүпдим — диердим.

Онсоң биз билеже гидердик.

Жахан дура-бара ягтылып, дагларың белент-белент гарлы геришлерине гүнүң илкинжи нуры чайыларды, сәхра үстүнден өвүсйән шемал болса гөм-гөк сувлы деряны бурк уруп гаршы аларды. Шу томус гүнүниң даң шапагы бизиң сөйги-мухаббетимизиң хем шапагыды. Ол икимиз билеже йөрәп баряркак, әлем-жахан хем эдил эртекилердәки ялы бүс-бүтин башгача боларды. Аяк астында депеленип, сүрлүп-сүрлүп сүрүлмези чыкан шу тозап ятан мейдан нәме, шо-да икимиз баряркак дүнйәде иң өвадан ере өврүлерди. Сәхериң торгайлары ал-асмана учуп гидип, шол ерде кичижик бир нокада өврүлип, асыл-асыл болуп дурарды-да, гөйә диерсиң ынсан йүреги дейин урнуп, ганат какарды, пелпелләрди. Онуң сайрайшында гөр нәчелер эркана багтыярлык барды дийсене...

Суванкул онсоң:

— Гөр, анха, бизиң торгайымыз сайрады! — диерди.

Гөр ахыры сен муны, бизиң өзалнымыза торгайымызам барды ахырын.

Бу ай айдың гижә сен нәме дийжек? Бейле гиже инди хич вагтам гайталанмаса герек. Шол гүн агшам Суванкул икимиз айың ягтысына ишлемәге галыпдык. Әпет пәкизе ай, ана, хол гарамтыл дагың еңсесинден догуп, екары галанда, гөкдәки йылдызларың әхлиси бирден гөзлерини ачыпдылар. Гөвнүме болмаса, олар Суванкул икимизи гөрйән ялыды. Биз чилиң бир гырагында Суванкулың бешметини дүшенип ятырдык. Япжагазың райышам бизиң яссыгымызды. Юмшажыкды, яссык дагам дәлди. Шондан юмшак яссык асыл дүнйәде ёкдур. Бу бизиң биле гечирен илкинжи гижәмизди. Шол гүнден эйләк хем өмүрбойы биле болдук... Суванкулуң зәхмете бишен, чоюн кимин агыр эллериң мениң йүзүми, маңлайымы, сачларымы адажа сыпалаярды, мен онуң элиниң аясындан хакыт онуң гүрс-гүрс уруп, шадыян гүрсүлдейән йүрегиниң сесинем эшидйәрдим-дә. Шо вагт мен ондан:

— Суван, биз багтлы болармыкак, сен нәхили бор

дийип пикир эдйәң, хә? — дийип, чалажа пышырдап сорапдымам.

— Эгер ердир сув улы иле дең-дерман пайланып, бизиңем өз еримиз болса, шоны сүрсек, эсеван этсек, өз чәжимизи өзүмиз дөвсек, ана шонда бизем багтлы борус. Адама шондан артык асыл багтам герек дәл, Толгон. Өз экен хасылына өзи ээ болса, дайханың багты шо болар — дийип, ол җогап берипди.

Онуң бу сөзлери, билмедим нәме үчиндир, мениң гүйс гөвнүмден турды, гөврүмими гиңелтди. Суванкулы чыным билен гуҗакладым-да, онуң гайзыган, лаплап яңян йүзүнден гайта-гайта огшадым. Соң болса эне япда сува дүшдүк, бири-биримизе сув серпишип ойнадык, гүлүшдик. Ябың тәмиз дуры сувы ай ягтысына биргеңси гылпылдаярды, даг шемалының ысы гелип бурнуңа урярды. Соң хем бири-биримизиң элимизден тутуп, сесимизи-үйнүмизи чыкарман, бири-биримизе екеҗе сөзем айтман, шу гөкдәки йылдызлара серетдик ятдык. Бәй, шол агшам йылдыз кәнд-ә...

Шол дуп-дуры, ай айдың гиҗеде ерем биз билен биле багтыярды. Ер хем салкын, асуда агшамдан леззет алярды. Тутуш сәхра рахат дем алярды. Эне яп шаглап акып ятырды. Хырава ёрунҗаның атыр ысы башыны айлаярды. Ол гүле басырынып отырды. Махал-махал ниредендир бир ерден ёвшан ыслы гызгын эпгек өвсйәрди, шонда атызың гырак-буҗагындакы бугдай башлары ыгшылдап, ювашҗа шыгырдаярды. Шу зейилли гиҗе өңли-соңлы диңе екеҗе ёла болан болаймасын. Ярыгиҗелер, гиҗәниң түйс гиҗе вагты асмана әңетдим. Акмаяның ёлуна гөзүм дүшди, ол йылдызларың арасында тутуш асманың йүзүни тутуп, уммасыз бир күмүшсөв ёл болуп яйлып ятырды. Суванкулуң сөзлери ядыма дүшүп, догрудан хем, шу агшам мәхнет улы, хошниетли бир галлачы дайхан кишн уммасыз улы дессәни гуҗагында гөтерип, саман күлкелерини хем бугдай дәнелерини сечелешдирип, асман үзре гечип гиден болаймасын дийип пикир эдйәрдим. Шундан соң мен бирден асыл хачанам болса бир вагт, эгер арзувымыз вышал болайса, мениң Суванкулум хем хармандан алнан илкинҗи хасылы, ынха, эдил шейдипҗик голтуклап гечҗегини гөз өңүме гетирдим. Мунуң өзи өз хасылымызың илкинҗи чәҗи болар. Ана, ол бу хошбой ыслы дессәни элинде гөтерип йөрәр велин, онуң ызында-да

сечеленип ятан саманың эдил шунуң ялы ёлжагазы галар гидер отыр. Өз янымдан өзүм, ынха, шей дийип гөвүн йүвүрдйәрдим, йылдызлар хем мениң билен биле арзув эдйәрдилер, онсоң бирден мениң шу затларың әхлижесиниң чын боларыны йүрегим күйседи, шонда мен илкинжи ёла эне топрага адам дилинде йүз тутдум. Мен оңа шей дийдим: «Эй ер, сен бизиң әхлимизи өз гөвсүңде эклэп-саклаярсың, эгер сен бизи багтыяр этмесең, ер болмак сең нәмәңе деркар, онда биз нәме үчин дүнйә инипдирис? Биз сениң зүрятларыңдырыс, эй мукаддес топрак, бизи багтыяр эт сен, багт бер бизе!» Хава, шол агшам мен шу сөзлери айдыпдым.

Ир билен турсам, янымда Суванкул ёк. Онуң нәвагт туруп гиденинем билемок, гөрйән велин, гаты ир туран болара чемели. Галласы орлан мейданда яп-яңы орлуп гойлан бугдай десселери хатар-хатар болуп ятыр. Гынанайдым, сәхер чагы онуң янында болан болсам, менем эсли ериң орагыны орардым-да...

Мен онуң ызындан:

— Суванкул о нәме үчин мени оятмансың? — дийип гыгырдым.

Ол мениң сесими эшидип, ызына әңетди: онуң шол гүн сәхердәки болшы ядыма дүшйәр — гушаклыгына барянча ялаңачды, гара чигинлек герденлеринде бурчак-бурчак дер дүвмелери ялпылдап дурды. Ол бирхили шадыяна гөрнүшде дик дурды, хамала мени танамаян ялы, гең галып, йүзүме середйәрди, соң болса йүзүниң дерини сылып йылгырды-да:

— Азажык ятсын дийдим-дә — дийди.

— Өзүң нәме? — дийип сораян.

— Мен инди ики адама дерек ишлейән-ә — дийип, ол җогап берди.

Бу сөзлери мен гаты ёкуш гөрдүм, ичимден шейлебегенсемем, йөне тас сакланып билмән, мөңңүрип аглап гойберипдим.

— Ханы сениң дүйнки айдан сөзлериң ниреде? — дийип, мен оңа гыжыт бердим. — Әхли затда икимиз деңң, эдил бир адам ялы боларыс дийип, өзүң айтмадыңмы нәме?

Суванкул орагыны бир яна зыңып гойберип, ылгап яныма гелди, гуҗагына гысды, ёкары гөтерди, йүз-гөзүмден гайта-гайта огшап:

— Индиден бейләк эдил бир адам ялы хер бир ишде

иле боларыс. Гущум, билбилим сен мениң, эзизим, эхрибаным сен мениң!.. — дийди.

Ол мени гөтерип, хенизем бир зат-бир затлар дийәрди, мениң адымы торгайым дийип, шулар ялы геңнайы атлар тапып тутярды, мен болсам, онуң бойнундан гужаклап, хезил эдип гүлйәрдим, дәбшенеклейәрдим, себәби онуң айдян бу сөзлери кичижик чагажыга айдылян сөзлерди ахырын. Йөне хер хилем болса, бу сөзлери эшитмек мениң хошума гелйәрди!

Гүн болса яңы-яңы догуп гелйәрди, дагларың аңырындан ёкары гөтерилип жыклаярды. Суванкул мени гойберип, эгнимден гужаклады-да, бирденкә гүне гарап:

— Эй Гүн, бәриңе гара, ине, шу мениң аялым! Серет, ол нәхили говы! Гөрениң үчин шуглаларың, ышының билен үзүлишәй сен мениң билен! — дийип гыгырды.

Онуң чыны биленми я оюн эдип айданлыгыны билемок, йөне мен сакланып билмән, бирден аглап гойберипдирин. Хич зат ёк ерден агладым, дыңзап гелен бегенжиме дөз гелип билмедим, шатлыгым мөвч уруп, долуп-дашярды...

Хәзирем, ынха, шолары ятлап, аглап отырын-а мен самсык. Вах, олар уйтгешик гөзяшларды ахырын, о хили гөзяшлар адам өмрүнде бир гезек берилйәр. Нәме, я дурмуш бизиң арзув эдишимиздәкиче болмадымы эйсем? Болды. Биз Суванкул икимиз бу дурмушы өз голларымыз билен гурдук, ишледик, гышын-томсын элимизден кәтмен дүшүрмән ишледик. Бәй, дер бары дөкүлендир-ә. Зәхмет чекилендир. Бу затлар инди эййәм тәзе заманада болан ишлерди — өй тутундык, бирлән-икилән мал-гаражыгам эдиндик. Гаразхай, бизем ил ялы яшап уградык. Иң эсасам, эдил буйрулан ялы ызлы-ызына үч саны оглумыз болды. Инди кәте-кәте шоңа арман эдйән отурып, эдил йүрегим пара-пара болуберйәр. Дүнйәде ёк пикирлер келләме гелйәр: йыл-йыл ярымдаң бу овлак-гузы ялы көпелип отурмак сениң нәмәңе герекди диййән, иллериңки ялы үч йылдан-дөрт йылдан доограяңда болмадымы, шонда, белки, бейле-бейле болмаса-да болмазды диййән. Белки, иң говусы, олар дүнйә инмедик болсалар кем болмазды. Балаларым, мен муны ажы хасрата чыдап билмәнсоңум, агырыма дөз гелебилмән айдян. Эне ахырын мен, эне...

Оларың үчүжигиниңем шу ерик илки сапар гелен-

лери шу гүнки ялы хушумда. Шонда Суванкул бу ере биринҗи ёла трактор алып гелипди. Тутуш гүйзи хем гышы Суванкул Заречъйэ, о кенара гатнады, тракторчыларың курсунда окады. О махаллар биз тракторың нэхили нэрседигинем оңлы билмездик. Суванкул кэте гиҗрэге галайса — гатнамалы ер болса эслиҗе ерем барды-да — хопугып, йүрегим гысып уграрды, онуң бу болуп йөршүне дөзмездим, небсим агырарды.

— Ери, мунуң ялы пишэ нэме дийип башыңы сокяң дий-дэ велин? Бригадир бол-да гез-де йөр-дэ, ким саңа азар берйэр — дийип, оңа гыҗалат берердим.

Ол болса хемишекиси ялы, йөне йылгырарды-да оңаярды.

— Пахай сенем-э, Толгон. Сабыр эд-э, хай диймэн ине, яз чыкар, онсоң билерсиң. Азаҗык тагапыл эт...

Мен муны гахарым гелип айтмаздым — еке өзүме чагалар билен өйүң кешиги хем азлык эденокды, онуң дашындан колхоз ишине-де гитмелиди. Эмма бу пикримден гаты тиз дэндим: онуң болшуна әңедйэн, ол хич зат ийип-ичмэндир, ач, өзүнем ёлда үшэпдир, мен болсам ене азар берйэн, бу болшума соңундан өз-өзүм утандым.

— Ери, боляр-да онда, голайрак отур-да, нахарыңы эдин, өңем бир чакдан бэри соваап дур — дийип, онуң гүнэсини гечйэн терзде хүңүрдедим.

Йүрегимден велин Суванкулуң бидерек ере гатнамаяндыгына дүшүнйэрдим. Шо махаллар обада курсда окар ялы соватлы адам ёкды, шонуң үчинем Суванкулуң өзи дөвталап болды. «Мен гидейин, хем билим аларын, бригадирликден бошадайың мени» дийди.

Өзи хөвесек болуп гитмесине гитдем велин, азап барынам чекди-дэ. Хэзир ядыма дүшйэр велин, хезил дөвүр болупдыр шо вагтлар, чагалары какаларыны окадярдылар. Ҡасымдыр Маселбек икиси хем эййэм мекдебе гатнап уграпдылар, олар какаларына сапак хем берйэрдилер. Өйүмиз кэтелер түйс чын мекдебе өврүлерди. О заманда стол-стул дийлен затлар хем болмазды. Суванкул йүзин дүшүп ятышына харплары екеҗе-екеҗеден өз депдерине гөчүрерди, огуллары болса, үчүси үч ёрден какаларына сапак берйэндир, херсем: кака, сен галамыңы гөнүрэк тут, ёгсам эййэм, анха, сетириң эгрелип уграды, элини хем ядыңдан чыкарма, кака, ёгсам болмаса, эллериң диениңи эденок. Ине шейдип яз,

депдери болса шу хили эдип тут дийип, пент берйәндир. Бирденем, өз араларында жеделлешмәге башларлар, хер хайсы өзүниң говы билйәндигини субут эдйәндир. Башга бир иш боланлыгында какалары оларың бадыны хем алса аларды велин, бу меселеде ол, хакыкы мугаллымына гулак асян окувчы ялы, хормат билен олара гулак асар отурарды. Бир сөз язынча, гөрги барыны гөрерди. Суванкулуң йүзүнден бурчак-бурчак дер акарды, хамала ол харп язман, эйсем молотилканың барабанына десссе әберип дуран ялыды. Оларың бу болушларына өңсдип, мениң чындан гүлким тутарды.

— Огулларым, ханы какаңыза аз-кем дем-дынч берсеңизләң, я оны молла этме хыялыңыз бармы? Сенем, Суванкул, бир элде ики гарпыз тутжак болуп, бейдип ода-көзе дүшүп йөрме-де, икиден бирини сайлап тут — я-ха молла бол, я-да тракторчы.

Суванкулуң болса муңа гахары гелерди. Бәрсине-де бакмады, келлесини яйкады-да, улудан демини алды.

— Я сенем-ә, биз-ә шейле мөхүм бир ишиң башыны тутуп отырыс, сениңем дәним оюн ядыңа дүшйәр.

Ай, гараз, нәдейин гүррүңи узалдып отурып, хем гүлкиң тутярды, хем агың гелйәрди. Йөне, хер хилем болса, Суванкул ахыры өз диенини этди.

Алабахарда, яңы гарларың доңы чөзүлип, майылганчылык аралашан учурларында обаның аягужундан бир залың гүррүлдиси эшидилип уграды. Бу сесе үркүп, бурнуна ел дүшен бир ябы болса ёлуң угруны алып, үмдүлине тутдурып барярды. Мен ылгап даш чыкдым. Гөк экилен ериң аңырсындан гүр-гүрләп трактор гелйәрди. Гап-гара бир зат, чоюн өзем, агын түссе болуп гелйәр. Ол ёла бака хайдап етип гелйәрди, тракторың төверегине болса тутуш обаның илаты йыгнаныпды. Ябылысы хайсы, пыядасы хайсы, гык-баклык, алазензеле, базарың бар-да, хер ким бири-бирини итекләп, оңарса — өңе гечмекчи. Менем гоңшымызың аялы билен шо тарапа ылгадым. Өңи билен гөзүмиң дүшени өз огулларым болды. Үчүжигем какаларының янындажык, бири-бири билен мәкәм гужаклашыпжык, тракторың үстүнде димдик дурлар. Огланжыклар олара гарап сүйүкдирип-сүйүкдирип сыгырярдылар, телпеклерини ал-асмана зыңып гапярдылар, оларың болса азарларына-да дәлдир дөшлерини гайшардышып, аркайын дурлар, хамала диерсиң, улы бир иш битирен гахрыманың бар-да

эдил, йыршарышып, эринлери бир ере геленок. Гөр-
ахырын бу гарагол чагалары, даң билен туруп, дер
бака ылгадылар диййән-де асыл, какаларының тракто
рыны гаршылаян огушялар, маңа болса хич задам айт
мандырлар, гойбермез өйдүп горкандырлар-да. Хава
горкдумам, чагаларыма бир зат болар өйдүп йүреги
ярылды — ери, бирден бир болмаз иш болайса, нәм
алач этжек ахырын. Онсоң дуруп билмән:

— Касым, Маселбек, Жайнак, ынха мен сизиң гө
зүңизежик гөркезерин! Хәзириң өзүнде дүшүң диййә
мен сизе! — дийип, олара бака гыгырдым. Эмма мото
рың таррылдысына өз сесими өзүмем эшидип билмә
галдым.

Суванкул велин дүшүнди, йылгырды-да, горкма, а
кайын бол, хич зат боласы ёк диййән ялы эдип баш а
ды. Ол рулуң башында шадыян буйсанчлы отырды, ба
тыярды, өзүнем гөз-гөртеле йигделен ялыды. Хава, о
хакыкатдан-да, о вагтлар хениз муртлары шар гар
жахыл йигитди. Ана шонда, хамала, олары илкинжи гө
зек гөрүп галдым. Оларың дөрдүсинем бир доганмыка
өйдердиң. Айратынам улужаларым — Касым билен Ма
селбегим — Суванкулың агынжак өзүди-дә, оларың хе
гужурлы гоңрумтыл чекгелери мис ялы гаралар дура
ды. Көрпежәм Жайнак болса маңа чалым эдерди, ну
рана кешби барды, онуң мәхирли гара гөзлери мыдам
ойнаклар дурарды.

Трактор хич ерде дурман, обаның дашына чыкды
бизем улы шовхун болуп, шонуң ызындадырыс: хер ки
миң тракторың ер сүршүни гөреси гелйәндир. Онсоң ү
саны эпет азал хич бир кынчылыксыз-бейлекисиз бо
ятан ере чомуп гирәгеде, ериң байталың ялына меңзе
агыр гатыны мум-хелим чөврүшдирип ташлап гидибе
ренсоң, халайык гозгалаңа дүшди, шадыян гыкылы
-галмагал дик асмана гөтерилди, бурунлары парл
дып, бирнеме гайра тесибрәк йөрейән ябылары сайг
лап, хер ким, гараз, бири-бириндеи өңе гечмәге зом
ярды. Шол вагт өзүмиң нәме үчин илден айрылып, би
ян чете чыканлыгымы билемок, йөне бир гөрсем, ялң
өзүм сомалып дуран экеним, онсоң еке әдимем әд
билмән, шейтдим-де дуран еримден бутнаман дурубе
дим. Трактор болса барха аңырлыгына бака гидип ба
ярды, гидип барярды, мен болсам ысгын-ровгатдан г
чып, шол оларың ызындан гарап дурдум. Эмма ш

вагт дүнйәң йүзүнде менден багтлы адам ёкды. Мен, догрусы, хайсына кән гуванҗагымы билмейәрдим: Суванкулуң обамыза илкинҗи трактор алып геленине гуванмалы я болмаса-да шо гүн өз чагаларымызың адам чыканыны гөрүп, оларың какаларына шейле меңзеш болайышларына гуванмалымыдым. Мен оларың ызындан гарап дуршума: «Ылайым, мыдама шейдип, какаңызың янында билеҗе болайсаңызды-да хернә, балаларым! Сизем шонуң ялы адам болуп етишәйсеңиз, башга маңа герек зат ёк» дийип, өз янымдан өзүм сессизҗе аглаярдым!

Бу мениң энелик дөврүмиң иң сапалы чагыды. Мениң өңүмде иш дурмазды, иш болса кейпим гөтерилерди. Эгер адамың җаны саг болуп, эли-аягы хем абат болса, иш этме, зәхмет чекме ялам бир говы зат бормы?!

Вагт диениң болса гечип барярды, огулларым эйләмизе-бейләмизе серетмәкәк, зиңңирт дерек ялы асыл эрс-мерс болдулар-да өтәгитдилер. Касым какасының ёлуны тутды: тракторчы болды, соң хем комбайн сүрмеги өврениди. Бир йыл томус дерян о йүзүне — даг этегиндәки Каинди обасындакы колхоза штурвалчылыгың окувына гатнады. Соңкусы йылам өз обамыза комбайнчы болуп гелди.

Эҗе үчин чагаларың әхлисем бирмеңзеш, хеммесинем җигериндеҗик гөтерйәсиң, шонда-да, билмедим нәме үчинлигини, Маселбегими хас говы гөрердим, оңа үйтгешик гуванардым. Бу, белки, айрачылыкда оны халыс гөресим геленинден хем болса болянды̆р. Себәби ол ир ганат битен гуш чагасы ялы, өз хөвүртгесинден гаты ир учуп гидипди, өйден ир чыкып гидипди. Чагалыгындан мекдепде говы окады, китап көкүни окап чыкды, ач-сувсуз гой велин, элине китап берсең боляр. Мекдеби гутаран дессине-де шәхере окува гитди, мугаллым болмагы йүрегине дүвди.

Көрпе оглум Җайнак гөрмегей, аграс йигит болуп етишди. Бир кем ери, өйде аз боларды. Колхозың комсомол гурамасының секретары эдип сайладылар, хачан гөрсең онуң я йыгнагы, я кружогы, я дивар газети бардыр. Тапарды шуңа меңзеш бир зады. Әңетсем, чагам не гиҗе өе гелйәр, не-де гүндиз. Онсоң гатырганыплар хем гөрдүм.

— Җан огул, сен маңа гулак ас-да, инди гармоны-

ыдыр ёрган-дүшегиңем алдаҗык, колхозың конторына гөч-де барай — дийдим. — Сениң үчин ниреде яшаңда нәме. Өйм, кака-да, эҗе-де сең герегиңе дәл — дийдим.

Суванкул болса оглунын тарапыны чалярды. Мениң гык-багым көшешйәнчә гарашып дурарды-да:

— Пахай сенем-ә, эҗеси, ери, нәме гахарланяң-а. Дегме, адамлар билен яшамагы өвренсин-дә. Эгер ол хич задың башыны тутман ыгып йөрен болса, онда мениң өзүмем оңа мазалыҗа дегердим — дийип, йөне хәлки бир диле гелди-биле гелди диен ялы эдип айдар гойберерди.

Суванкул шо махаллар ене өз өңки бригадирчилик ишине гайдып гелипди. Тракторлара яшлар атланыпды.

Иң эсасы задам ынха шуды: хай диймән Касым өйленипди, илкинҗи гелнимиз өймүзиң босагасындан әтледи. Нәзейилли болуп тапышанларыны сорап хем отурмадым, йөне Касым җан Заречьеде штурвалчылык окувыны окап йөркә, халашан болара чемелилер. Ол гелнимизи Каинди обасындан алып гелипди. Алиман яшаҗык гызды, бугдайреңк, даглы гызды. Мен бирбада сыратлы, овадан хемем эл-аяк ялыҗак етишикли гелне душаныма аз бегенмедим. Сон болса, гең гөрмели, мен оны гаты басым сөйдүм гидибердим, ол түйс мениң диййән адамым экени. Мен мыдама гызың арзувыны эдердим, гызымың боларыны күйсәрдим. Оны, ине, шуның үчинем говы гөрсем гөрендирин. Эмма еке бир мунуң үчинем дәлди, ол гаты дүшбүди ишҗаңлыды, эдил дуранжа бир дуп-дуры айнаң барды-да, әхли зады элиниң аясында ялыды. Онсоң мен оны өз гызым ялы эй гөрдүм, сөйдүм. Онушман, сөзлери азашып йөренлерем гыт дәл ахырын, мениң болса багтым чүвди; бир өйде шейле гелниң гирип-чыкып йөрмеги кичи-гирим багт дәлди. Сөзүң гердишине гөрә айтсам, мениң дүшүнишимче, чын, ясама болмадык багт — мунуң өзи йөне бир тötәнлейин саташылайян, язың гүни бирденкә дуйдансыз гелен чабга ялы бир зат болман, эйсем адама дурмуш билен, өз төверек-дашындакы адамлар билен эдйән арагатнашыгына гарап, ериң песси биленҗик дуйдурман, юваш-ювашдан гелйән бир нәрседир; кичиҗик овунтыжыклар, бөлеҗик-бөлеҗик затлар билен ере үйшүп-үйшүп, бири-бириниң үстүни ётирип, ахырсоңы ынха, бизиң багт диййән задымызы хасыл эдйәр.

Шол, Алиманың гелен йылынын томсы унудылмаз

томус болды. Бугдай-арпа ир етишди. Деряның сувам ирден жош алды. Орак салынмазының эдил дөрт-бәш гүн өңүсырасы гүйчли чабга гуйды. Хол ал-асманда, белент даг геришлеринде сува атылан шекер кимин пагыш-пара болуп эрейән гарлары узакдан сынлап отурмалыды. Онсоң гүвләп инен сил сувы деряның гырманча басан ерлерини мәхревсиз гарк эдип ташлады, жылк сары көпүрҗиклэп, агдар-дүңдер болуп акян сув дагдан көки-сөки билен гопарылан әпет арчалары тогалап алып гелйәрди-де, олары бат билен кенара гетирип уруп, күл-оврам эдип ташлаярды. Айратынам шу илки гиҗе горкунч болды, тә даң агарянча деря сувуң зоруна чыдаман эңреди, ахы-нала чекди. Эртеси гөрсек, деряның ортасындакы көне адалардан нам-нышанам галмандыр, сув олары бир гиҗәниң ичинде ювуп-ялмап өтәгидипдир.

Эмма шонда-да хова ыссыды. Бугдай бир гыраден бишип барярды, ашагы гөгем болса, үсти барха саралярды. Шо йыл томус бу асыл түммүл болан ак экин диениң аңырсына-бәрсине гөз етенокды, гөзүң етйән ерине барянча, сәхраң ичинде дәне ики бака ыраң атярды. Энтек хасыл йыгналмага башланманды, шонда-да биз өңүнден комбайн гечәер ялы эдип, гыра-четлериң бугдайыны элимиз билен орардык. Алиман икимиз янашыҗак ишләрдик, шонуң үчинем:

— Ери, сең иш нәмәңе герек, хезил эт-де, өйүнде отур-да. Өз гелниң билен ярышаныңдан хезил эдип, өйүнде отурсаң болмаямы. Хормат-сылагыңы бир бил-дә сенем — дийип, мени утандырҗак болян аялларам ёк дәлди.

Мен велин башгача пикир эдердим: Өйде отурмакдан хем бир сыландык болар огушян... Онсоң хем менем бир хей өйде ичим гысман отурыбилеринми ахырын, орак болса боля маңа.

Биз Алиман билен шейдип ишледик. Ана, шонда өмүр-өмүр унудылмаҗак бир зат гөрдүм. Бугдайчылыгың четрәгинде бир ерде хырава гөгерең бир мальва гүл ачып отырды. Ол чүр депесине барянча, ири-ири сымгылт гүле басырыныпды. Ана, шол мальва-да бугдай билен биле орлан экени. Гөрсем, бизиң Алиманымыз шо мальвадан бир дессе гүл богуп, маңа гөрүнмеҗек болуп, нирәдир бир яңа хайдап баряр. Мен онуң бу бол-

шуна середип дуршума, ери, ол гүли нәме этжеккә дийип ойланярын. Ол комбайның янына ылгавыны язман барып, гүллери онуң басганчагында гойды-да, сесини чыкарманжык, ене ызына бака өкҗе гөтерди. Комбайн ёлуң угрунда орага гирмәге тайяр болуп дурды, орага бу гүн-эрте башланар дийип гарашылярды. Комбайның ичинде хич кимем ёкды, Касымам бир ере гиден болара чемели.

Мен хич зады билмедиксирән болдум, нәдейин оны утандыржак болуп, ол о махаллар чала бир зат болса, утанар-йыгрылар дурарды. Ичимден болса чыным билен хезил эдйәрдим. Сөййәр-дә онда дийип ичимден пикир эдйәрдим. Түйс оңарайдың-да асыл, саг бол, гелинжигим дийип, өз янымдан Алимана алкыш айдярдым. Вах, онуң шо болшы хәзир-хәзирем гөзүмиң өңүнден гиденок-да. Башында гызыл яглыжагы, эгнинде-де ак көйнеги барды, уллакан мальва гүл дессесини элинде гөтерип барярды, яңаҗыклары болса бир эйжеҗик болуп гызарып дурды, шадыхоррамлыкдан, гужур-гайратдан яңа гөзлери ойнаклап дурды. Гөр, бу җуванлыгың эдйән ойнуна бак-а сен! Вах, Алиман җан, өмүр-өмүр унудылмаз гелинжигим мениң-ә, үйтгешиксиз бир кичиҗик гызжагазың бардыр-да, шу гүл диер көкейнек болар ятарды. Бахар айлары хениз ерде күт-күт гарлар ятандыр, о болса сәхрадан илкинҗи гарга гүллерини тапып гелйәндир... Вах, Алиманжан-а, мәхрибан гелним мениң!

Эртеси орак башланды. Мөвсүмиң илки гүни мыдама той-шагалаң боляр, шол гүн мен екеҗе-де гам-гуссалы адам гөрмедим. Бу байрамы хич кес ыглан этмесе-де, ол адамларың калбында, оларың йөришлеринде, сеслеринде, гөречлеринде яшаяр... Иң бәркиси, арабаларың шакырдысы, гарны док ябыларың хыртлап чапышышлары нәме, шолар хем бу гүн үйтгешик тоюң дабарасыны эдйәрдилер. Догрусыны айтсаң, орагың илки гүни хич кимем бир оңлы иш этмейәр. Хер ким дегишйәр, гүлүшйәр. Оюн гызяр. Шол гүн ирденем, хемишекилер ялы, адам бары йыгнанып, шадыян говур дик асмана галярды. Гөчгүнли сеслер чар төверекде яң берйәрди. Шейле-де болса эл билен бугдай орян оракчыларың арасы хас хем хезилликди, себәби дийсең яш гелинлердир гызларың әхлиси шу тайдады. Булар бир шадыян халк боляр. Шо вагтам эдил өз эмгегине гелен

ялы, МТС-ден сылаг берлен велосипедини мүнүп, Касым гечип барян болса нәтжек. Шарк-шурк оны ёлдажык гапжадылар-да:

— Ханы бол, комбайнчы йигит, дүш бакалы тирзиниңден. Сен нәме дийип оракчылар билен саламлашмаярсың, я гөзүң ер гөренокмы? Ханы бол, баш эг-де, бизе-де, өз аялыңа-да салам бер бакалы! — дийип, арвах-жын ялы болшуп, оны ара алдылар.

Онуң үстүне чар тарапдан хүжүм этдилер. Касымы Алиманың аягына йыкылмага, өтүнч сорамага межбур этдилер. О болса эйле дийип, бейле дийип сыпайжак болды:

— Гүнәми гечиң, эй гадырдан оракчылар, бир сәвлик болупдыр-да нәдейин. Индиден бейләк бир мензил ерден баш эгип салам берерин.

Эмма мунуң билен дагы Касымы сыпдырар ялы дәлдилер.

— Инди сен бизи шәхер ханымларыны велсепиде мүндүрип айлайышлары ялы эдип айла, өзүнем батлы сүрмесең, хасап дәл — дийишйәрдилер.

Шейдип онсоң ким өңурти-де, ким өңүрти болшуп, бири-бирлерини велосипеде мүндүрмәге башладылар, өзлери болса гызыл-гыран гүлшүп, онуң ызындан ылгаяндырлар. Говужа отурсалар бери болмаярмы, ёк, оны эденоклар, аркан-өңин гайшышып, шол чырлашып ятандырлар.

Касым болса гүлүп-гүлүп халыс болуп, зордан аягының үстүнде дуряндыр. Өзем:

— Ери, боля-да инди, бесдир-дә, гойбериң ахырын, жынлар дийсе! — дийип ялбаряндыр.

Олар велин ёк-ёк, диңләйинем диеноклар, бирини мүндүрип гелсе, икинжиси япышяр.

Ахыры Касымың чындан гахары гелип:

— Нәме я дәлиредиңизми? Чыг совулды, мен комбайны алып чыкмалы, сизиң болса бу тайда оюн ядыңыза дүшйәр! Бу тайык ишлемәге гелдиңизми я-да ойнамага гелдиңизми? Ёк болуң! — дийип азгырылды.

Бәй, шо гүн гүлме кейпинден чыкыландыр-а. А шо гүн асманың йүзи нәхили аҗайып болупды дийсене, кир-кимирсиз асман дуп-дуруды, гүн болса ягты нур сечелейәндир!

Ише гиришдик, ораклар ловурт-ловурт эдйәрди, гүн болса барха бетер гыздырярды. Чарлавуклар хем ту-

туш сәхраны янландырып, етишибилдиклеринден өз айдымларыны айдярдылар. Өнден өвренишмесең, гызышянчаң мыдама кын боляр, йөне эртирки кейпихонлыгымыз узынлы гүнләбем айрылмады. Дүнйәм гинди, калбым шатды. Гөзлеримиң гөрйән затларының әхлиси, эшидйән хем сызян затларының әхлиси — бар зат, мениң гөвнүме, үйтгешик бир оваданлыга хем шатлыга гуршалан ялыды. Толкун атян бугдайчылыгың ал-асмана гөтерилен толкунларының арасында кимиңдир бириниң чүмүп-йүзүп, хайдап баршына томаша этмеклигиң өзем хезилди. Шол асыл Суванкул болаймасын? Оракларың шакгылдысыны, ере язылып барян бугдайларың шыгырдысыны, адамларың эдйән гүррүңлерини хем шадыян гүлкүлерини эшитмегем хезилди. Өзге сеслериң әхлисини басып, Касымың комбайнының голайҗакдан гечип гитмеги хем хезилди. Касым штурвалың башында дуруп, бункере акып гелйән гоңур бугдай чәҗине хәли-шинди гошавуҗынам тутярды, хер сапар хем дәнәни йүзүне голай элтип, оны ысгаярды. Гөвнүме болмаса, бишен дәнәниң хениз сүйдүң ысы гелип дуран бу хоштап-немли ысындан өзүм дем алямыкам өйдйәрдим, ол ыс башыңы айлаярды. Комбайн габат гаршымыза гелип дурдам велин, дагың үстүнден гыгырян ялы болуп, Касымың сеси эшидилди:

— Ә-хә-хәй, арабакеш гыссанавери! Саклама!

Алиман болса айранлы күйзә япышды-да:

— Ылгап барып, оны гандырып гелейин! — дийди.

Шей диендир-де, комбайна тарап өкҗе гөтерәендир. Ол комбайның яп-яңы хасылыны оруп гиден мейданының ичи билен алланәме болуп, биргенҗи йүврүп барярды, башында гызыл яглыгы, эгнинде-де ак көйнеги барды, гөвнүңе болмаса, онуң алып баряны күйзе дәлди-де, зенан машгаланың өз сөйгүли ярына алып барян айдымы ялыды. Онуң әхли болшы айдыма чалым эдйәрди. Мен болсам: «Шу айрандан Суванкулам ичип ганайса болмаярмыды» дийип биыгтыяр пикир эдйәрдим, шей дийип хем төверек-дашыма гаранҗакладым, Суванкул кайда саңа дийсене. Орагам башланандыр, бригадирем гүрүм-җүрүм боландыр, гүнүң-гүни эерден дүшмән гезип айланып йөрендир, бир бу башда, бирем о башда гөрнәййәндир, етишиксиз гара гүндедир.

Агшамлык мейдан дүшелгесинде бизе эййәм тәзе хасылың бугдайындан чөрек биширип гоян экенлер. Бу

уны бир хепде мундан озал бизиң оран еримизиң дессе-лериңден дөвүп, өңүнден тайярлап гоюпдылар. Өмрүмде маңа тәзе хасылың илкинҗи чөрегини ийип гөрмек көп-көп гезеклер миессер болупды, хер сапар хем илки дөвүм чөреги агзыма элтемде, мукаддес дәп-дессуры берҗай кылярмыкам өйдйәрдим. Бу чөрегиң реңки гарагам болса, сувук югрулан хамырдан биширилен ялы аз-кем сүйгүшегрәк хем болса, онуң сүйҗүмтик тагамыдыр шейле үйтгешик ысыны асыл дүнйәң йүзүнде деңешдирер ялы зат ёк: онда гүнүң, тәп-тәзеҗе саманың хем түссәң ысы бар.

Йүреклери акан оракчылар мейдан дүшелгесине гелип, эне ябың башындакы отуң үстүнде җайлашып отуранларында, гүн эййәм ашак салланыпды. Гүн бугдайчылыгың аңры четинде гып-гызыл болуп ловурдап дурды. Бу гиҗе ай айдың хем узак болмагы вада берйәрди. Биз күмәниң гапдалындакы отлуга йыгнанышыпдык. Догрусы, энтек Суванкул гелмәнди, ол басым гелип етишмелиди. Җайнак болса хемишекиси ялы, ене бир яңа йитирим болупды. Доганының велосипедини мүнүп, листок дийдими-нәмеми, бир затлары окалга элтип гелейин дийип гитди.

Алиман отуң үстүне яглыгы язып, ир етишйән алмалары сечелешдирип дөкди-де, гызгынҗак чөрек алып гелди, кәселере квас гуюшдырды. Касым япда элини ювуп, сачагың башына гечип отурды-да, элине бир тегелек чөрек алып, оны ховлукман, алңасаман дөвүшдирмәге башлады.

— Гызгын экен-ов энтек, эҗе, ал, тәзе чөреги илки сен дадып гөр — дийди.

Мен чөреги маңлайыма дегрип, бир дөвүмҗигини дадып гөрдүм велин, агзымың ичинде үйтгешик бир тагам, үйтгешик бир ыс алан ялы болдум. Бу комбайнчының эллериниң — тәп-тәмизҗе дәнәниң, гызан демриң хем небитиң ысыды. Гайта-гайта дөвүп ийдим, йөне шол дөвүм чөреклериң әхлисинде-де небитиң ысы барды, эмма шейле сүйҗи чөреги мен өң хич вагтам ийип гөрмәндим. Себәбем бу мениң өз оглумың чөрегиди, оны мениң комбайнчы оглум өз элиндеҗик саклапды. Бу ил-халкың — оны кемала гетиренлериң, хәзир, ынха, мениң балам билен биле мейдан дүшелгесинде отуран шу адамларың чөрегиди. Кераматлы чөрек! Мең йүрегим оглума болан гуванчдан долупды, йөне муны хич

кимем билмейәрди. Ана шо вагт мен балдагы көкүнден айрып болмайшы дек, энелик багтының ил-гүнүң багты билен баглы болляндыгының пикирини этдим. Энәниңем халкың ыкбалындан үзңе ыкбалы ёк. Гөрмедик гөргим галмадык хем болса, дурмуш мениң шунчалар кеҗиме гайдан-да болса, барыбир мен шол ынанжымдан дәнемок. Ил-халкым яшаяр, шонуң үчинем менем дири гезип йөрүн.

Шол агшам Суванкул кән эгленди, онуң хич зада эли дегенокды. Гараңкы дүшди. Яш җуванлар деряның керт кенарында гүвлемпач от якып, айдым айдып, саз чалярдылар. Болса-да шол кән сесиң ичинденем мен өз Җайнагымың сесини селҗерйәрдим... Ол о тайда оларың гармончысыды, өңбашчы айдымчыларыды. Оглумың таңыш сесини диңләрдим-де, өз янымдан оңа шейле диердим: «Энтек яшкаң, балам, айдыбер айдымыңы, айдыбер. Айдым ынсаны пәкизе эдйәр, адам адамы яран эдйәр. Онсоң соң бир вагтлар шу айдымы диңләп, бу томус агшамсы оны өзүң билен билеҗе айданлары ятларсың». Шейдип, ынха, ене-де мен өз зүрятларымың — җигербентлеримиң пикирини этмәге тутунардым, энәниң асылкы болшы шейле огушян экени-дә. Касымың, эденине шүкүр, эййәм-хачан өзбашдак адам боланлыгының пикирини эдйәрдим. Шу яз Алиман икисиниң өйлерини айрарыс, эййәм тамам салнып башладылар, өзбашларына бир хоҗалыҗак боларлар. Онсоң хай диймәнем агтыкларымыз пейда бор. Касымдан мен аркайын: какасы ялы ишҗанлы адам болуп етишди, дек отурҗак гүманы ёк. Шо вагт гап-гараңкыды, ол велин хенизем шол комбайның төверегинде айланып йөрендир. Ене бир өврүм ялы галыпды. Тракторды комбайн чыраң ягтысына ишлейәрди. Алиман хем шоларың янындады. Ишиң гызгаланлы махалы бирдем биле болмаклыгың хем белли бахасы ёк ахырын.

Маселбек ядыма дүшенде, эдил йүрегим ховлаберйәр. Ол гечен хепде хат иберипдир. Бу йыл томус каникулымда өе барып билмен дийип языпдыр. Оны чагалар билен биле Ыссык көл дийлен бир ерe пионер лагерине практика иберенмишлер. Ери, нәме этҗек алаҗың бар-а, шу зейилли кәри сечип-сайлап алан болса, өз йүрегине җайдыр-да. Нирeде болса болсун, сагасы саглыкдыр дийип ойланярдым.

Суванкул гич доланып гелди. Ховул-хара нахар эдиненсоң, ол икимиз өе гайтдык. Эртир өйүң ишинем дүзгүне салмалыды. Агшам мал-гара гөз-гулак болмагы гоңшымыз Айша саргапдым. О гөргүлем басым-басымдан кеселләрди. Бир гүн колхозда ишледиги ики гүн өйүндедир. Онуң кесели аял кеселиди, били агырарды, шонуң үчинем ол ялңыз оглы Бекдаш билен галыпды.

Биз өе гайдып гелйәркәк, эййәм мазалы гараңкы дүшүпди. Адаҗа шемал өвүсйәрди. Айың ягтысына бугдай башлары ыраң атярды, үзеңңи етишен курайың тозгаларына гылтызҗа дегип-дегип гидйәрди-де, еңилҗек, йылыҗаҗык тозанҗык сессиз-селемсиз асмана гөтерилйәрди. Мунуң гүлләп отуран эшек ёрунҗасыдыгыны ысындан билип отурмалыды. Бу гиҗе биртүйсли айратын таныш гиҗе ялы болды дурды. Йүрегим җигләп-җиглəп гидйәрди. Мен Суванкулуң ызында, бөкдери яссыгының үстүнде отырдым. Ол хемише мени өңде отуртҗак боларды, мен онуң шунуң ялы эдип, кемеринден япышып гитмеги халардым. Онуң бейдип эериң үстүнде ядав халда геплемән отурмасы хем, гүн узын селпәп-селпәп халыс болупдыр-а!, онуң вагтал-вагтал бурнуны тазладып, соңра болса тисгинип гидип-де, әдигиниң өкҗеси билен атының бөврүне депмеси хем — буларың әхлиҗесем мениң үчин эзизди. Мен онуң бирнеме түңңеренрәк кебзесине середип, оңа келләми гоярдым-да: «Суван, бизем юваш-юваш гарраяс-ов. Йөне алаҗың нәме ахырын, вагт диениң гечип гидип баряр-да. Хер хилем болса, бидерег-ә яшамаярмыкак диййән. Иң эсасы шу. Ёгсам, ынха, яңы-яңыларам биз яшдык ахырын, гарраляр өйдйән. Бу йылларың бейле тиз гечәйшине әңет-ле. Йөне, хер йүзүне, энтек яшан говы. Ёк, бизе энтек гаррылыга боюн болардан ирРәк. Эдилмели иш көп. Сениң билен узак-узак яшасым гелйәр...» дийип пикир эдердим, арман эдердим. Онсоң мен дикелип отурдым-да, башымы галдырдым, асмана әңетдим, бирденем күкрегимде бир затлар эндирәп гиден ялы болды: шол ал-асмандакы йылдызларың арасында, эдил шол бир вагткысы ялы, тутуш асман гүммезиниң үсти билен Акмаяның чалымтык сүйди яйлып ятырды. Ене онсоң мениң гөвнүме, хакыкатдан хем, бири тәзе хасылың әпет улы дессесини гуҗагында гөтерип, ёлбойы сечелендирип гечип гиден ялы болуп

гөрүнди. Шо ёкарда алтын ренке чайылан сыпалжык-лар, гылчыклар хемем саман овунтыклары, хамала диерсиң, шемал ойнап гечйән ялы гымылдап-гымылдап гидйәрди. Саман овунтыгы билен биле галкыжыкляың дөне-хә асыл төрнүбем дурды. «Тоба эссапыралла!» дийип, мен геңиргендимем, бирденем, ынха, шу мениң хыялымда арзув эдип йөрен шол илкинҗи гижәм, бизиң сөйги-мухаббетимиз хем яшлыгымыз, шол гудратлы чөрек ядыма дүшди. Диймек онда, әхлиси, бизиң арзув эден затларымызың әхлиҗеси хасыл болупдыр-да! Хава, ер-сув өзүмизиңки болды, өзүмиз сүрдүк, өзүмиз экдик, өз галламызы өзүмизем дөвдүк — диймек, бизиң илкинҗи гиҗе пикир эден затларымыз берҗай болупдыр-да. Догрусы, заманаың тәзеленжегини, тәзе дурмушың гелҗегини биз билмейәрдик, эмма муның өзи йөнекей ынсаның садаҗа арзувларының дөврүң ислегине, яшлыгың хем адалатың ислегине габат гелйәндиги боляр-да онда. Шу пикирлере гарк болуп, гымылдаман дымып отырдым. Суванкул ызына гаңрылып, шей дийди:

— Нәме, уклайдыңмы, Толгонай? Ядансың сен. Ай, зелели ёк, ынха, басым өе барарыс. Менем халыс болдум. — Соңра ол аз-кем дымып отурды-да: — Тәзе көчә бака совлайсак ничик борка? — диййип сорады.

Мен:

— Совулсак совлаялы — дийип, разылык бердим.

Тәзе көче обаның бир четиндәки бош ятан ялазы мейдандан салынярды. Хениз энтек көчәң өзем ёкды-ла. Шу бахар яңы бир яшлара дийип меллек үлешдирипдилер — эййәм бирлән-икилән диварры етишен җайлара хем гөзүң илйәрди. Касым билен Алиман хем шу ерден меллек алдылар. Ине, шонуң үчинем йүзүмизиң угруна оларың нәме иш эденлерини гөрүп гечмек арзувымыз барды. Орак вагты гүндизлерине-де бир ишден сыпынып, өз ишими эдәейин диер ялы, ислән вагтың бош вагтам тапдырып дуранок ахырын. Касым, Алиман хем Җайнак үчүси барып-ха яз чыканда палчыга саман гарып, керпич гуюпдылар, гөзенек-гөзенек эдилип өрүлип гойлан шо керпичлер инди ынха гурапдыр. Җайың дүйби тутулҗак ерини газып, гечен хепде дерядан гурлушык дашыны чекипдилер. Хернә деря месейәнчә, дынаянларам кем болмандыр. Даш ховлының ортасында улы үйшмек болуп дурды. Суванкул

ишларын ишинден гөвнүхош болды.

Хич ненең дәл, башы тутулыпдыр. Даш аркайын гем етҗек велин, ене артып галайса-да галаяр — дийип, Суванкул айтды: — Орагы гутарып, диварлары бекелдерис, җайың үстүни япарыс, галан ишлерини гүйз чыканда гөрүберйәс-дә. Гыша ченли барыбир эйгерҗек дәл-дә. Ери, сен нәхили гөрйәң, мениң айдянларым догрумы, Толгонай?

Мен:

— Догры айдяң, эсасы иши шу бир үстүни гараларын ялы этмедир-дә мунуң, галанлары дура-бара боларлар — дийдим-де, Җайнак ядыма дүшүп гүлүп гойбердим. — Ине, шу Җайнак халыс ең беренок, биз комсомол йыгнагында тәзе көчә Комсомол көчеси диймегини ат бермеги карар этдик диййәр. Алиманам оларың үстүнден гүлйәр: «Җайнак, сениңем муның, диййә, өйлендириниң хениз болмадык чага ат дакышына баряр диййәр». Җайнак болса: «Сен хич задың манысына дүшенок» дийип җедел эдйәр.

Суванкул шонда башыны яйкап, мыс-мыс гүлди.

— Раст айдяң, ол доганда шунуң ялы алңасак болуп доглупдыр. Йөне көчәниң адыны-ха, ол хер задам болса, догры ойлап тапыпдыр. Себәби дийсең шу гурлушыкларың әхлиҗеси тәзе, яш чатынҗаларыңкы. Өсйәс, йылба-йыл ил-халк көпелип гидип отыр. Эййәм хачан, ынха, оба дарлык эдйәр, тәзе-тәзе көчелер салярыс. Муңа етеси нәме бар. Ынха, көче боларам велин бир середип гөр бакалы, сениң оглуңкы хак болар дуруберер...

Эдил шу гүррүңи эдип баряркак, биз бу гиҗәниң әхли гиҗелериң ичинде иң бир нәлет сиңен гиҗе экенлигини нireden билели ахырын...

3.

— Башыңы галдыр, Толгонай, өзүңи эле ал.

— Боля, Йөне мен нәме иш эдейин-ә? Шейтҗек болмайын. Эй мукаддес ер, йөне шол гүн сениң ядындамы?

— Хава, ядымда... Мен хич зады унудян дәлдирин, Толгонай. Дүнйә бина болалы бәри гечен асырлар менде сакланяндыр, Толгонай. Әхли тарых китаба язылан дәлдир, әхли тарых адамларың ядында дәлдир, оларын

тамам әхлиси мендедир. Сениң яшан дурмушың нәме шо-да менде, мениң йүрегимде дурандыр, Толгонай Тулагым сенде. Толгонай, диңлейән. Бу гүн сениң гез гиң.

4.

Шо гүнүң эртеси биз гүн догманка ише япышды. Шол гүн биз эдилҗек деряның керт кенарындан бу дайчылыгың хасылыны ормага башладык. О ере ком байн барып билҗек дәлди, балдаклар болса эййәм гү рап гидипди, чет-яка хернә ир етишгич болярда. Би яңы бир хатар өврүлип, ики-үч дессе богупдыкмы богманмыдыкмы, эдил шо вагт деряның о йүзүнде йүзин салып гелйән бир атлы пейда болды. Ол Зареч йәниң еңсеки ховлуларының арасындан окдурылы чыкды-да, эдил ызындан ковгы гелйән ялы болуп, г рымсы токайчылыгындыр гамышлыгың ичи билен т зан турзуп, йүзин салып гелйәрди. Ат оны кенар як сындакы чагыллыга алып гелди. Ол болса атың жыл выны башга яна совҗак хем болман, дашларың ус билен гөни деря бака зомап гелйәр. Ол нәме үчин бей йәркә, нәме үчин ол акымың угры билен гидип, бир чакрымлыкдакы көпрә совулаймадыка дийшип, б онуң бу болуп гелшини гөрүп, үшерилишип дурдук. атлы бир рус йигиди болуп чыкды. Ол шо гелшине д атыны гыссап, сува урдурҗак болярды, бизиң барымы ери, бу пеләкет аҗалына ховлугямыка дийшип, донн радаш болуп галдык. Хий шу вагтларам бир деря б лен оюн эдип бөрмы ахырын? О месәң вагтында аты -ха бейледе дурсун, дүйәңем тогалап алып гидйәр- онсоң чалам-чаш болан сүңкүни чөплэп алып билсө зор болдугың.

Биз дуруп билмән:

— А-хов, дур, аяк чек! — дийип гыгырышдык.

Ол эллерини булайлап, бизе бир затлар-бир затл дийип гыгырды, йөне деряның гүввүлдиси билен х зат аңшырып билмән галдык, онуң диңе:

— ...У-у-у... — дийип, согдурып гыгырян сеси эш дилйәрди.

Биз хич бир зат душүнмейәрдик. Онсоң ол дор а ны чарпая галдырып, гамчысыны булайлап, ок я акып ятан сува урды. Сув атлыны шол угра алды

-бердиме салды. Ат җанаварың шарлавугың толкунларының арасындан кеерҗеклейән гулаклары, келлесидир сыртарып дуран тумшугы гөрүнйәрди. Атың үстүндәки ики эли билен ялдан япышярды. Онуң келлесиндәки папагы гачып, ол толкунларың арасында пыр-пыр айланярды. Биз болсак керт кенарда дуран еримизден нәтҗегимизи билмән, ики-бака урунярдык. Сув болса атлыны акдырып алып гидип барярды, йөне олам акымың угруна дүшенсоң, кенара бака гытаклап чыкмага җан эдйәрди. Деря оны гаты узага ыкладып әкитди, онсоң ол ахыры харазың ашак янындан кенара чыкды. Әхли киши бир улудан дем алды. Оны өвүп: «Хай, берекелла саңа!» дийип, атлының гөзсүз батырлыгына хайран галанларам болды. Башга бирем:

— Йөне ере ол бейден дәлдир, аныгына етмек герек — дийди, башга бири болса нәразы болуп:

— Хайсы бир пьянкешиң ызына дүшҗек йөрҗек, оларың башы айланып йөрени гытмы нәме! — дийди.

Шонуң биленем көшешдилер. Ишлемелиди. Мен болса ичимден: «Шо бичеме дәл, келлеси саг адам өзүни бейле хумара гоясы ёк» дийип ойландым.

Касымың комбайны бирден тапба сесини кесип, дуран еринде доңуп галды, ол шол гүн харазың янындакы айлавың бугдайыны орярды. Экишде мунуң ялы овнук-ушак задың дөвүлмән болямы нәме, чархының дашындакы гайшы сыпандыр я зынҗыры үзүлендир өйдүп, муңа бир кән әхмиетем бермедим. Алиман хем мениң бейлерәгимде бугдай оруп йөрди, яңкы бирден сен-мен ёк алды-да:

— Әҗеси, аю әҗеси! — дийди-де, ичинден гечип барян чиркин сесини эдип, айылганч гыгырып гойберди.

Муңа мен алланичигси болдум. Ол орагыны хем элинден гачырып, йүзүни үч ювлан ак эсги ялы эдип дурды.

— Нәме болды? Йылан-ичян чакдымы? — дийип, онуң үстүне топулдым.

Ол болса сесини чыкарман дур: Онуң гөзлерини теңеләп середип дуран ерине менем әңедәйменми! Менем онсоң зәхрәм ярылып доңуп галдым. Комбайның төверегинде тык-бак эшидилип грады, бугдайың ичи-бейлеки диймән, чар тарапдан адамлар ылгашып гелйәрдилер, ябылылар ябысы билен, башгаларам арабала-

рының үстүнде дим-дик дуруп, атларыны гамчылап чозуп гелйәрдилер.

Алиманам:

— Бир затлар-а гопуйдыр, әжеси! — диендир-де, шо тарапа эңәендир. Кимдир бириниңем:

— Бир-ә комбайның ялавына дүшүпдир-ов! Я болмаса, комбайның чархы ишини гөрендир! Йөрүң, ылгалың! — диен, гулага якымсыз сеси янланды.

Онсоң әхли оракчылар Алиманың ызы билен эңәйдилер.

Шол ылгавыма, баршыма толгунҗымдан яңа эллерими булайлап: «Я алла җан, өзүң деп эдевери! Деп эдевери хернә!» дийип, етишибилдигимден алла сыгынъяндырын, шол бармана-да салмадан бөкҗек болуп, йүзин йыкылып гитдим, ене туруп, ене ылгадым. Бәй, шонда бугдайчылыгың ичи билен ылгандырын-а! Мен барянчам гарашар ялы, гыгырҗак болян, боланок, сесим сумат болупдыр.

Ахыры шейдип ылгап барсам, комбайның төвереги мәрекеден ваг берйәр. Гулагым хич зат эшиденок, дүшүнйән задым ёк. «Дурсаңызлаң!» дийип, күрсәп мәрекә өзүми урдум, адамлар бир гыра чекилишип, маңа ёл бердилер, шондан соң мениң комбайның гапдалында билеҗе дуран Касымдыр Алимана гөзүм дүшди. Гөзлерим көр ялы, эллерими сандырадып, оглума бака йөнелдим. Касым өңүмден чыкып, мени гарса гуҗаклады. Онуң:

— Әҗе, уруш туруп‌дыр! — диен сөзлери маңа гаты даш бир ерден эшидилйән ялы болды.

Мен бу җүре сөзүң манысына дүшүнмейән ялы оңа эңетдим.

— Уруш турды? Уруш турды дийдиңми сен? — дийип, мен онсоң ене гайталап сорадым.

— Хава, әҗе, уруш башланды — дийип, ол җогап берди.

Мен болса бу сөзүң ызында нәме-нәмелериң гизленип ятанлыгына шонда-да дүшүнемокдым.

— О нәмәң уршумыш? Уруш нәмә герек? Уруш турды дийдиңми сен? — дийип, мен бу иң ёвуз, иң айылганч сөзи зол-зол гайталап дурдум, онсоң бирденем йүрегим ярылан ялы болуп, шол яңкы горкулардан хем бу ослагсыз шум хабардан яңа юваш‌җа агладым.

Йүз-гөзүмден боюр-боюр яш акды, онсоң галан аял-

ларам мениң болшумы гөрүп, сес эдип аглашмага башладылар.

Мәрекәниң ичинден кимдир бир эркек кишиниң:

— Юваш! Ханы, бес эдиң ханы!—диен дөзүмли сеси эшидилди.

Хеммелер, хамала диерсиң онуң, яңкы адамың бу бир ялан гүррүңдир диен ялы бир затлар айдарына гарашян ялы, тапба сеслерини гойдулар. Йөне ол хич задам диймеди. Башга хич кимем хич зат диймеди. Бир диңе сәхра үмсүмлик араладышып, деряның шаггылдысы хас гүйҗән ялы болды. Кимдир бири хашлап, улудан демини алды, гымылдады. Хеммелер ене үшерилишдилер, йөне хич ким келам агыз сөз айтмады. Онсоң сәхра гайтадан шейле бир үмсүмлик араладашды, гулагың үстүнде иңлейән чыбының чалаҗан сеси болар-а, эдил шонуң ялы, ыссам халыс йүреге дүшүп уграберди. Ана шонда Қасым төверекде дуран адамлара гөз гездирип, гөйә диерсиң өз-өзи билен гүрлешйән ялы, эшидилер-эшидилмез эдип хүмүрдеди:

— Инди галланы чалтраҗык йыгнаҗак болмалы, ёгсам гарың астында галар. — Ол аз-кем сәгинен ялы эдип, келлесини батлы силкип гойберди-де: — Нәме бейдип дурсуң? Моторы ишлет! — дийип, штурвалча буйрук берди. — А ери, галанларыңыз нәмә середип дурсуңыз? Йыгнап етишип билмесек, сизиң өзүңизе ене кын дүшер! Ханы, ишли ишиңиз билен болуң!..

Миллете җан гирди. Диңе шондан соң мен Заречьеден гелен рус йигидини гөрүп галдым. Ол йигит сува гиренсоң бирнеме гарамтыллашан атының җылавыны эдил агыздырыгының ашагындан җүпләп тутуп, өлмыжжык болан көйнек-балаклы дурды. Адамлар херекете гелиберенсоң хәлиден бәри бойнуны буруп, ере гарап дуран йигит, гөйә диерсиң, укудан оянан ялы болуп, меле сачлы келлесини кем-кемден ёкары галдырдыда, эериниң чекисини чекмәге башлады. Ана, шонда мен онуң гаты яш йигитдигини, бирнеме бойы узынаграк хем эгинлеграҗик дийәймесең, мениң Җайнагымың деп-душудыгыны гөрүп галдым. Онуң сачлары тил-тил болуп, маңлайына елмешип дурды, додакларыдыр йүзүнә шил реңки уруп дыр, онуң энтек түйс чага гөречлери болса шол вагт шейле айылганч гам-гуссалы середйәрди велин, мен онуң яп-яңыҗа җуванлыгы билен хошлашыш, яп-яңыҗа, шу гүнүң өзүнде, бир сәхериң өзүнде

адам чыканына гөз етирдим. Ол улудан демини алып, атланжак болуп дуршуна, бизиң оба огланларымызың бирине шейле дийди:

— Сен, гардаш, хәзир эгленме-де, башлыгы, бригадирлери гөзләп тапып, олара шу салымың өзүнде райкома ууграсынлар дийип айт. Мен онда гитдим, ене ики колхоза бармалы. — Шейле дийип, ол атына мүнүп, жылавыны силкип гойберди.

Эмма яңкы йүз тутан йигиди оны саклап:

— Ханы аяк чек аз-овлак, бу сениң башыңдакы папагыңы сув акдырып әкитди ахырын. Ме, меңкини гейәй. Ыссы бу гүн — дийди.

Биз бу йигидиң ызындан узак вагтлап гарап дуруп, гуш дек учуп барян гунаның тойнагының астында ховсалалы гүбүрдейән, чаңап ятан ёла диң салярдык. Басым яңкы йигит тозаның ичинде гөзден йитип гитди. Биз болсак, херимиз гараз бир задың пикирини эдип, хенизем шол ёлуң угрунда аңалышып дурдук, онсоң бирден комбайндыр тракторың моторлары гүвләп ишләп башлады, адамлар муңа алланичигси тисгинишип гитдилер, бири-бириниң йүзлерине чинерилишдилер.

Ана, шол салымдан башлабам тәзе дурмуш — уруш гүнлериниң дурмушы башланды...

Болуп гечйән сөвешлериң гүммүрдисини эшитмесек хем йүреклеримиз адамларың чекйән ахы-наласыны эшидйәрди. Шу өмрүме хениз бейле жөвза ыссыны бейле алдажы эпгеги гөрен-эшиден дәлдирин. Дашы түйкүрип гойбәрсиң велин, эдил түйкүлигиң гайнап дурандыр. Бугдай-арпа велин бада-бат, аңырсы үч-дөрт гүнүң ичинде етишди гидиберди, чар төверегиң йөнекей жылк сары болуп шаграп ятан ак экинчиликдир, ер билен асманың тапышян ерине барянча өз орларына мәхетдел болуп яйлып ятандыр. Вах, байлык дийибем ине, шуңа айдайсаң-да! Ховул-харалыкда шунча байлыгың бидережик исрип болмагына небсим-жаным агырярды. шонуң үчинем шо яна әнетсемем бозулып берйәрдим. Ничембир галла ёл угрунда дөкүлип-сачылып, аяк астында дебсиленип галды. Шейле бир ховлугярдык велин, оран бугдайымызы дессә богмага-да элимиз дегмезди, орлан бугдайлары шол дуршуна фурогоның сандыгына оклап, хасыр-хусур молотилка, харманa етишмек билен болуняндыр, хошалар болса бойы сечеленип гидип баряндыр, сечеленип гидип ба

ындыр. Муңа-да йөне боля дийәелин-ле, иң кыны адамларың йүзүне серетмекди. Хер гүн чагырыш хаты боюнча гошунчылыга гидйәрдилер, галанлар болса бир салым дик дурман ишлейәрди. Гүнортаның җөвзасында-да, дымык эпгекли гижелерде-де, ужыны-бейлекини билмән, ядавсыз орак ордулар, дөвек дөвдүлер, араба сүрдүлер, шол ишледилер йөрдүлер, ишледилер йөрдүлер. Нәче ишлендигиче хем ишем шо артып гидип отурандыр, себәби эркек адамлар бир ян ужундан азалып барярды-да. Касым болса, хә бичәре огулжыгым дийсе, инди алажыны эдерден гиҗем болса, әхли зады өзи дүзедәермикән өйдйәрди. Орак налачлыкдан сүйренҗеңлиге салынярды, о болса елдиргән ялы комбайны билен ики-бака ат чапярды. Онуң комбайнының гижеде-гүндизде асыл сеси ятмады, золак ызындан золагың галласыны орды, от ялы гызан тот-тозаның ичинде атыздан-атыза пелесаң урды. Шу гүнлерде бирем комбайныңдан дүшмеди, штурвалың янындан айрылмады. Ол узын гүнләп шол комбайның чүр депесине чыкып отуран еринден якып-яндырып барян шемалың астында, гөйә диерсиң шапага чиңерилип әңедйән чайкел дек, шондан аңырлыгына башланян хениз галласы йыгналмадык мейдана шол иргинсиз сер салар отурарды. Оглума, онуң гара-өрт болан йүз-кешбине, сакгал-мурт басып гиден чекгелерине серетсем, йүрегим, шу пара-пара болуберйәрди, небсим агырярды. «Вах, нәме ишлер этсемкәм мен, өзүни хеләк этҗег-ә ол, гүн урҗаг-а оны» дийип, зовзуллабердим йөне, онда-да онуң өзүне зат айдып билмедим. Гөречлеринде учганаклаян гахар-газап шуглаларындан онуң бу пикиринден дәнмеҗекдигине, иң соңкы пиллесине ченли орагың башында дурҗакдыгына акыл етирдим.

Онсоң, ана б пилле-де бир гүн гелди дуруберди. Нәдип баранынам билемок велин, Алиман комбайның янына ылгап барды-да, йүзүни ашак салып гайдып гелди.

— Чагырыш хат иберипдирлер она—дийип, ол эшидилер-эшидилмез эдип айтды.

— Хачан?

— Шуш-шу вагт, оба Советиң чапар атлысы гетирип берипдир.

Мен Касымың хем улы илиңки ялы гошунчылыга чагырылҗак пурсадының иру-гич гелип етҗегини бил-

йәрдим. Шейле-де болса бу хабары эшиденимде, аяк-ларымың үстүнде дуруп билмедим. Ысгын-ровгатдан гачан эллериме шейле бир агыры яйрады велин, орагы нәдип элимден гачыранымы билмәндирин. Онсоң өзүми ылча ере гойбердим.

— Ери, нәме ишләп йөр о тайда ол, шайыны тутмалы ахыры — диййип, мен мүңк-мүңк эдйән додакларыма зордан әрк эдип айтдым.

— Агшамлык барарын диййәр. Эжеси, мен гидейин какасына болса өзүңиз айдарсыңыз. Бу гүн Җайнак хем гара бермеди. О нирде нәмишләп йөркә?

Мен оңа:

— Өтәгит, Алиман, өтәгит. Йөне хамыр югруп гойтун. Басым менем барарын — дийдим.

Өзүм болса шол галласы орлан ерде отурышым отуруп галыпдым. Шейдип кән отурыпдырын. Башымдан гачан яглыгымы галдырмага-да ровгатым ёкды. Бир гөрсем, ынха гарынҗаҗыклар ёданың угрунда ик-бака ат салярлар. Оларам ишлейәрдилер, саманмы дәнемиң, гараз, бир затлар дашаярдылар, йөне эдил өлери ялы зәхметкеш, олардан хер нәме диеңде-де п отурмаян, өз гам-гуссасыны чекип отуран - зәхметке адамың отуранындан, онуң шу минутда хатда шолар-да, гарынҗалара-да, бу кичиҗик жепакеш җандара гөзүниң гидип отуранындан бихабардылар. Олар өз и-лери билен гүмрадылар. Уруш болмадык болса, хей-мен шу гарынҗаларың гүнүни арзув эдермидим, нәм шей диймегиң өзем айб-а...

Шо вагтам арабасыны сүрүп, Җайнак бир ерд етип гелди. Ол шо гүнлер комсомол кервенинде ишлә станция галла чекйәрди. Доганына чагырыш хатын геленини эшидип, мениң ызымдан гелен болара чемел Ол арабасындан бөкүп дүшүп, ерде ятан яглыгы га дырды-да, мениң келләме атды.

— Йөр, эже, өе гидели — диййип, ол маңа аяк түне галмага голтгы берди.

Биз онсоң сесимизи чыкарман ёла дүшдүк. Сон гүнлер Җайнак таналмаз ялы үйтгәпди, улы адам я болупды. Нәмесиндендигини билемок, йөне оны гө нимде, мениң шол чапар атлы рус йигиди ядыма ду йәрди. Онуң чага гөречлеринде-де эдил шонуңкы я газаплы учгун барды. Ол хем шу гүнлер өз яшлыгы лен хошлашыпды. О вагтлар яшлыгы билен хошлаш

дык аз-аздыр-ла... Җайнагың пикирини эдип, кән вагт бәри Маселбекден хат-хабарың ёкдугы ядыма дүшди. «Нәме болдука оңа? Гошунчылыга алайдылармыка? Нәме үчин хат язанок, сыгрың дили ялы кагызҗак язмага-да эли дегенокмыка? Гөрйән велин, өйден арасыны үзүпдир, какасыны-эҗесини унудыпдыр, шәхерде ол бирнеме заяланан болмага чемели. Онсоңам, хей, шу вагтам бир окув бормы дийсене, иң говусы, өе гайтса кем болҗак дәл-ә, инди о тайда нәме ишлеҗек» дийип, арабада отуран еримден гам-гуссалы пикир эдйәрдим, онсоң Җайнакдан:

— Җайнак, сен станция барып-гелип дурсуң, о тайда, хей, ёлда-ызда гулагыңа дегмедими, уруш басым гутармаҗакмыка? — дийип сорадым.

— Ёк, эҗе, басым гутарҗак дәл ол — дийип, шонда Җайнак җогап берипди. — Хәзир бизиң ишлеримиз өверлик дәл. Немецлер шол өңе зомап гелйәрлер. Бизиңкилер гараз бир ерде аяк чекибеден, бирки ёла оларың бөврүне бир хүрсеклэйседи-дә, онсоң-а угруна-да боларды-ла. Басым шейле бормука өйдйән. — Ол ябыларыны гыссашдырып, сөзүне аз-кем дынгы берди-де, маңа: — Нәме, эҗе, горкямың? — дийди. — Гаты горкямың-а? Горкуп отурма, герек дәл, эҗе, сен хич задың пикирини этме, ынҗалыкдан дүшме. Ынха гөрерсиң, эхли зат дүзелишер.

Вах, самсыҗак балам дийсе-хей, гөр-ә ол мени рахатландырҗак болупдыр-а, маңа небси агырыпдыр. Хей-де пикир этмән бормуды ахырын? Гөзлерими юмуп, гулакларымы дыксамам, шонда-да, хер йүзүне, пикир этмәми гоюп билмездим-ә мен.

Өе гелсек, Алиман аглап отыр, энтек хамыр хем этмәндир. Гахарым гелди: «Сениң, нәме, илден говы эриң бармы, бир сениң адамың гиденок, улы ил гидйәр. Бир хабар гулагына дегипдир велин, бу-я йөне элини-аягыны йитирәйипдир» дийип, оны гел утандыраайыпам бир дийдим. Йөне бейтмедим, гаты-гайрым хич задам диймедим. Яшлыгына небсим агырды, дөзмедим. Йөне мен нәхак ере шейден дәл болаймайын, соңундан эцил дүшер ялы, белкем, онуң башдан ичини совдан болсам кем болмазды. Билмедим, йөне мен оңа шо вагт-а хич зат хем диймедим.

Қасым агшамаралар, гүн яшып барян учурлары гелди. Ол дервезәң өңүнде пейда боландан, оҗага от са-

лып отуран Алиман эдип отуран ишини ташлап, гөзүнден боюр-боюр яш дөкүп, ылгап барып, онуң бойнундан аслыңды.

— Галжак дәл, сенсиз галып мен нәмишләйин, өлерин мен!

Касымың гөни комбайндан гелшиди, онуң үсти тозанды, хапады, агын мазутды. Ол аялының элини эгнинден айрып:

— Дур ахырын, Алиман. Мениң үсти-башым гарагәз ахырын. Сен, говусы, маңа сабын билен полотенце алып бер, деря гидип ювнуп-ардыньп гелейин — дийди.

Алиман ызына дөнүп, мениң йүзүме гарады, мен дүшүндим.

— Гайдыцының сувам алып гел — дийип, онуң элине бош бедре берип гойбердим.

Шол агшам олар дерядан гич гайдып гелдилер, ай догуп, дик асмана галыпды. Өйүң ишини өзүм оңардым. Жайнагымам көмеклешди. Ярыгиҗелер болса Суванкул хем бир ерден пейда болды. Мен болса оңа ынха геләер, шинди геләер дийип гарашып отырдым, нриеде эгленйәркә дийип, ёк затларың пикирини эдйәрдим. Онуң болса шол гүндизки атланып, дага гидиши болса нәтжек асыл, гылял сүрүсинден ёрга алашаны тутуп алып гелипдир. Биз оны тракторчылыга башланда Касым үчиң энтек тайка сатын алып гоюпдык, Ёрга дагам дәлди, аягы енилди, тойнакларыны ере өрән дөзүмли урарды, арт аяклары чув ак долаклы ялыды. Күрен оба мешхурды. Гызлар ол хакда айдым айдярдылар

...Ёрга жан-а, ёрга жан,
Чыкян гөрмәге, эй, жан...

Какасы хошлашык чагы оглуның иң болман ики-үч гүнҗүк бир ёргасыны мүнүп гезмегини йүрегине дүвен болара чемели.

Эртеси ир билен харбы комиссариата тарап уградык. Алиман икимиз Жайнагың арабасына, Касым билен какасы икисем хер хайсы өз атларына мүнди. Шол пилле гошунчылыга иң көп адам алынян вагтыды. Йөне энтек адам велин гаты кәнди. Шу шоссе ёлуның угруна бир әнетдим велин, ёлуң угры жемендеден яңа йөне гырмылды болуп дур, бир ужы-ха Улы жүлгеде, бей-

леки ужы болса гөрненогам. Ябылымысың, өкүзлимисиң, оба барының илаты энәйипдир. Район меркезинде болса адамлардан, араба-фургондан яңа аяк басара ер ёк. Чагалар диермиң, гарры-гуртулар диермиң, ёк кишм ёк. Хер кимем өзүниңкиң янындадыр, бир дабанжык дагам ыза галджак гүманы ёкдур. Аглап ятаны хайсы, я эййәм аглап-аглап агламазы чыканы хайсы. Йөне халк бир дениздир, сай ерем болар, чуң ерем болар диййп, йөне ере айдылмандыр. Бу ерде-де, урша гидйәнлердир урша уградянларың сес-үйн алышмага гоймаян шу гыкда-багының ичинде-де өзүни мерт, саггүлүшдирип, гармоның сазына гошуп, айдым айдып, геп-сөзлерем жайдарды, олар мәрекәни гызыл-гыран гүлүшдирип, гармоның сазына гошуп, айдым айдып, танс хем эдйәрдилер. Гыргыз хем рус айдымлары ызы үзүлмән гайталанярды, «Катюшаны» болса хеммелер айдярдылар. Бу айдыма мен, ана, шо вагт белет болуп галдым.

Гошунчылыга чагырыланлар харбы комиссариатының ховлусына сыгмаярды, олары обаның ичинден гечйән улы ёлуң ортасында нызама дурзуп, хер кимиң адыдыр фамилиясыны тутуп чагырып уградылар. Мәрекәниң шовхуны тапба кесилди, сес-седа чыкайса нәдерсиң! Урша гидйәнлере середәйменми, шол угра богазым долды. Олар йөрите сечилип-сайланып гетирилен ялы сап-сайырдың, мен диен жахыл йигитлерди. Айны бир яшажак, ишлежек чагларыды. Списокдан ат окалярка хер сапар оларың бири «мең» диййп жогап берйәрди-де, бизиң дуран тарапымыза бакаң гөзүни айлаярды. «Суванкулов Касым» дийлен сес гулагыма дегенде, сүңңүм билен гагшап, пагыш-пара боланымам билмәндирин, ажы гөзяш толкунлары мөвч алып гелип, гөзлеримиң өңүни губар өртди. Касым жан: «Мен» диййп жогап берди. Алиман болса мениң элими пугта-пугта гысды. Ол: «Эжем» диййп, ювашжа пышырдады. Вах, мениң элимден нәме гелйәр дийсене, о гөргүлә хасам агыр дүшйәндигини, Касым жан билен айрылышмагың онуң үчин айылганч бир затдыгыны мен билйәрдим, йөне, хей, ил-гүнденем бир четде дуруп болармы ахырын, онда-да бу ёвуз гүнлерде дийсене. Вах, Алиманым мениң, Алиман, олам мунуң уруш үчин, тутуш юрт үчин герек затлыгына дүшүнйәрди ахырын. Йөне

шу өмрүмде өз адамсыны шейле эй гөрйән аялы мен хениз-хениз гөрмәндим.

Шол гүн биз ызымыза доланып гелдик, эртир дәл, биригүн уградылҗак дийдилер. Касым эйләмизе-бейләмизе бир гечип, бизи ахыры өе гайтмага ырды. Ери, бу ерде бейдип хорланып йөрүп нәме ишиңиз бар диййә, ынха, өзүм совлар-да, хошлашарын өтәгидерин диййә. Хернә—шу колхозымызың улы ёлуң угрунда отуранлыгы хем говы болайды. Алиман үчин Суванкулун алашасыны гоюп, өзүмизем иллер билен арабалы гайтдык. Җайнак хем районда галды, ол гошунчылыга алнан огланлары өз арабасы билен станция дашамалыды.

Агшам хаңлап галан өе гирип, сакланып билмән, бады-боран гөзяш дөкүплер агладым. Суванкул чай гайнатды, онсоң маңа гоюрак эдип гуюп берди, зор билен ичирди, соңам яныма гелип отурды-да:

— Икимиз кимдик, Толгонай? — дийди. — Ине, шу адамлар билен ил хатарына гошулдык. Шонуң үчинем, гел, әхли зады — ягшысынам, яманынам шолар билен деңҗе бөлүшели. Хош гүнде әхли киши разыды-да, гел-гел иидем хер ким өз гүнүниң пикирини эдип, өз ыкбалына гөзяш дөкүбермели болдумы? Ёк, бейтмек айып бор. Эртир өзүңи эле ал. Эгер, ынха, Алиман элден-аякдан чыкыберсе, о башга гүррүң, ол биз икимизиң гөрен затларымызы гөрмеди. Сен болсаң — эне ахырын. Шуны ядыңдан чыкарма. Соң хем, билип гой, барды-гелди, уруш узага чекәйсе, онда менем гидерин. Маселбегиңем яшы етер, оны хем чагырсалар чагыраярлар. Герек болса, әхлимизем гидерис. Шонуң үчинем, Толгонай, хер бир зада тайяр болуп отур, өврениш...

Эртеси гүнортадан соң, гошунчылыга алнанлары уградып башладылар. Касым билен Алиман икиси колоннадан өңүрдип, ат чапдырып гелдилер. Касыма хошлашып гитмек үчин өе совлуп гечмәге ругсат берипдилер. Алиманың габаклары пөк ялы чишип гидипдир, ёл бойы аглан болара чемели. Касым сыр билдирмеҗек болярды, өзүне буюрярды, эмма оңа-да еңил душенокды. Ол атдан дүшен дессине бизден станция гидип отурмазлыгымызы хайыш этди. Муны ол Алимана небси агырып, айрылышык пурсадында онуң халыны еңлетҗек болуп этдими я болмаса-да, догруданам, оңа шей дийип айдыпмыдырлар, гараз, оны нәмәниң меҗбур эденин-ә билемок велин, сиз станция гидип отурмаса-

ңызлаң дийип, атдан дүшен бадына бизден хайыш этмэге башлады. Касым өе доланып гелэймегимем мүмкин, себэби тракторчылар билен комбайнчылары хасыл йыгналып гутарылянча чагырмазлыгы карар эдипдирлер дийди. Онсоң, ана, шол буйрук гелип етишэйсе, олары станциядан ызларына гайтараймакларам ахмалмыш. Онуң муны Алимана, бизе нэбси агырып эденине инди дүшүнйэнем-ле. Станция барҗак болсаң, гүнузын диен ялы ёл йөремели, вах, ишем шу ызыңа гайтмакда-да, себэби о ёл түкенмезе дөнер, аглап-аглап, гөзяшларың кепэр гидер. О вагт болса мен онуң айданларына гүп ынаныпдырын; адамда умыт дийлен зат тэ өлинчэ бормуш дийййэрлер. Онсоң биз оны шонда угратмак үчин алаңың янына бардык, инди велин мен икирҗиңлемэнем дурамокдым. Ёлда оракдакыларың эхлиси Касым билен хошлашдылар. Оракчылар, фургончылар, хармандакы молотилкачылар ылгашып гелдилер, комбайн хем голайҗагымыза гелди. Касымың көмекчилери хем комбайны саклап, онуң билен хошлашмак үчин ылгашып гелдилер.

Демирчи усса урша угражак боланда, сандалыдыр чекиҗи билен хошлашармыш диййэрлер. Мениң Касымым болса өз кэриниң уссадыды. Комбайн дуранда Касым обадашлары билен гүррүңлешип дуран еринден ёла бака сер салды. Шол вагт гошунчылыга алнанларың узалып гидйэн колонналары өзлериниң йүкли улаглары, ябылары билен хол өңден гызыл байдак гөтерип, ёлуң чатрыгында яңы гөрнүпди.

— Ме, кака, сакла! — дийип, Касым ёргасының җылавыны Суванкулың элине берип, өзем комбайна тарап йөнелди. Ол онуң аңырсына гечип, оны чар тарапдан сынлап гөрди. Онсоң бирден басганчага мүнди-де: — Ханы бол, Эшенкул, сүр бакалы! Шо-ол озалкыларың ялы сүр! — дийип, тракторча бака гыгырды.

Моторлар ювашҗадан пат-патлап, татырдап уграды, комбайның моторы хем ишлэп башлады, зынҗырлар хем молотилкадан саман түвелейини турзуп шатырдаярды, мотовилалар бугдайы демине дартып уграды. Касым болса йүзүни гызгын шемала өврүп, эгнини силкип гүлйэрди, ол гөйэ эхли зады унудан ялыды. Олар тракторчы билен бир зат-бир затлар дийип гыгырышып гелешдилер, баш атышдылар, бугдайчылыгың гутарян еринден өврүлип, ене бэрлигине бака гайтдылар. Ком-

байн эдил сәхра гушы ялы болуп, бугдайчылыгың ичи билен учуп гелйәрди. Онсоң бизиң барымыз авежик салымлыгам болса, уруш дийлен зады унутдык. Дуранларың гөречлери багтыяр гүлүп бакярды, йөне хеммелерденем бетер Алиманың башы дикди. Ол пессай басып, комбайның өңүнден чыкмага барярды, өзем ювашжа гүлйәрдем. Комбайн сакланды. Биз ене гам-гусса батдык. Гоңшымыз Аңшаның огулжыгы Бекдаш болса — шо вагтлар ол он үч яшларындакы чагады, шо йыл томус ол комбайнда саманчы болуп йшләпди — ылгап барып, Касымың бойнундан асылышып, йөне огшап, айрылман аглап ятандыр. Мен додакларымы дишләп, гара гаң этдим, аглап-аглап ичими бошадасым гелйәрди, йөне Суванкулуң табшырыгы ядыма дүшүп, ене зордан сакланайярдым. Касым Бекдашы гужагына алып, оны огшады, огланжыгы штурвалың гапдалында гойды-да, басганчак билен ховлукман ашак дүшди. Биз онуң дашына эгрилишдик. Ол шу тайда өз көмекчилери билен, штурвалчы хем тракторчы билен хошлашды. Эгленип дурара салым екды. Аланың үстүндәки йолонна эййәм бизиң деңимизе гелипди.

Касымы, ине, биз шейдип угратдык. Ата, атланмалы пурсат геленде болса Алиман, вах, бичәре гелинжигим Алиман, ула-кичә серетмән, вай дийип гыгырды-да, онуң бойнундан асылышып, ятыберди. Йүз-гөзүнде ган-нет бир болайсын-ла, диңе гөзлери от болуп яняр. Зордан айырдык. О болса ене дызап сынып, адамсына бака топулды. Ине шейде-шейде, нерессе чага кимин, Касымың элинден чекйәрди, оңа аягыны үзеңңә етирмәге май бермейәрди.

— Дур! Азажык дурайсана! Ене бир минутжык дурай-да! — дийип ялбарярды.

Касым оны огшаярды, ялбарярды:

— Аглама ахырын бейдип, Алиман! Ынха гөр-де дурубер, мен эртириң өзүнде станциядан доланып гелерин. Ынанай маңа!

Шонда онсоң ахыры Суванкул гелнине шей дийди:

— Бар Алиман, сен гит-де, оны ела ченли уграт-да геләй. Биз болса шу ерде хошлашып галжак. Елдан сакламалың. — Суванкул оглуның элинден тутуп, ювашжа: — Ханы, мениң гөзлериме эңет дийди.

Олар бири-бириниң гөречлерине середишдилер.

Какасы:

— Сен мениң айтжак болан затларыма дүшүндиңми? — дийди.

Оглам:

— Хава, кака, дүшүндим — дийди.

— Бар онда, алла ярың! — Суванкул шейле дийип, атына атланып, ызына-да гарайжакламан, ат салды-да өтэгитди.

Касым мениң билен хошлашып дурка шейле дийди.

— Маселбекден хат болайса, онуң адресини ибэрсиңиз.

Касымдыр Алиман ёрга алашаны идип, ёла бака йөрэп уградылар. Мен болсам олардан гөзүми айрып билмейэрдим. Алаңың үстүндэки хэлки колонна болса эййэм араны ачып барярды. Алиман илки-илки үзеңңиден аслышып ылгады, соңра Касым ерден эглип, оны иң соңкы ёла огшады-да, меле ёрганың жылавыны гойберди. Алиман болса ат тойнагының астындан гөтерилен тозаның ызындан хенизем шол ылгап гидип отырды, ылгап гидип отырды. Менем онуң ызындан гитдим, өе алып гелдим.

Эртеси агшамаралар Жайнагым станциядан өврүлип гелди, эери айрылан ёрга арабаның ызына тиркелэйипдир.

5.

Узакларда сөвеш гидип, гаң дөкүлйэрди, бизиң сөвешимиз болса ишди. Касым хак айдан экени: нэче жан чексегем, галланың соңа галаныны орулмака-у я харманда гар басды. Көвленмэге етишилмэн, онда-мунда гар астында галан картошка-да болды. Эркек адамлар бири-бириниң ызындан хер гүн шу фронт дийип гитди отурды. Биз болсак эртирден агшама ченли колхозда ишлейэрдик, өзем урушдан башга задың гүррүңи эдилйэн дэлдир — хер ким шо ериң ягдайыны билжекдир, почтальон өйлериң иң арзылы адамсына өврүлди.

Касымы уградамызыдан бир хепде геченсоң, Маселбекден хат гелди. Ол өзүниң илкинжи хатында биле окаян ёлдашлары билен гошунчылыга чагырыландыгыны, бу гүн хениз шол өңки болян ериндедигини, шэхердедигини язан экени. Ол гөршүп, хошлашып билмэним үчин гайгы-алада эдип йөрмэң, бейле-бейле болайжагыны ким билйэр, эсасы зат еңиш билен гайдып гелмекде

дийип языпдыр. Икиленжи хатыны ол эййәм хачан Новосибирскиден иберипдир. О тайда командирчилик училищесинде окаярын дийип языпдыр, өз суратыны хем иберипдир. Онуң шо сураты хәзирем дашы айналы асылгыжа дур, йөне инди саралыпдыр. Сурат дагам дәл: харбы эгин-эшик оңа агынжак шаплашып дур, гүр сачлары ызына ганрылып даралыпдыр, гөзлери бира-зажык туссалырак, пикирлирәк. Хениз-хенизлерем ол мениң дүйшүме шу сыпатда гирйә... Алиман Маселбеги бир гезежик гөрүпди, ол шонд... ...асының тоюна екеже гүнлүжек гелип гидипди.

Алиман онуң суратына гайта-гайта гарарды-да:

— Муңа бир әңетсеңизләң, эжеси, бизиң Маселбегимиз-ә гаты овадан оглан экени — дийййәрди. — О вагт мен оны тутының аңырсындан оңлы сынламан экеним, гелин халыма ялт-юлт эдип, тутының аңырсындан гаранжаклап отурмага утанандырын-да. Вах, бир гайдып гелип, өзи ялы соватлы, өзи ялы бир овадан гызам танайса, нәхили говы бор-да. Говы боларды герек, эжеси, хә?

Мен оңа хә берйәрдим, онсоң өз янымдан өзүм шол гүнүң арзувыны этмәге башлаярдым. Гышың ортакы айларына ченли гараз о диен гайгы этмәнрәк мыдар этдим, огулларымдан хат гелип дурды, шоңа-да шүкүр эдйәрдим. Эмма шол ики арада-да Касымың фронта бака баряс диен хаты гелип етди. Йүрегим жиглэп, калбыма горкы аралашып уграды. Онуң үстесине шо вагт Суванкулам чакылык хаты билен гүн ырман харбы комиссариата чагырмага башладылар. Хер гүн я комиссиядыр, учёта дурмалыдыр, я учётдан чыкмалыдыр. Харбы комиссариат билен колхоздакы бригадирчилик иши ики арада сер-сепил болуп, онуң халыс лүти чыкды, дегнасына дегди. Билмедим нәме-үчиндигини велин, гараз, мен өз янымдан өзүм Суванкулы гошунчылыга алмазлармыка өйдйәрдим: Себәбем бригадир болмаса, колхоз элсиз-аяксыз галандан энайы болжак дәлди. Шейле-де болса, Суванкулы хем чагырдылар. Муны мен гар астында галан галланы йыгнап йөркәк харман башында эшидип галдым. Бу хабар гулагыма дегенден, мен ябагымы сыпал дессесине сүнжүп, йүзүми ябагың совук сапына тутуберип, доңуп галыпдым. Тә онсоң пикирлерими бир ере чугдамлаянчам шейдип дурупдырын. Нәме иш этмели, индиден бейләк нәхили яшамалы?

Ики оглум эййәм о тайда, индем адамым о яна, фронта уграяр...

Шейдип дуркамам Суванкулың өзи бир ерден атыны чапдырып гелди, сесини-үйнүни чыкарман, атдан дүшди-де, яныма гелип:

— Йөр өе, шайымы тутмалы — дийди.

Мен атың үстүнде, ол болса мениң гапдалымда йөрәп барярды, йөрәп барякаң гүррүңлешсең говы болар дийди. Шейле-де болса бизиң гүррүңимиз тутушмаярды, ёл бойы дымышып гелйәрдик. Гүррүң эдере зат ёклугындан дәл-де, агыр дүшйәни, әхли задың дыкын алып гелип, дилиңи ярмагың учурсыз кын дүшйәни үчин шейле болярды. Шейдип ол икимиз өңе үмзүк атып бярярдык, мен-ә атлы, олам пыяда. Гамашык чал булутлар асманың йүзүни бүрәпди. Сары сәхраның үстүнден пессай кемал өвсүп, гар тозгалап уграды. Отлар бу гопяна харасада чыдам берип билмән, найынҗар сес билен ынрейәрдилер. Мен төверегиме гаранҗакладым — ялазы мейдан йүрекгысгынч гугарып ятырды. Ынс-җынссыз, сессиз-седасыз, гымылдысыз-бейлекисиз, совук, чытык ялазы мейдан.

Суванкул йөрәп баршына ызлы-ызына чилим чекйәрди. Соң ол мениң элимден тутды. Ол:

— Үшедиңми? — дийип сорады.

Мен хич задам диймедим. О болса бир затлар диҗек ялы этди-де, ене дымды. Белки, пикир алшасы гелендир: «Хава ынха, менем огулларымың ызындан гидйән. О ерде ненең-ничик болҗагыны ким билйәр, өе гайдып гелнерми я гелинмезми... Белкем, шу бизиң өмүрлик хошлашдыгымыз болар. Эгер шейле болайсада, зелели ёк, икимиз шунча йылларың довамында хич бир сене-менесиз, сүйҗүликде, агзыбирликде өмүр сүрдүк. Этер арада эйле-бейле болаян хем болса, бирек-биреги багышлашмашак. Себәбем ыкбалың нирә чувҗеги белли дәл». Ол шу сөзлери диймекчи болдумы я башгасыны айтмакчы болдумы, ончасыны билемок, йөне велин ол шонда мениң йүзүме гарап, додакларыны дишләп, сесини чыкарман дурупды. Онуң гоңрас муртларына ак сепип башланыны мен шонда гөрүп галыпдым. Муны мен, бирхили, өң гөрмән экеним.

Өзүмиң шу мейданда ынха Суванкул билен саташаңымы, йигрими ики йыллап шу тайда билеҗе зәхмет чекенимизи, дер дөкүп, чага өсдүренимизи, галла экип,

хасын етишдиренимизи хакыдамда айладым, онсоң б
зиң бүтин дурмушымыз гөз ачып-юмасы салым өрбо
на галды. Шейле болар, шейдип өмүрлик хошлаша
малы бор өйдүп ятсам-турсам келләме гелмезди.
мус, орагың илкинҗи гүни шу ёл билен гиҗе атлы
денмизи ядыма салдым. Обаның илери четиндәки тә
салынян көчәниң иди-сувасыз галып, гурлуп гутары
ман ташлананыны гөрдүм. Алимандыр Касымың ме
легинде ятан даш хем керпич үйшмеклерини гөрд
онсоң сакланып билмән, ябың ялының үстүне өзүми г
берип, мөңңүрип агламага тутундым. Кән агладым. С
ванкул хич зат диймән, такат берип гарашды, соң хе
— Толгон, аглаҗак болсаң, бар агыңы шу ерде
лап дын, бу тайда хич ким ёк, йөне мундан бейл
адамларың янында гөзяшыңы гөркезәймегин. Инди с
диңе бир өз өйүң эеси, Алимандыр Җайнак икисин
баштутаны болуп галаңок, сен инди мениң ериме б
гадирем болуп галмалы боларсың. Ери, сенден баш
ким бар ахырын — дийди.

Мен болсам өңкүденем бетер гөзяш дөкдүм:

— Сениң бригадирлигиңи мен башыма япайынм
Шунуң ялы вагт сен бу затлары ненең дилиңе ал
билйәрсиң? Маңа асла хич зат деркар дәл. Диңләс
мем геленок.

Эмма агшамлык колхоз правлениесине чагырдыла
О тайда бизиң колхозымызың тәзе башлыгы, фро
дан ялалы болуп гайдып гелен Усенбай, Суванкул, о
соң ене обаның аксакгаллары, дөрт-бәш саны яшул
хем барды. Усенбай маңа шол бада гөнүләп айтды:

— Хер нәме дийсеңизем, Толгонай дайза, билиңи
мәкәм гушап, эркек киши ялы болуп, бригадириң ат
на өзүңиз атланмалы боларсыңыз. Бизиң обамыз
ерини, сувуны, халкыны сизден говы билйән адам е
Биз сизе ынанярыс, ынанямымызың ене бир себәбе
олам болса сизе бизиң иң говы бригадиримиз ынаня
ынха, оны болса бу гүнки гүн биз дишимизи гысы
фронта угратмалы болуп отырыс. Этҗек алаҗың е
Эртириң өзүнден ишиңизе башлаң, Толгонай дайза.

Яшулулар хем шоны маслахат бердилер. Гаразх
мени боюн этдилер, бригадир болмага разычылык бе
дим. Онсоң хем нәхили разы болмаҗак ахырын? Нә
мен ненең-ничикси дөврүрде яшаяндыгымызы билмейә
мидим эйсем? Мен догры эдипдим, йөне иң бәркиҗе

Өз Суванкулымың соңкужа саргыдыны берҗай эденим үчинем мениң муным догрудь. Шо гижәни ол чирим этмән гечирди, әхли этмели ишлерини екән-екән санашдырды. Яәа тайярлык гөрүп угра, гоша гошулжак маллара дем-дынч бер, плугларьı, бороналары, фургондыр арабалары ремонт эдишдир... Чагасы көпрәк машгалалара. гаррьı-гуртулара айратын гөз-гулак бол... Оны әйт, муны бейт... Вах, гөр-ә, жаны дурман, әхли задың аладасыны эдйәр. Вах, мениң өмүрлик ёлдашым, йүрек сырдашым...

Тә даң атянча-да шол агшам дынман сыргын сырады, шу түрби сес этди, увлады дурды.

Суванкулы хем, ана шо депәниң үстүнден угратдык. Өзи ялы яшы бир чепрәк баран адамлар билен биле ол хем Җайнагың арабасына мүнди, онсоң олар шол ала гарасадың ичине уруп, гар түвелейиниң ичинде гайып болуп гитдилер. Бәй совук-да, алдажы ел йүзүңи-гөзүңи ялап алып барярды. Мен хаялҗак йөрән гайтдым, зол-зол ызыма гаранҗаклап, хоркулдап аглаярдым.

Башлыгымыз Усенбайың шол айдан сөзүнден соң билими берк гушап, ата атландым, өз бригадирлик ишиме башладым. Бу иш хәзирем бир аңсат иш дәл, хер өң өтене эйгердәйҗек дәл, о махаллар-а хасам бетерди, дуранҗа бир гөргиң барды-да. Эркек кишилериң сагыныц бирем галмадык, сыркав-сөкеллимидир шуңа меңзешиң галды, галан ишгәрлериң хем аял-эбтатдыр, чагалар-у-гаррьı-гуртулардыр. Тапан-тупан задымызы бир әт гойман фронта берердик. Хоҗалыкда велин арабалар тигирсиз, ябылар уянсыз-үзеңңисиз дурандыр, хамытлар чагшап, уссахана көмүрсиз галандыр. Онсоң биз гырманчалыкдан гызган җытрамаларыны чөплән гетирип якып уградык, шейдибем көрүги сөндүрмән сакладык. Гүн-гүзеранымызың велин өңкүлиги ёкды, ачлык сөбүгимизи сыдырдып гелйәрди. Йөне хер йүзүне биз колхоз хоҗалыгыны тогтатмазлык үчин элимизден геленини эдйәрдик, гүйҗүмизиң етдигинден онуң овсанындан чекйәрдик. Шо гүнлери хәзирем ядыма салян. Ишиң бәхбиди үчин бирине говы сөз билен чемелешерсиң, икинҗисине кәйинерсиң, кәте асыл сачындан тутуп сүйрәбермәге ченли дагам барып етеңкирләрсиң, гараз хер хайсы болупды, о махал мен, гөр, нәмелер гөрүп, нәмелер хем эшитмедим дийсене... Йөне велин, барыбир, хәзирем мен шо гүнлерде өзүни йитирмән, алжы-

раман, шол өңки халклыгына галан ил-гүнүмиң аягын йыкылярын. О вагткы аяллар инди гаррап гитдилер, дөврүң чагалары машгала атасы, машгала энеси бол дулар, оларың шо гүнлери ятларындан чыкаран бол маклары хем ахмал, йөне мен велин хер ёла олары гө ренимде, оларың шо махалкы болушларыны ятлаярын. Олар гөзүмиң өңүне үйтгешиксиз шол өз болушҗыкла ры ялы ач-яланач болуп гелйәрлер. Олар колхозда не неңсилер ишләпдилер, еңишли гүне ненеңсилер гар шыпдылар, нәхилилер аглапдылар, нәхилилер гайр эдипдилер. Оларың өзлериниң өлмез-йитмез ишлер б тирендиклеринден хабарлары ёк. Хер ненең кын гүнле ри гөрүп, хер ненең агыр йүклери чекенем болсам, өз миң бригадир болуп ишләниме асла арман эдемок. Да атандан эйләк аяк үстүндедим, колхоз ховлусындады соңам узынлы гүн эериң үстүнде, кә оңа, кә-де му кә сәхралыга, кә-де дага барярдым, агшам дүшенд тә гиҗәниң бир махалына ченли колхозың конторын болярдым — шейде-шейде, ынха, вагтың ненеңси ге нинем билмән галярдым. Йөне мени халас эденем ш мука өйдйән. Кәтелер гахар эдип, гайгы-хасрата чыд билмән сөгйәрдилерем маңа, гаргаярдыларам, сөгү селер сөгүнибересинлер, гелип яка-да тутушардыла эдип дуран ишлеринем ташлап гайдардылар, онда- мен олардан хич зады гаты гөрмедим. Гайтам шейд вагтлары эхли иши Җайнак билен Алиманың үсту атыберйәрдим, олара не гиҗе, не-де гүндиз дынч б дыр, йөне олара шейле дөзүмли дараным үчинем хәз арман эдемок. Ёгсам бизи хер хили пикирлер, гайг -алада басмарлаҗакды, себәби бир машгаладан адам урушдады ахырын, хей, онсоң пикир этмән х бир дуруп болармы ахырын? Касымдан ики ай бә хабар-хатыр ёкды. Алиман икимиз Касым хакда сөз а маҗак болуп, бири-биримизиң йүзүмизе серетмезли чалшардык, вах, онсузам бизиң горкымыз-аладамы өзүмизе етикди. Барды-гелди гүррүңдеш болайсага хәки о-бу иш хакда, өй-ичериң онсы-мунсы хакда сө лешен бордук, Чагалара гезек гелибердиги ятламаж болярдык.

Гыш айлары бир гүн ирден мен демир уссаханасы көмек эдейин дийип алңасап гайтдым. Бу тайда я ябыларымызың тойнакларына нал какярдылар. Б гөрсем, ынха, башлыгымыз Усенбай алдыгына ат чап

гелйәр, элинде-де бир бөлежик, аям ялыжак бир кагызжык бар. Сизе, ынха, бир гыссаглы телеграмма гелди диййәр. Мен нәме ишләними билемок. Йөне диңе сандалың үстүнде инйән чекичлериң дүркүлдиси гулагыма дегйәр, гелип өз гурсагыма урулямыка өйдйән. Йүз-гөзүмиң реңки үйтгән болара чемели.

— Бу сизиң инди бейдип дурмаңыз нәме, Толгонай эже! — дийип, башлык дөзүмли гепледи. — Бу Маселбекден, Новосибирскиден гелен телеграмма ахырын. Ханы голайрак гелиң-де, телеграммаңызы алсаңызлаң, горкмаң, горкмаң. — Онсоң эериң үстүнде отуран ериндей ашак эглип, яңкы кагызы маңа узатды. Сиз хәзириң өзүнде станция бака граң, оглуңыз гечип гитжек диййәр, гөршүп гечеси гелйәр, өңүмден чыкмагыңызы хайыш эдйән дийипдир. Мен сизиң үчин араба тайярлап гоюң дийип айдып гайтдым, атлар үчин беде, сүле алмагы унутмаң дийибем айдыпдым. Хаял-ягал этмәң-де, басымрак ёл шайыңызы тутуң.

Шонда мен бегенжимден яңа учайжак-учайжак болдум. Йырыш-йырыш эдип, уссахананың ичинде ики-бака йүвүрдим, өзүмем нәме эдип-нәме гойжагымы билйән дәлдирин. Уссалар ахыры мени бар гит дийип ковуп гойбердилер.

— Өзүмиз хөтде гелерис, бригадир, сен йөне гижә галмаз ялы, станция бака чалтрак угра — дийдилер.

Онсоң өе бака елк ясаяндырын. Нәме үчин бейдип йөрениме болса өзүмем дүшенемок. Йөне диңе бир зады билйән: ол хем болса Маселбек станция чыкың дийипдир, Маселбек гөршүп гечжек дийипдир. Көчәниң угры билен ылгап барян, шатлама аяздыр өзем, ондада дерләп жаным чыкып баряр. Шол ылгап баршымада елдиргән ялы өз-өзүм билен гүрлешйән:

— Ери, бу хайыш диймәң нәм-ә сениң? Вах, балам, мен сениң яныңа мүң мензил ёл гечип, ылгавымы язман бармажакмы, гуш болуп учуп етмежекми дийсене!

Вах, эне, эне дийсең... Шо махал баламың нирелигине гечип гитжегинем ойланмандырын.

Өе ылгап гелип, хасыр-хусур одук-будук бир зат биширмәге башладым, эт биширдим, себәби Маселбегиң еке өзи дәлдир, онуң ёлдашлары билен биле болмагам ахмал, гой, балам ёлдашларына өйүң тагамыны кәдүр-керем этсин. Буларың әхлижесини хоржуна гапларып, эдил шо гүнүң өзүнде Алиман икимиз станция

таран ёла душдук. Илки бада менин Жайнак биле
гидесим гелди. Эмма онуң өзи гитжек дәл дийди.

— Йк, эже, Алиман гитсе кем болмаз, мен өйде га
лайын-да, хожалыгың онсуна-мунсуна гөз-гулак бола
йын. Шейтсек, догры болар — дийди.

Көрпәмиң шу айданының догры экенлигине мен со
дүшүнип галдым. Чага-да болса, акылы гаты еринд
экен. Ол асыл шол гүнлер Алиманың калбында гопя
харасады, онуң гам-гусса батып, эжир яманыны чеки
йөренини аңан болса нәтжек. Алиманың ишлейән бе
тайярланян ховлусына Жайнагың өзи ылгап гитди, д
гаңжыгының аялыны өзи чагырып гелди. Гелними ше
ле шадыян сыпатда гөрмәниме кән вагт болупды. Йүз
-гөзи гүлүп, биргеңси болуп дылмылдап дурды, өзе
болса менденем бетер алңасаярды.

— Чалтражык болсаңыз-ла, эжеси, басымражы
шайыңызы тутуң ахырын. Ынха-ра, сениң поссуны
ынха-да сүтүкли яглыгың, атын бол, гиделиң! — дийи
ол асыл ховлукдырып алып барярды.

Ёлда-да ол өзүне ер тапмады.

— Гатырак, гатырак сүр! — дийип, ол арабачын
пейвагтына гоймаярды, кәте-кәте болса онуң элиндә
гамчысыны силкип алярды-да, гыкувлап, ябылары я
хем сүрүберйәрди.

Араба йөрелип-йөрелип, сүрчеги чыкан ёл бил
зырмырлып барярды, ябылар кейпихон чапярдыл
ягланан оклардакы тигирлер ювашжа жыгылдаяр
Ёл бойы дынман гар ягды — гөвүн гөтерижи, энди
гар. Чалажа аяз хем барды. Алиман чув ак болуп,
ра гөмлүп отырды, йөне мунуң өзүне шейле гелиши
дигинден ол бихабарды. Онуң келлесини, башына а
нан шалыны, яглыгының астындан чогшуп чыкып дур
сачларыны, якасыны текиз гар басыпды, онуң бугд
реңк йүзүндәки чым гызыл дулуклары, ойнаклап дур
шуглалы гара гөзлери хемем ап-акжа садап дишлери
күсинденем хас овадан ялы болуп гөрүнйәрди. Яшлык
адама хер зат гелшер, шаплашар дурар экени, иң бәрки
ине, шу гар нәме, шолам. Алиман ёл бойы эңегине жаң
кылан ялы сакырдап гелйәрди. Бирден ол Масел
отлудан дүшенде сесиңи чыкараймагын, оңа мен хак
хич зат айдаймагын дийип хайыш эдйәрди. Ол ме
танармыка я танамазмыка диййәрди. Бирденем Мас
бегиң еңсесинден эмай билен дуйдурман барып, он

гөзүни тутмага тайынланярды: ол шонда нәме диеркә, алланичигси болуп горкуп, ери, бу тайда бу болгусыз оюн эдйән кимкә диер диййәрди. Онсоң өзүниң шу ойлап тапян затларына онуң өзем хезил эдинип гүлйәрди. Вах, Алиман, Алиман, мәхрибан гелинҗагазым мениң! Өз шу болшундан мен хич зат аңан дәлдир өйдүп пикир этдимикә о пахыр. Муны онуң өзем дилинден сыпдырды ахырың. Бирден ол дымды, гүлкүсем зым-зыят болды, онсоң ол:

— Маселбек бир алманы ики бөлен ялы Касыма меңзәң дур-да. Ол икиси эдилҗек экиз ялы-да, шейле герек, эҗеси? — диййип, ювашҗа, чала эшидилер-эшидилмез эдип айтды.

Мен эшитмедиксирән болдум. О болса өз янындан нәмедир бир затлары өврүп-чөврүп, ене дымды, онсоң арабачы огланҗыгың гамчысыны элинден силкип алды-да, ене шол өңкүси ялы гыкувлап, ябылары гыссамага башлады.

Агшамаралар биз эййәм станция гелип етипдик. Арабаның дурарына-да мәхетдел, Алиман бөкүп дүшди-де, демир ёлуна бака ылгап гитди, хамала, Маселбек эдил шо пилле геләйҗек ялы. О тайда болса хич кимем ёкды. Биз төверегимизе гаранҗаклашып, нәмениш этҗегимизи хем билмән, эсли салым үнҗүли дурдук, хоссарсыз чага дей нирә гидип, нәме иш этҗегимизи билмейәрдиң. Рельслериң арасындакы шпалларың үстүне дүшен гарлары ел сырарды. Паровоз өңе-ыза сүйшенеклейәрди, гыравлап доңуп галан вагонлары җыгылдадып, алашакырды турзуп, ерлеринден гозгаярды. Телеграф симлери болса шемалың угруна иңлейәрди.

Биз өң отлың өңүнден чыкып гөрмәнимизден соң, нәмән-нәмедигини, отлының нәвагт гелип, нәвагт угражагыны бириңден сораймагам аң этмәндирис. Шол ики аралыкда-да паровозың гугулдысы эшидилди, отлының гарасы гөрүнди.

Алиман:

— Гелйәр, эҗеси! — дийди.

Мениң инҗиклерим сыңңылдап, йүрегим ховлап уграды! Отлы барха голайлашярды. Ахыры, ине, шол үстүне гар сыран паровозам душумыздан гечип гитди. Отлы тоггады. Биз вагон кервениниң угруны алып, ылгамага башладык. Вагонларың ичи адамдан хырын-дыкын долуды. Аял — эбтатлардыр чагаларың аңырсы-бәрси

ёкды. Биз хер вагоның душунда аяк чекип:

— Суванкулов Маселбек шу ердеми? Хей шу тайда Суванкулов Маселбек дийилйән бармы, айтсаңызлан? — дийип сораярдык.

Кәбирлери билемзок дийип җогап берсе, башга бирнәчелери сеслеринем чыкаранокды, ене биркимселери болса йөне йылгырайярдылар. Биз шейдип ылгап йөркәк хем отлы еринден гозганып, йөрәп гитди. Бизиң станциямызда онуң әхли дуряны үч минут болса нәтжек асыл. Шейдип биз элимиздәки гушы учурып гойберен ялы болдук-да галыбердик. Шол арада-да эгни гара ичмекли, аягы кече әдикли, яшы бир чене баранкырлан бир рус демирёлчусы янымыза гелди. Мен онуң отлыны гаршыламага чыканыны гөрүпдим. Ол бизден киме гарашянымызы сорады. Биз оңа болшы-болшы ялы гүррүң бердик, Маселбегиң телеграммасыны окап гөр дийип, элине бердик. Ол әйнегини дакынып, эсли салым додакларыны мүңкүлдедип дурды-да, соңра:

— Сизиң оглуңыз харбы эшелонда гелйәр. Онуң хайсы эшелондыгыны, станциядан хачан гечип гитжеги болса нәбелли. Гиҗә галмаян болса, шу гүн агшамя эртир гелмели. Йөне эшелон эййәм гечип гиден болса-да ким билйәр. Бу гүнлер эйләк бейләк гечип гидйән эшелонларың саны-саҗагы бармы нәме, шол гелшине дурман гечип гидйәнлери хем ёк дәл — дийди.

Биз онуң бу айдан затларына агзымызы ачып галдык.

— Уруш, вах, бу уршы сен айтма, әхли зады чепбесине чөвүрди бу — дийип, демирёлчы улудан демини алып айтды. — Нәме, инди, сиз шу елиң ичинде шейтжек-де дурҗакмы инди? Станция барың, о тайда гаршылян отаг бардыр. Шо тайда отурың, отлы геленде өңүнден чыксаңызам болар... Башга чыкалга ёк.

Станцияның гарашылян отагында он төвереги адам барды. Олар агач күрсүлериң үстүнде гышарышып отырдылар. Дурмуш олары ёлдан-ёла, станциядан-станция ковалан болмага чемели, өвренишип, эндик эдип гидене чалым эдйәрлер, бу ерде өзлерини өйлериндәкиден үйтгешик дуймаярдылар. Кәбирлери парахат уклап ятырды; башга бирнәчелери ондан-мундан гүррүң эдишйәрдилер, чилим чекйәрдилер, ики санысам тамың бурчунда мис күрүшгеден гайнаг сув ичип отырды — додакларыны якансоңлар, олар күрүшгәни үфлемә

башладылар, ене бири болса цессайлык билен гитара чалярды, шоңа гошуп, бир затлар-бир затлары бурнуна салып, адаҗа хиңленйәрди. Дөвүк, хапа чүйшели онлук чыра өлүгсиҗе йылпылдап, түсселәп янярды. Ала гараңкылыкда гаранҗаклашып, Алиман икимизем отургыҗың бир гыраражыгындан ер тапып, дызымызы эпдик. Аз-кем отурдык, эдил шол ики арада-да отлын гүвүлдиси эшидилди, онсоң икимиз ики ерден гапа тарап окдурылдык. Гараңкының ичинде көйнегимизиң этегинден-у еңимизден ел вазлап урярды. Отлы йүк чекилйән вагонлардан дүзүлен экени. Оларда солдат гөзе илмейәрди, онда-да биз отлының гапдалы билен ылгавымызы яздырман баршымыза:

— Суванкулов Маселбек шу ердеми?

— Бу ерде Суванкулов Маселбек бармы? — дийип, шол ызыны үзмән гыгырып барярдык.

Хич ким җогап бермейәрди, хич ким ёкды. Станция өврүлип гелсек, хемме киши эййәм ука гиден экени.

— Эҗеси, аз-овлак гышар-да, демиңи-дынҗыңы ал, отла мениң өзүм гөз-гулак боларын — дийип, Алиман айтды.

Мен келләми гелнимиң эгнине гоюп, азаҗык иркилермикәм өйдүпдим, йөне иркилме нире, бейлеки нире. Хей-де гөзүңе укы гелерми дийсене? Йөне бир гулагың билен эшитмег-ә дәл, йүрежигиң, акыл-пайхасың билен отлының голайлашяндыгыны аңарсыңам-да укы ядыңа дүшерми, энтек еди мензил ерден аягың ашагының илкинҗи билниксиз сарсгыныны сызярсың ахырын, ана онсоң сычрап ериңден турарсың. Хайсы тарапдан отлы гелсе-де, биз сычрап еримизден турярдык, хасыр-хусур хорҗунымыза япышып, демир ёлуна ылгап чыкярдык.

Эшелонлар ызлы-ызына гелип-гечип дурды, йөне оларың хич биринде-де Маселбек ёкды. Ярыгиҗелер ене ер сарсып уграды, хасыр-хусур еримизден туруп, ылгашып даш чыкдык. Җүлгәниң ики ян тарапындан хем бир вагтың өзүнде паровозларың гүңлеч гугулдысы эшидилди, ики тарапдан хем отлы гелйәрди. Биз алҗырап, нәме эдип, нәме гоянымызам билмәндирис, шейдибем ахыры гоша ёлуң ортасында гылыпдырыс. Отлулар гулагыңы дешип барян сеслери габатма-габат гелбатлы гыгырышып, бири-бири билен габатма-габат гелдилер-де, гитдикче бат алып, шувлап гечип гитдилер. Онсоң тигирлери бирсыдыргын сес эдип, ел шувлады,

бизи элтип вагонларың астына дыкмага күйленйән ялы, гар түвелейиниң ичинде огар-огар ойнатды.

— Эжеси! — дийип, Алиман гара чыны билен гыгырып, мени гужаклап, фонарың сүтүнине бака гысды, пугта гужагына гысып, онсоң гойбермеди.

Мей шейдип дуршума-да йылдырым сүйнен ялы болуп зырмырлып гечйән эпишгелере әңедйәрдим: бирден Маселбеги гөрәйсем нәтжек, бирден мениң балам шо тайда болуп, гөрмән галайсам нәтжек? Рельслер хем, ылла диерсиң, балам дийип ода-көзе дүшен мениң йүрегим дей алдыгына йүвүрйән тигирлериң астында нала чекйәрди.

Отлулар ызларында гар тозгаларыны дик асмана гөтерип, гапдалымыздан шувлап гечип гитдилер, биз болсак бири-биримизе гыслышып, фонарың янында ене кән вагтлап дурдук.

Тә даң агарянча Алиман икимиз дызымызам эпмедик, эшелонларың гапдалы билен хәли-шинди өңе-ыза ылгадык. Эдил даң атаймазының өң янында, апы-тупан хем бирден совулды, онсоң станция гүнбатар тарапдан энтек бизиң өң гөрмедик бирхили эшелонымыз гелди: вагонларың әхлиси гара көйүкди, үстлери гопарылгы, гапылары-айналары дөвүк-енжикди. Тутуш эшелонда екеже бир жанлы-жеменде болайсын-ла. Хоңкарышып ятан вагонларың ичи мазарыстанлыкдакы ялы гум-гукды. Түссәниң, көен демриң, дашы янып, көмре дөнен агачларың ве реңкиң ысы күкәп алып барярды.

Бизиң дүйнки гара ичмекчели гөрен демирёлчымыз бизиң янымыза гелди. Онуң элинде панус барды.

Алиман ондан:

— Бу нәхили эшелон? — дийип, пышырдап сорады.

— Бомбаладылар муны — дийип, ол хем пышырдап жогап берди.

— Бу вагонлары инди нирә алып барярлар?

— Ремонта — дийип, демирёлчы шол өңкүси ялы пессай жогап берди.

Мен буларың гүррүңини диңләп, дуршума, шу вагонлара мүнүп гайдан адамлар хакда ойланярдым. Оларың кимси түссәниң, гык-багың хем от-ялның ичинде бу дүнъе билен хошлашса, кимси әлсиз-аяксыз галыпды, кимсиниң гулагы гапылып, кимсем өз ягты гөрежинден бакы жыда дүшүпди... Бу бомбаларам хениз уршуң бир

четҗагаэы ахырын. Бейле болса онда уршуң өзи нәхили затка?

Бу бомбаланып сандан чыкарылан эшелон станцияда кән дурды, соң ювашлык билен еринден гозганып, гөзгыны жыгылдап, нирәдир бир ерлере сүйренип гитди. Мен онуң ызындан гайгылы середип галдым: бирден Маселбек хем шу бомбаланан эшелоның гелен тарапына гечип гитсе нәдип бор. Касым нәме ишлейәркә? Суванкул нәхиликә? Ол Рязаның бир ерлериндедирис дийиб-ә языпды. Йөне шо диййән ерем урушдан кән узак дәл болса герек...

Даң атды. Гайтмалыдык — ябыларың бедеси гутарыпды. Йөне бирден Маселбек энтек гечип гитмедик болса нәтмели? Шунча гарашып-гарашыбам гөрмән гитсек, арманлы болмарысмы? Алиман икимиз хер хили донлар бичип, хер хили ойланыплар чыкдык. Ахырам гитмезлиги йүрегимизе дүвдүк.

Хөва эдил дүйнкүси ялы еллиди, совукды. Станцияның ерлешйән ерине еллериң кервенсарайы дийип йөне ере айтмаян экенлер. «Бирден булутлар сырылып, гүн йылпылдап чыкайса болмаярмы, иң болманда екеже гезек бир гөзүме гөрнәйсе болмаярмы... дийип пикир этдик.

Эдил шол салымам алысдан отлының гүввүлдиси эшидилди. Ол отлы гүндогардан гелйәрди. Паровоз ики гезек гүйчли гугулдады велин, жүлгәниң ичи яңланып гитди.

Аягымызың астындакы ер сарсып, рельслер иңледи. Хашылдап, түсселәп, буг гойберип, гызгын отлы, гызыл тигирли ики саны паровоз гүбүрдәп гечип гитди, оларың ызындакы платформаларда үсти брезент билен басырылгы танклар, топлар барды, оларың гапдалында-да эгинлери поссунлы, эллери түпеңли часовойлар дурды, вагонларың ачык гапыларында солдатлар гөзүме каклышып-каклышып гитди, онсоң вагон вагоның ызындан гечмәге башлады, оларың йүзлери, шинеллери, үзлем-саплам айдым бентлери, гармондыр балалайкаларың сеслери, вах, бир гөз юмуп ачасы салымам эгленмән, шол зырмырлып гечип гидип дурдулар. Аңк болуп середишип дурдук бизем. Шол вагтам эли гызыл хем сары байдаҗыклы бир адам бизиң янымыза ылгап гелди-де, мениң гулагыма:

— Дурҗак дәл! Дурҗак дәл! Совулың ёлдан! —

дийип гыгырды. Онсоң ол щей дийип, бизи бирян гапдала итибермәге башлады.

— Э-же-ее! Алима-а-ан! — диен батлы сес яңланып гитди.

Шол-да! Маселбек-дә! Вай, таңрым, хий, гөр-ә сен муны! Ол эдил бизиң гапдалжыгымыздан шувлап гечди өтәгитди-дә. Бир эли билен гапыдан япышып, бүтин гөвресини вагондан чыкарып ашак эгилди, бейлеки эли биленем папагыны тутуп, бизе тарап галгадярды хемем гыгырярды, хошлашярды. Мен диңе өзүмиң «Маселбек!» дийип гыгыранымы билйән. Ана, шол гөз ачып юмасы гысгажык вагтда-да мен оны хакыт янымдакы ялы ачык гөрдүм: шемал онуң сачларыны булашдырыпды, шинелиниң сынлары галгаярды, йүз-гөзүнде болса шатлык хем хесрет, арман хем хошлашык шуглалары барды. Онсоң баламдан гөзүми айырман, ызындан ылгадым. Иң соңкы вагон гапдалымдан ок ялы шувлап гечип гитди, мен болса хенизем шпалларың үсти билен ылгап барярдым, соң болса йыкылдым. Вах, ненеңсилер ах чекип, ненеңсилер багрымы параландырын-а! Мениң балам-а уруш мейданына гидйәр, мен болсам онуң билен совук демир рельси гужаклап хошлашярын. Тигирлериң сеси барха дашлашып-дашлашып, ахырам сумат болды.

Шинди-шиндилерем шол эшелон келләмиң үстүнден шувлап гечип барян ялы болуберйәр, онсоң онуң тигирлериниң сеси кән вагтлап гулагымда шаңлап дуряр.

Алиман боран-боран гөзяш дөкүп, ылгап гелди, гелип янымда отурды, турузжак болды, башармады, галпылдап, эллери диенини эдёнок. Онсоң стрелкачы бир рус аялы гелип етишди. Олам: «Эне! Ай, эне!» дийип, мени гужаклаяр, аглаяр өзем. Олар ики болуп, мени гырарага алып чыкдылар, онсоң станция бака барярка Алиман мениң элиме солдат телпегини берди.

— Ал, эжеси. Маселбек гоюп гитди — дийди.

Ол асыл вагонларың ызындан ылгап баряркам, маңа өз телпегини зыңан болса нәтжек.

Шо телпеги элимде гөтерибем өе гайтдым; арабада отыркамам оны мәкәм багрыма басып гелйәрдим.

О телпек хәзирем тамымызың дулунда асылгы дур. Маңлайы бәш йылдызлы йөнекейже чал солдат гулакжыны махал-махал элиме алып, йүзүме тутуп, баламың ысыны алян.

6.

— Эй, эне топрак, айт сен, диңе ялңыз гезежик, өз баласының диңе гөз-ачып юмасы салымжык дидарыны гөрүп галмак үчин энәниң шейле житер паралап, шейле хорлуклар чекен вагты өң нә заман, хачан болупды?

— Билемок, Толгонай. Бу сениң гөрен уршуң ялы уршы жахан хениз билйән дәлдир.

— Өз баласына шейле гөз дикип гарашан энелериң иң соңкусы, гой, мен болайын. Ылахым, демир рельслери багрына басып, отлы ёл тагталарының үстүнде йыкылып галмаклык хич кесе дучар болмасын.

— Өйүңе гайдып гелйәркәң оглуң билен душушып билмәниңи хол дашданам аңмак болярды. Йүз-гөзүң жылк сарыды, гөзлериң болса агыр кеселе ятып дураныңкы ялы ичине гидип, габакларың елленип дурды.

— Вах, бир айлап үшедип-гыздырып ятан болсамам, ондан говы борды-ла.

— Хай пахыр, Толгонай-а. Шол йыл хем сениң сачларың агарды-да. Өңлер сең биргеңси гүр гара сачларың борды... Шондан соң сен геплемезлиги чыкардың, гахаржаң болдуң. Бу тайык геленде-де додагыңы дишләп, геплемән гелип, геплемәнем гидердиң. Йөне мен шонда-да билйәрдим, хер гезек гелип-гиденде барха кын дүшйәнини мен сениң гөзлериңден окаярдым.

— Хак айдян, эй эне ер, о сениң элиңдәки зат дәл ахырын. Онда-да диңе мениң еке өзүм болсамам не ягшы — уршуң якасындан эбшитләп тутмадык бир машгаласам, екеже адамсам галмады ахырын. Гара матам хатлары гелен учурларында обада бир гүнүң ичинде бада-бат ики-үч өйде ахы-нала башланарды, душмана гаргыш окаларды, ана шонда ганлар гызып, гөзлериң өңүни ар хыжувы тутуп, жигерлериңи якар барарды. Мен өзүмиң, ана, хут шо гүнлер бригадир боланыма, өзүмиңем, илиңем гайгы-хесретини биле чекениме, әхли хорлуклары, кынчылыклары, ачлыгынам, совугыны-бейлекисинем ил билен деңже пайлашаныма гуванярын. Шонуң үчинем мен берк дурдум: ил үчин берк дурдум, ёгсам болмаңлыгында йыкылыбам галардым, уруш болса мени гума гарып, аяк астында депгиләп гидерди. Ана, шонда мен уруш дийлен затда ялңыз бир йөрелгәниң бардыгына — чытрашмалыдыгына, гөрешмелидигине, еңмелидигине дүшүнип галдым. Ёгсам

өлмели! Шонуң үчинем, ынха, мукаддес топрагым мениң, шу ерлерде мыдама атлы пейда болярдым. Ынжалыкдан дүшүрмәйин дийибем сениң билен өз янымдан саламлашып, сесими чыкарманам ызыма доланардым.

7.

Ахыры бир гүн Касымдан хат гелди. Хаты элиме алып, сен-мен ёк ата атландым-да, ёл-ёда серетмән, япларың, гар сыргынларының ичи билен гып басаяндырын. Алиман билен Җайнак икиси бу тайда дерс дөкйәрдилер, шол ат чапдырып гелшиме олара:

— Бушлук, бушлук, гөзүңиз айдың! — дийип гыгырярдым.

Олары ненеңси бегендирмеҗек ахырын! Себәби ики ай бәри Касымдан екеҗе сетирем хат-хабар ёкды, оңа нәме боланындан хабарымыз ёкды. О болса өз хатында Москваның этегинде ики ёла горанышда болуп, икисинде-де аман-саг галаныны язярды. Немецлер тогтадылар, оларың дишлерини овратдык, индем, ынха, бизиң полкумызы аз-кем дынч алмак үчин ыза чекдилер дийип язярды.

Алиманың бегенәйшини дийсене! Арабадан бөкүп дүшди-де, хасанаклап ылгап, Җайнагың хем өңүне гечди.

— Эҗеси, хош хабар айдан диллериңден айланайын! — дийип, ол сандыр-сандыр эдйән эллери билен хаты алып, багтыярлыкдан толгунып, хаты хем окап билмән дур. Шол бир айданыны гайталап: «Саг! Саг-гургун!» диймекден өзге зада дили өврүленок.

Шейдип дуркак хем аял-гызлар ылгашып гелип, онуң дашына эгрилишдилер.

— Ханы, ока гөрели. Алиман, адамың нәме дийип язяр? Бизиңкилерденем гөрдүм-билдими бардыр, белиә?

Ол болса:

— Хәзир, ынха, җан җоралар, ынха хәзирҗик! — диййәрди-де, екеҗе сетирем окап билмән дурды.

Җайнак чыдап дуруп билмеди.

— Ханы бәри ал бакалы, адамлара окап бермели. — Шей дийип, ол хаты алып, сесли окамага башлады.

Алиман болса чоммалып отурды-да, яновучлап гар алып, маңлайына гойяр. Җайнак хаты окап болансоң, ол еринден турды, ол бу вагт йүзүни сүпүрмеги хем

унудыпды. Йүз-гөзүнден сырыгып акян сув дамжаларына-да әхмиет бермән, бирхили балк-балк эдип дурды.

— Йөрүң, инди ишли-ишимиз билен болалың! — дийип, Алиман ювашжа айтды-да, гарың үсти билен ховлукмач йөрәп гитди.

Гидип барярды, гидип барярка-да төверек-дашына гаранжаклаярды. Шо вагт онуң нәме хакда пикир эдйәнини ким билсин, йөне, белки-де, томусда өзүниң бугдайчылыгың ичи билен адамсының янына эли күйзели ылгап баряныны ядына саляндыр. Белки, Касымың шу тайда өз комбайны билен хошлашып дуран пурсадыны гөз өңүне гетирйәндир. Гөвнүме болмаса, Алиман өзүне эзиз затларың, унудылмаз затларың әхлижесини тәзеден башдан гечирйән ялыды. Онуң гөзлери кә гүлйәрди, кә-де гуссаланярды. Ол алаңа бака кән-кән гарап дурды, ёрга алашаның чапышыны, онуң тойнакларының тапырдысыны хем өзүниң Касымың ызындан ылгайшыны гөз өңүне гетирйән болмага чемели.

Жайнак хем онуң билен биле барярды, ол оңа дегмәге башлады, бизар-петеңини чыкарды:

— Инди бери бир гөзүңи ачып, өзүңе геләй ахырын. Күрен обаның өз үстүңден гүлжеклигине дүшүнйәсиң герек. Пахай муңа серед-ә, хатам окап билмән дурса нәме дийип, нәме айдып бор?! Ынха өзүмжик, Касым, сениң гелниңи мекдебе окува бердим, ене-де биринжи класа, элипбийи өвретмек үчин диердежик, оңа хатжагаз язар гөндерәерин.

Алиман оны юмрукламага башлады, соңра болса олар арабаның яңына ылгап бардылар-да, бири-бириниң ызындан ковдулар.

Мен болса ёл бойы пикире чүмүп гелйәрдим. Догры-да, мениң огулларым ялы йигитлер халкы горамаса, онда ким горамалымышын! Диңе еңиш билен, аман-эсен өврүлип гелселер боляр. Галан затларың әхлисине дөзем гелерис, чыдарысам, хорлансагам, сүңк болуп галсагам, еңше ченли өлмән гезсек етер. Чалтрак, херно чалтрак бир еңәйбилсек-дә! Онсоң хем бу диңе бир мениң ислегим дәлди, эйсем әхли ил-халкың арзувыды, максадыды, шунуң хатырасына-да хич затдан боюн гачырмадым, херки зада кайыл болдум.

Иң көрпеже оглум, соңкужа балам Жайнагым уршагиденде-де, о болса хениз он секизем яшаманды ахыры,

шонда-да мен дишими гысып, сесими чыкармадым, чыдадым, дөз гелдим.

Гышың аягында оны харбы комиссариата йыгы-йыгыдан чагырмага башладылар. Еке оны дәл, көп огланлары чагырдылар, олара шо тайда гошун гуллугыны өвретдилер. Йөне мунуң билен өвренишипдигем-ле, шоңа гөрә кән бир алада-да эдип дурмаздым. Он-он бәш гүнләп эйләк-бейләк ковалан болуп, өйли-өйлерине бошадар гойберердилер. Бир гезек, нәме үчиндир, ол өе хемишекилериндөн ир, гиденден соң икиленжи гүн өврүлди-де геләйди.

— Нәме үчин сени бейле басым гойберәйипдирлер-ле? — дийип, мен гең гөрүп сорадым. — Я. болмаса бүтинлейин бошадайдылармы?

— Ек-ла эже, эртир ене гитмели. Өйде болмага бир гүнжүк ругсат бердилер. Бу сапар бизи көпрәжик эгләрлер, шонуң үчинем алада эдип йөрмегин — дийип, Жайнак жогап берди.

Мен болсам, хич зады гөвнүме гетирмән, онуң айданларына гүп ынансам нәтжек. Вах, ол, боласы, узак ёла шайыны тутян ялы, өзүни бирхили үйтгешик хем алып барды диййән-ле. Элине чекичдир чүй алып, оны-муны чүйлән болуп, тарк-турк эден болуп, шу ирден гезди йөрдем диййән-ле. Соң гөрсем асыл дүнйән одуныны айрып гоюп, мал-укажың дерсинем ховлудан чыкарыпдыр, сарайың үстүнде гойлан беделери айыл-сайыл эдишдирипдир, гүне гурадыпдыр. Агшамаралар гелип гөрсем, әхли ховлың ичини ол гүл пүркүлен ялы эдип гоюпдыр-да, йыкылан ат ятакларыны тертип-дүзгүне салышдырып йөрен экен. Какалары өйдекә бу ат ятакларам герек болярды, ол өйүң янында ат сакламагы говы гөрерди.

— Нәме олары иш эдинип йөрсүн, оглум, томус хем бежермәге етишерсиң-ә — дийдим.

Ол болса вагт барка, эдибермели, соң элем дегмез дийип жогап берди. Шей дийип айданда-да мениң келләме хич зат гелмәндир, хич задың пикирини этмәндирин. Себәби ол фронта мейлетин, комсомол чагырышы билен гидипди ахырын. Муны болса биз Жайнак бирчак ёла дүшенден соң билип галдык. Ол ёлдашларының бириндөн станция хат иберипдир. Гөр-ә сен бу гараголуң, бичәре баламың эдйәң ишини гөр-ә, хат языпсың, таң эдипсиң, хей, шейдибем бир хошлашман-бейлеки эт-

мән гидибермек болармы ахырын? Эгер дәлирәййәнем болсам, барыбир айдаймады экени. Ол шо хатында Алиман икимизден хич зат айтман чыкып гайданы үчин, гүнәсини өтмегимизи ялбарып-якарып сораярды. Шейтсем, болҗак иш боландан соң эшидип галсалар, еңил дүшермикә өйтдүм диййәр. Мен сизиң азрак гайгы эдип, мениң йүрегиме дувен ишими бада-бат билениңизи говы гөрдүм, билениңизден соң хем кайыл болуп, мениң билен ылалашарсыңыз дийдим дийип язяр. Белки, онуңкы хакдыр, ким билйәр оны? Догрудан хем, мениң эдил йүзүме диканлап айдаймак оңа кын боландыр, ялбарар, җоврунар өйдүп этияч эден болмагы-да ахмал...

Ынха шинди-шиндилерем, баламдан җыда дүшелим бәрем, шунча йыл геченем болса, онуң билен гөйә эне ер билен геплешйән дек гүррүңдеш болярын.

Җайнак, гулак ас маңа, балам! Гой сени выҗданың хорлап йөрмесин, сенден хич бир мениң өйке-кинәм ёк, оглум. Мен асыл сени шо махал багышлапдым, Җайнагым, көрпе балам, гөрер гөзүм, нуры дидәм! Я инди сениң хошлашман гидениңе, мени ялңыз галдырып, яшлык, җуванлык йылларыңы, өзүңиң инди гөрмели дурмушыңы терк эдип гидениңе нәме эҗең дүшүнен дәлдир өйтдүңми? Сен алчак, шахандаз йигитдиң, шоңа гөрә сениң адамлары нәхили эй гөрйәниңи хеммелер билибем дурмазды. Сен бизиң гөрйән хорлукларымыза первайсыз гарап дуруп билмәниңден соң гитдиң. Сен адамларың ынсан болуп галмакларыны, уршуң адамларың калбындакы ынсанъетчилик дуйгуларыны сандан чыкармазлыгыны, онуң адамлардакы илиң гынанҗына гынанмак дуйгулары ялы ягшы затларыны заяламазлыгыны пәк йүрежигинден арзув эдердиң. Шонуң үчинем сен элиңден гелениңи этдиң. Дүнйәде диңе говы затлар бакы галяр, галан затларың әхлиҗеси ере егсан болуп гидйәр. Сениңем эдерменлигиң бакы галды. Бир чак сен вепат болдуң, атсыз-сорсуз йитип гитдиң. Сен парашютчыдырын дийип хат языпдың. Үч сапар дагы душманың тылында болдум дийип языпдың. Ана онсоң кырк дөрдүнҗи йылың бир түм ялы гараңкы гиҗесинде партизанлара көмек этмек үчин өз ёлдашларың билен сен самолётдан бөкдүң, шодур-шодур гөрдүм-билдим ёкдур сенден. Сөвешде гурбан болдуңмы, чавуп гелен аҗал окуна дучар болдуңмы, я гапыллыкда есир

душдуңми сен, я-да бир батгалыгың ичинде чүмүп гарк болуп гитдиңми — билйән җеменде ёк. Эмма саг тезип йөрен болсаң, хей шунча йылларың ичинде гараз бир хат-хабар говушмазмыды нәме. Хава, Җайнак, шейдип, ине, сенем элимден гидердим. Яшдың, гаты яшдың, сен гиденде, он секиз яшың ичиндедиң, шо себәпли адамларың хем сен о диен бир ядында галмадың. Йөне мен велин ятлаярын, хер сапар хем маңа хич зат айтман фронта гидишиңи ятлаярын, себәби сен мени говы гөрердиң, дөзмездиң маңа. Станцияда өз ичмекчәңи бир огланҗыга берениңем ядымдан чыканок. Станцияда уршуң гидйән еринден ыза чекилен дөрт саны чагасыны ызына тиркәп йөрен энәни гөрен дессиңе сен онуң бүс-бүтин яланңач галан улуҗа оглуна эгниңдәки ичмекчәңи берипдиң, өзүң болса яланңгат пенҗеклиҗе өе гайдып гелипдиң, үшәп, эңегиң эңегиңе дегмейәрди. Белки, шоҗагаз огланҗыгам улы адам чыкып, сенин сениң шол огланлык чагыңы кә ярым ядына салян дыр, себәби инди сен ондан эп-эсли яш, о болса сенден эп-эсли улы ахырын. Йөне онда-да болса сен онуң мугаллымыдың. Себәби дийсең ёлда ятан говулык ёк, оны төтәнден элиңе алып гидиберҗек гуманың ёк. Говулыгы адам адамдан өвренйәр.

Вах, индикиң нәме дийсене, хей, сөзем бир көмек эдерми. Уруш, гөр, нәче адамларың башына етди. Эгер уруш болмадык болса, мениң Җайнагым бу дүнйәде гөр, ничикси гөрмегей, ничикси йүрекдеш адам болуп яшарды дийсене!

Сениң дурмушың он ики гүлүнден бирҗигинем ёлуп билмәниңе арман эдйән, балам. Сен дурмушың гырасындан яңыҗа гирипдиң, сениң хайсы гыза көңүл берип йөрениңем билмесем нәтҗек мен...

Калбымда умыт шугласының иң соңкы учгунҗыгы йылпылдаяр, басым олам өчүп галар. Йөне шол бигарры адамың сүрүм сүрүп йөркәм ызымдан гелип алып гиден айылганч гүни велин, өмүр-өмүр ядымдан чыкмаз.

Алабахарды. Гаргагүллер хем хениз гүлүни дөкмәнди, бороналамак яңы башланылыпды. Сары җүлгеден гайралыгына йылыҗак шемал өвүсйәрди, сүрлен ерлер чалыгыпды, гүн чогуна гөм-гөк өвсүп башлапды.

Шол гүн биз сүрүме яңы башлапдык. Мен ябының үстүнде кесе отурып, тракторың ызы билен барярдым

кешлерден ызгар ысы лаплап бурнуңа урярды, онсоң ичимден Суванкулдыр Касымдан көп вагт бәри хат-хабар ёк-ла дийип пикир этмәге башладым.

Эдил шол вагтам бу тайык бизиң бир гаррымыз гелди, гөрәймәге онуң бир гыссаглы ишем ёк ялыды. Мен оңа:

— Говы гелдиңиз, яшулы, ягшы ниет билен сүрүме башланымыза бир пата бериң — дийдим.

Ол атың үстүнде отуран еринден эллерини язып, сакгалыны сыпалашдырды-да:

— Галлачының хоссары, гой, ол Бабадайхан бу тая гелсин, гөрүлмедик хасыл битсин — дийип, бир затлар пышырдады. — Соңра болса маңа шей дийди: — Толгонай, сени райондан гелен бир нечелник чагыряр, контора гелсин дийип айтды, Мениңем, ынха, шу сениң ызыңдан гелшим.

— Боляр, яшулы, хәзир өтәйдерис, ынха.

Мен ер сүрйәнлериң янына гелип, ишиңизи агшамаралар барламага гелерин дийип дуйдурдым-да, яшулы билен оба бака ёла дүшдүм. Райондан гелен векил чагырян болса барай· малы болар-да, бу тайда белли геп-таң гөрерлик зат ёк. Айратынам, экиш дөврүнде оба оларың хер хилилери гелгич боляр. Ондан-мундан, гүн-гүзеранымыздан сөз ачып, пейвагтына гүр-ямыр эдишип, ховлукман-алңасаман гидип барярдык, онсоң гожа гүррүңиң арасында әгәлик билен шейле дийди:

— Берекелла, Толгонай, ынха, шүтүки хеңңамы агыр йылларда-да сен ата чыкып, ил-халкыңа хызмат эдип йөрсүң. Аял адамам болсаң, бизиң әхлимизе баш боляң. Шейт-де, Толгонай, пугта дур, эер үстүнде мәкәм отур. Эгер бир нәрсе болайса, биз сениң даянҗың, сенем бизиң. Элбетде, саңа-да еңил дүшмейәндигини билйәс. Адамың ыкбалам шу даг ёдасы дек бор огушян: бир ёкарык гидйәр, бир инйәр, бирденем ослагсыз ерден жаңлайыңда учурым дурандыр. Еке өзүңе еңип гечәймек жгертмейә, улы ил билен велин еңип гечсө боля... Бершагай болан болуп йөрен, ынха, шу дурмушымызда-да шу тәсин-дә...

Биз эййәм оба ичиндәки ёл билен гелйәрдик, гөрсем бизиң ховлымызың төверегинә адам бары үйшүпдир. Аитдан аңырдан оларың келлелерини гөрйәрдим. Йөне нәме учиндир муңа о диен әхмиетем бермейәрдим. Гожа бирден атымың жылавындан тутды-да, мениң гөз-

леримден йүзүни совуп, маңа:

— Дүш, Толгонай, дүшмели сен — дийди.

Нәме-нәмәң боланына мен хениз хем акыл етирмә
дим, йөне велин бир айылганч заады сүңңүм сызып, эйй
йүзүме өлиниң реңки урулды. Лагшап, гүйжүмиң-гү
бумың чатдыгындан алңасаярдым, шо ики арада-да
саны аялың арасы билен гелйән Алимана гөзүм дүш
Олар бу гүн газы-хашардадылар. Алиманың эгнии
кәтмени барды. Аялларың бири онуң кәтменини эгни
ден алды. Шундан соң, ана, мен эхли болан ише ш
угра дүшүнип галдым.

Мен сес эдип:

— Нәме болды сизе? Нирден тослап тапдыңыз бе
ле заады? — дийип, багрымы паралап гыгырдым.

Мениң сесиме гоңшымыз Айшаның ховлусына йы
нанышан аялларам ылгашып гелдилер. Сеслерини-ү
лерини чыкарман, ылгашып яныма гелдилер-де, эл
римден эбшитләп тутуп:

— Мерт бол, Толгонай, биз өз алгыр лачынла
мыздан жыда дүшдүк, Суванкул билен Касым ики
вепат болупдыр — дийдилер.

Шо пурсатда мен Алиманың йүрек паралайжы ч
кин-чиркин сесини эшидип галдым, онсоң эхли мәхе
бирден:

— Жан доганлар-эй! Доганлар-эй! — дийип, сес
мәге дурды.

Хава, шондан соң, ана, хич задам эшитмедим,
лакларым шол бада кер болды мениң. Өз сесиме,
ма кер болан болсам 'хем ахмал. Онсоң гөвнүме
ики бака ыраң атып, агач-дарагтларам, өйлерем йы
лып-юмрулып барян ялы болды. Йүрекгысгынч үм
лигиң ичинде гөзүмиң өңүнде бирден-э асмандакы
лутлар, бирденем хайсыдыр бир үйтгешик-үйтге
сессиз-үйнсиз адам мысаллары гөрнүп гидйәрди.
дызап, кимлериңдир бирлериниң элинде пугта гыс
сакланян эллерими бошатжак болуп, ики-бака уру
дым. Өзүми кимиң сакланыны, бу дервезәң өңүне
нанан мәрекәниң нененси мәрекедигини мен о ваг
лемокдым. Мен диңе Алиманы гөрйәрдим. Оны
эдил ичи-дашы билен гөрйәрдим. Онуң адам рухы
ды, персала болан йүзи гара ганды, сачлары йүз-
не дөкүлип, көйнеги дийсең жырым-жырымды. Ая
онуң элини еңсесине товлап зордан саклаярдылар

...олса бар гүйҗүни эдип дызап, мениң яныма гелҗек ...олярды, өзем шейле бир батлы гыгырярды велин, мен ...ич задам эшитмейәрдим. Менем оңа етҗек болуп урун...рдым. Мениң диңе бир ислегим барды, ол хем тизрәк ...а көмеге етишмекди. Йөне, гөвнүме болмаса, ол ики...из биригишйәнчәк түкениксиз салым гечен ялыды. ...иңе Алиман бойнума товсуп:

— Эҗеси, биз дул галдыг-а, дул галдык, эҗеси ...из! Багтыгара дул аяллар! Чырагымыз өчди-ле! Гара ...үне галдык-лей! Эҗеси! Гара гүне дучар болдук-ла! — ...йип, шол бирсыхлы гайталаян гарылҗык сесини эши...ип галдым.

Хава, биз дул болуп галыпдык. Ики саны дул галан ...чар зенан — гайын энеси билен гелни икиси болуп, ...ири-биримизиң үстүмизе гөзяш дөкүп, өз кысматы...ызың агысыны аглаярдык.

Эмма Алиман икимиз аркайын отурып, өлимизиң ...ысыны хем аглап билмедик. Едиленҗи гүни вепат бо...иларың ене бир гезек ядыгәрлигини хорматламак ...ин колхозчылар гелдилер. Гелибем шей дийдилер:

— Йылбойы яс тутуланда-да азлык этҗек ахырын. ...з олары унутмарыс, йөне өлениң ызында өлүп бол...мы нәме. Олара гөрме несип этмедик затлары Масел...кдир Җайнак икиси гөрсүн-дә, ыдахым. — Җайнак... шол махаллар биз хер хепде диен ялы хат алып ...ярдык. — Гой олар еңиш билен доланып гелсинлер. ...эс болса биз ише чыкмага ругсат берйәрис. Хәзир ...иш дөври, ер гарашып дуруп биленок. Өзүңизи эле ...ң. Биз билен болуң. Гой, мунуң өзи бизиң душман...... ар алдыгымыз болсун.

Алиман икимиз өзара маслахатлашып, халкың мас...аты билен разылашдык.

Ирден ише гитҗек болуп дуркак башлык Усенбай ... саны кагызҗык гетирип берди. Бу хатлар оларың ...т боланлары хакындакы хат, олары аявлыҗа сак...дийди. Касымың өлди хаты, гөрүп отурсак, асыл ...м ай мундан озал гелен огушян. Ол Москваның эте...е болан хүҗүмде, Ореховка обасында вепат болуп... Бу хабары айдалы дийип йөркәлерем Суванкулың ... хаты гелип етйәр. Ол хем Ельциң этегинде болан ... хүҗүмде гурбан болупдыр. Обадашларымыза ха...ты айтмакдан өзге чәре галмандыр. Олар бу ха...арың икисинем бир гүнүң өзүнде айдаймалы бо-

лупдырлар. Ине шейле-дә, галаныны гүррүң берип отрып нәме иш эдейин. Ене билими мәкәм гушандым-д бригадириң атына гайтадан атландым.

Эгер мен аглап-эңрәп, өз кысматыма нәлет ока өзүми эле алмадык болсам, Алиман нәме ишләрди ахрын? Онуң йүрек паралайжы аглап-энрейшини гөрү депе сачым үйшүберйәрди. Мениңем чекйән хесрети онуңкыдан еңил дәлди, мен бирбада адамым билен олумы йитирипдим, ики йитгиди, шонда-да барыбі мениң ягдайым башгачады. Суванкул икимиз аз х болса, көпем болса, гараз эп-эслиже дурмуш гөрдү Хер хайсыны гөрүп, хер хайсыны эгнимизде чекдик кынчылыклы дурмушында-да, багтыяр дурмушында өмүр сүрүп гөрдүк. Чага-чугалы болдук, машгала болдук, биле зәхмет чекдик. Эгер уруш турмадык бо са, өмрүмизиң ахырына ченли биле болардык. Йөне Алимандыр Касым икиси нәмәни гөрди дийсене? Ол рың гөржеклери өңүндеди, олар умыт-арзув билен я ярдылар. Айны бир гүлүп-ойнап мессана гезмели ч лары уруш олары палталап ташлады. Элбетде, ваг -салымы билен Алиманың калбындакы яралар хем б се битип гидерди. Адамчылыкдыр бу, өзүне лайык а тапып, белки, оны сөйүбем билсе билерди. Шонда дурмушың тәзе-тәзе умытлар билен йылгырып бакай гы хем ахмалды. Эсгерлериң ызында галан гелинле бир топары шейле хем этдилер. Уршам гутарды, ола әре чыкдылар. Кимсининки шовуна болды, кимсини хем о диен бир шовуна-да дүшмеди, йөне олар я гугарыбама-ха галмадылар-да. Әхлиси шоларың эне болдулар, бириниң аялы болдулар. Оларың кө өз багтынам тапды. Эмма хемме киши деӊ дәл ахы Гайгы-хесретин басым ядындан чыкарып, хайда тәзе ёла гадам басянлар хем бар, гечмиши асла дып билмән, гөрги яманыны гөрүп, шол бир ери д гиләп дурянлары хем боляр. Алиманың хем, ине, ө ра маңлайына шу язылан экен. Ол өтен гүнлери дып билмеди, кысмат-ыкбал билен дил тапып бил Бу тайда мениң хем өтүлмесиз гүнәм бар. Гайр чатмады, дөз геле билмедим...

Бахарда бизиң бригадамыз эне ялары газярды нем шо ердедим. Бир гүн биз ирден, хениз гүнем я ка ишимизи гутардык, хер ким өйли-өйүне дарга башлады. Мениң йүзүмиң угруна ер сүрйәнлериң

на совлуп гечме ишимем барды, шоңа гөрә Алимана маңа гарашып дурма-да гидибергин дийип айтдым. Ерсүрйәнлериң күмеси узакда дәлди. Олар яңы агшамлык нахарларыны өңүне алып отуран экенлер. Олар билен иш хакында ондан-мундан гүррүң эдип, күмеден чыкып, атланмага хыял эдемде, Алимана гөзүм каклышды. Асыл ол хениз хем гитмән экени. Еке өзи галып, сүрүлмедик ерлериң ичинден чигилдем гүлүни чөпләп йөрсе нәтҗек. Себәби ылла бир гызҗагазың барды-да, гүл болса, башга зат герек дәлди. Вах, Алиман, Алиман, мениң гараманлай гелинҗигим дийсей! Онуң элинде он төвереги уллакан чигилдем гүли барды. Олары ол өе әкитмекчи болара чемели. Онуң элиндәки бу гүллери гөренимден мениң маңлайыма монҗук-монҗук гызгын дер инди. Онуң бир махал бугдайчылыгың ичинден хырава өсүп отуран мальва гүлүни чөпләп дураны ядыма дүшди, шонда-да ол эдил шу махалкысы ялы эли гүлли дурды. О махал йөне онуң гызыл өймеси барды, о гүллер болса акды, бу вагт велин онуң келлеси гара яглык билен даңылгыды, эллериндәки гүллерем гызылды. Ине, барҗа тапавуды шуды. Йөне шуны гөрүп велин, мениң йүрегим җигләп-җиглэп гитди! Алиман болса башыны галдырып, төверегине гаранҗаклады, соңра болса йүзүни ашак эгип, гөйә диерсиң: кимe элтип берейин инди мен булары диййән ялы, налынҗар сыпатда гүллере гарап дурды... Онсоң ол бирденкә алланичигси болуп, йүзин йыкылды-да, элиндәки гүллерини оврадышдырып, мынчгалашдырып зыңышдырмага башлады, ере овкалады, онсоң аз-кем көшешип, эллерини йүзүне тутуп, эсли салым эгинлерини силкеләп ятды. Мен күмәниң еңсесинде гизленип дурдум. Азар бермейән дийдим. Гой агласын, агласын бирнеме дийдим, дерди еңләр өйтдүм.

О болса тарса бөкүп турды-да, сүрүлмедик мейдан билен шол алаңа бака өкҗе гөтерди. Зәхрәм ярылан ялы болуп, ата мүндүм-де онуң ызындан гып басдым. Өз гелниң гачып баршыны гөрмек, гара яглыклы, гызыл гүләлекли мейданың ичи билен ылгап барян гелними гөрүп дурмак маңа айылганч бир зат болуп гөрүнйәрди.

Мен онуң ызындан:

— Алиман! Дур! Нәме болды саңа? Аяк чек, Али-

ман! — дийиплер гыгырдым, онуң болса шол ылгап гидип отурышыды.

Бир вагтлар ёрга алашаның гечип гиден ёлуна деңич йүврүп барды, шу ере етенде, мен онуң ызындан етдим.

— Эҗеси! Маңа хич зат айтма! Эҗеси, хич зат айтма маңа. Герек дәл!

Мен җылавы чекдим, о болса ылгап гелип, атың ялындан япышды, мениң аягыма йүзүни берип, зарын-зарын мөңңүрди. Мен сесими чыкарман дурдум. Вах, ери, мен оңа нәме диейин-ә? Соңра ол башыны галдырды, йүзи-гөзи ярым-яшды, агын тозанады; соң ол хоркулдап:

— Бир әңетсене, эҗе, гүнүң шөхле сачышыны гөрсене. Гөр бу асманы, гүле басырылып отуран бу сәхраны гөрсене? Касым болса гелмез, шейлеми-ә? Хич хачанам гелмезми ол? — дийди.

— Ёк, гелмез — дийип, менем җогап бердим.

Алиман соҗап, зордан демини алды.

— Гөвнүңе зат гелмесин, эҗеси, гүнәми өт — дийип, ювашҗа гепледи. — Шу ерик ылгап гелип, онуң билен шо тайда билеҗе өлесим гелди.

Чыдап дуруп билмедим, аглап гойбердим, кела агыз зат айтмадым. Йөне велин эгер мен парасатлы дана эне болан болсам, мен оңа: «Бу нә болуш, гузым Бейдип галан еке сен дәл, өзүң ялакыларың гөр ничем бири әри өлүп, дул галды, оларың саны бар, саҗагы ёк Сабыр эт, чыда. Бу сөзлери эшитмек саңа нәче ёку дегйәнем болса, Касымы ядыңдан чыкар. Гечени гайтарып гетирип болмаз. Вагт гелер, гөвүн диен аламыңа тапылар. Бейдип өзүңи гынама. Яш башың бар энт сениң, гөрҗегиң өңүңде» дийип, үзүл-кесил эдип айтмалыдым-а. Шу бедәхет, еке-тәк хакыкаты айтмага х эдип билмәним үчин, хәзирем арман эдип йөрүн. Со-соңларам эдил айдаймага аматлы пурсатлар телим с пар габат гелди, бу сөзлер дилимиң уҗуна геле-ге гитди, йөне барыбир, мен муны йүрегими бире баглайдып билмедим. Хайсыдыр бир янбермез гүйч маңа бермейәрди. Онсоңам, Алиманың өзүнинем мениң данларымы диңләси гелмейәрди. Гөрйән велин хер зүң, көрүкден чыкан демир ялы, өзүниң айдылмалы вы болян экени, шол вагты душундан гечирсең — совап-совап, даша өврүлип гидйәр-де, калбында аг

йүк болуп галыберйәр экен. Ондан халас болмак болса аңсат-аңсат башартмаян экен. Муны мен шунча йыл гечәенсоң, инди ынха айдян, о вагтлар болса хер гүнки хысырды, хер гүнки гайгы-алада, колхозың етде-гүтделиги билен ойланмага-да, нәмәң-нәмелигине акыл етирмәге-де эл дегмәндир. Әхли гарашылян зат, хер кимиң әхли күйи-пикири диңе бир затдады — хер ким чалтрак еңиш газанылып, уршуң тизрәк гутараныны дилейәрди, галан бейлеки затлар болса соң гөрлүберйә-дә дийлерди. Уруш ахыр болар, онсоң әхли затлар өз-өзүнден ерли-еринде дурар өйдүлйәрди. Асыл бу-ха гаты бейле-де дәл огуш я...

8.

— Эй, мукаддес топрак. Суванкулдыр Касым ялы адамлар вепат боланда нәме үчин даглар вейран болуп, көллер долуп-дашмаяр? Какасыдыр оглам — оларың икисем — орта бармак ялы дайханды. Бу адамлар дүнйәниң бакы дирeги, олар оны эклэп-саклаяр, урушда болса олар оны горап саклаярлар, олар илкинҗи болуп әсгер боляpлар. Әгер уруш болмадык болса, Суванкул билен Касым, гөр, ене нәче ишлер битирердилер, олар, гөр, нәче мейдана тохум сепип, гөр, нәче галланың дөвегини дөвердилер. Онсоң оларың өзлерем башгаларың чекен зәхметлерине он эссе бетер хорматсылаг гоюп, дурмушың, гөр, нәче шатлыгыны гөрҗекдилер! Айт маңа, эй мәхрибан ер, догрыны айт: адамлар уруш-сөгүшсиз яшап билерлерми-хей?

— Кын совал бердиң сен, Толгонай. Уруш-сөгүшиң ичинде атсыз-сорсуз йитен халкларам болупды, отланып, гум басып галан шәхерлерем болупды, ынсаның басан ызына тешне болан асырларымам болупды. Хер сапар хем адамлар уруш одуны туташдыранларында, мен олара: «Дуруң, бейтмәң, ган дөкмәң!» диййәрдим. Ынха, хәзирем мен: «Эй дагларың, деңиз-деряларың аңырсындакы адамлар! Эй бу ягты җаханда яшаян ынсанлар, ери, сизе нәме герек, ер герекми? «Ынха мен — ер!» диййән. Мен сизиң әхлиңиз үчин деңмениң үчин сизиң барыңыз бир. Маңа сизиң болар-болгусыз гепгүррүңиңиз деркар дәл, маңа сизиң достлугыңыз, сизиң зәхметиңиз герек! Ер сүрүп, шол сүрлен ере-де екеҗе галла дәнесини сепиң — сизе мен шонда йүз дәне

эчилейин. Бир чыбыжак ере дүртүң — мен сизе чынар өсдүрип етишдирип берейин. Баг экиң — мен сизиң үстүңизи ир-иймиш билен гөмейин. Мал өсдүрип етишдириң — мен сизиң от-чөпүңиз болайын. Жайлар бина эдиң — мен сизиң диварыңыз болайын. Чаганыз көп болуп, неслиңиз артсын — мен сизиң әхлиңиз үчин ажайып яшайыш жайы болайын, мен түкениксиз уммандырын, мениң аңрыма-бәриме гөз етйән дәлдир, мен хем теремдирин, хем белентдирин, әхлиңизе-де мен бол-телки етерин дийиән. Сен болсаң, Толгонай, адамлар уруш-сөгүш этмән яшап билерлерми дийип сораярсың. Бу маңа баглы дәл, сизе, адамлара баглы зат, бу сизиң эрк-ыгтыярыңыза, акыл-пайхасыңыза баглы.

— Эй кәбәм топрагым, сен муңа нәме диерсиң-ә, уруш сениң иң найбашы адамларыңы, иң говы уссатларыңы өлүме сезевар эдйәр. Мен муңа разы дәл, бүтин өмрүм бойы хем разы дәл! Адамлар уршуң өңүни алып билерлер, алмалыдырларам.

— Сен нәме, Толгонай, мен уршуң хесерини чекйән дәлдир өйдйәмиң? Ёк, гаты чекйәндирин. Мениң дайхан голларыны күйсәйшими сен айтма, мен өз зүрятларымың, галлачы дайханларың кеч ыкбалларына мыдама гөзяш дөкүп аглаяндырын, маңа элмыдам Суванкул, Касым, Жайнак хем бейлеки әхли вепат болуп гиден эсгерлер кемлик эдйәр. Сүрүлмән галамда, хасылым йыгналман, галлам дөвүлмән галанда мен олары: «Нирееде сиз мениң сүрүмчилерим, нирде сиз мениң тохум сепижилерим? Туруң, балаларым, дайхан огулларым, гелиңде, көмек эдиң-ә маңа, демим демиме етмән, хашлап өлүп барян-а мен!» дийип чагырян. Шонда Суванкул элине кәтменини алып, Касымам өз комбайныны сүрүп гелсе, Жайнак хем өз арабасыны элеследип сүрүп геләйсе, гөр, ненеңси говы болжак ахырын! Эмма олардан жогап ёк...

— Муныңа-да таңры ялкасын, эй гара ер. Онда сенем эдил мениң ялы олары гөресиң гелйән экен-ов, онда сенем мениң ялы олара гөзяш дөкйән экениң-ов. Таңрылар ялкасын, эй эне топрак.

9.

Уршуң үчүленжи хем дөрдүленжи йыллары хем бегендирйәрди, хем гынандырярды: душманы дабанма

-дабан ковушларына гуш болуп учян болсак-да, гүн гөрмек, мыдар этмек гүн гелдигиче аграм салып, барха бетер кынлашып гидип отырды. Гүйз ене хич ненең дәлди, хоша чөпленди, меллек ерлериндәки картошкалар көвленип алынды, гышың өркүжинде болса ачлык дүшди. Айратын хем бахар айларыны айтсана сен, томсуң илкинжи гүнлерем ондан говы болмады-ла, о-бу агажың көкүни көвләп ийип, от-чөпдүр ене сүйт гарылан сув-сөл билен мыдар эдип, өлдүм-өлдүмде сүйренип чыканларам аз болмады. Биз, Алиман икимизем ишлейәрдик, бизиң сынымыздан аслышып ятан чага-чугамызам ёкды. Йөне, вах, олар аслышып ятса говы ахырын. Иллерде, көп чагалы адамларда гарынжыкларыны пөкгердишип, йүзүне-гөзүне чиш йөрән чагалар эллерини серип, сессиз-үйнсүзже чөрек диләнлерини гөренде, небсиң-жаның агырярды, йүрек-багрың гыйым-гыйым болярды. Маңа эгер-де: «Сен урша гит-де өл шо тайда, ана шонда уруш гутарып, чагалар хем докчулыга чыкжаклар» дийип айдаян болсалар, шо тайык йүзүмиң угруна эгленмән гидердим. Шоларың ач гөречлерине гөзүм дүшмесе боляр. Бир ёла өзүмиң шу хили эдйән ойларымы Алимана айтдым, ол мениң йүзүме әңетди-де, соңам шейле дийди:

— Менем эдил шейле эдердим. Иң эрбет ерем нересе чагаларың, өзлериниң нәме үчин ачлык чекмелидиклерине дүшүнмейәндиклеринде. Улулар-а, хер ничик болса-да, өз-өзлерине гөвүнлик берйәрлер, себәбини билйәрлер, хачанам болса бир вагт бу гүнденем дынылжагына акыллары етйәр. Чагалар болса бу затлара дүшүнмейәрдилер. Оларың какалары өврүлип геләййәнчә, биз олара чөрек бермели. Биз икимизе, эжеси, дине инди шу галды. Ёгсам инди яшап отурасам иш ёк...

Әхли зат дуршы билен урша табынды: дурмуш хем, зәхмет хем, эрк-ыгтыяр хем, иң бәркиси шу чагаларың хөреги сүйтли аш нәме, ана шол хем — әхли зат, иң соңкужа овунтыгына ченли уршуң доймаз-долмаз холтумына гидип ятырды. Йөне велин бу уруш билен өзүниң ишне ялы хич задыны бөлүшеси гелмейәнлерем барды, пәтжек гизләп отурып, болупды ахырын шейле теселли адамлар. Бизиң гөзгыны рысгалымыза, ана, шолар әл хем гарярдылар.

Бир сапар мен азашдым. Бу кырк үчүнжи йылың гышының, мегерем, орталарында я-да, ёк, гышың аяк-

ларында болайыпды өйдйән. Сәхрада ятан гарлар эййәм хачан ашагына сув йыгнап, гөгүмтил реңке гириш уграп хем болса, хениз энтек гиҗелерине эпишгелериң өңи доңярды.

Гиҗәниң нә вагтыдыгыны нирден билейин — улы ил бир чак ятыпды — бири тарк-тарк эдип, эпишгәни какяр, айналар җаңңырдап дөвүлйәрмикә өйдүпдирин.

Кимдир бири дашардан:

— Толгонай! Бригадир! Турсана! Укыңдан ачыл! — дийип гыгыряр.

Бизиң йүрегимиз ярылды, онсоң икимизем, менем, Алиман хем дүшегимизден лаңңа галдык.

Алиман гараңкының ичинде бирхили ховсалалы, хамала үйтгешик бир зада гарашян ялы болуп:

— Эҗеси! — дийип пышырдады.

Вах, нәлетсиңмиш бу умыдыгәрлиги айтма сен! Горкымдан хем дүшнүксиз бирхили бегенч-шатлыкдан яңа мениң эдил йүрегим агзыма геленңкирләпди: «Бизиңкилерден бири гайдып гелен болаймасын бирден-де?» Ичимден, ине, шей дийип, онсоң йүзүми айна тутуп:

— Кимсиң? Ким боларсың? — дийип гыгырдым.

— Толгонай, чык! Чалтрак бол! Ябылары огурлап алып гидипдирлер! — дийип, эпишгәниң аңырсындакы адам җогап берди.

Алиман чыраны якынча, мен хасыр-хусур әдигими аягыма сокуп, чапаныма эгниме атдым-да, ылгап көчә чыкдым. Атхананың янына ылгап гелсек, бу тайык эййәм мәреке үйшен экен, башлыгың өзем бар экен. Огрулар үч саны ябыны алып гидипдирлер, шоларың ичинде бизиң ёрга алашамыз хем барды — мен оны колхоза гечирипдим. Бу ябылар бизиң бригадамызың иң говы тохум гыляллары, биз олары сүрүме тайярлаярдык. Атбакар ябылара ярым гиҗелик отуны берейин дийип, беде алмага өврүлип гелсе, атхананың ичи түм гараңкы экен. Панус хем сөнүпдир дийип айдяр. Шемал-семал өчүрендир-дә дийип гаты бир алңасабам дурман, чырасыны якып әңетсе, чет гырадакы газыкларың үчүси бош дурмушын.

О вагтлар колхоз үчин үч саны иш ябысыны йитирмегиң өзи хәзирки дөврде он трактор йитирен билен барабарды. Хас чуңңуррак ойлансаң болса мунуң өзи фронтдакы солдатларың хер бириниң бир дөвүм чөрегини элинден алан ялыды. Биз хайдан-хай ябылары-

мызы эерләп, огруларың ызына дүшдүк, ичимизде түпең алмагы ядындан чыкармадыклар-да барды. Догры-да, эгер огруларың ызындан ковуп етәен болсам, бир дагам дөзмезчилик этҗек дәлдим. Шуны гаты чыным билен айдян, небсимиз агырҗак дәлди!

Обадан чыкып, үч-дөрт адамдан, үч-дөрт адамдан топарлара бөлүнип, херимиз бир тарапа гитдик. Мениң аягымың астында дызмач, җылавына бөкүп дуран тохум байталча барды. Мен онуң җылавыны гойбердим. Депәниң душундан шовлап гечип, дага бака бир йүзүми тутанымы билйән. Бизиңкилерден ене ики атлы мениң ызым билен гелйәрди. Онсоң бирден ызыма гаңрылып эңетсем, яңкылар ёк. Я-ха олар башга яңа совлупдырлар, я-да мен ёлумы үйтгедипдирин-дә. Билмедим гараз нәме боланыны, ялңышсаң ялңышарча-да барды өзи: Ай,гараз, бир өлүгсиҗе ягтылданма болса, онуң ягтысына бил баглап болҗак дәлди — он-йигрими әдимден аңрык бар зат гарым-гатым болуп, хич бир зат селҗерер ялы боланокды. Эмма о вагт мен мунуң пикирини этмейәрдим, бар аладам мениң ат огруларының ызындан ковуп етмекди; өз мүнүп барян ябымың ханҗак алып бараныны билемде болса ичим янды, гахарым гелди. Онсоң ол бирден күртдүрип дурды, серетсем — өңүмиз бир чуң керт көтел. Эдил дагың этегине геләен болсам нәтҗек. Ай болса гап-гара даг гершиниң үстүнден эмай билен сүйшүп барярды, йылдызларың өңүни думан тутупды. Төверек-дашда екеҗе йылпылды бир болайсын-ла. Даг этегинде ичинден гечип барян шемал йүзүни ялап гечйәрди, гуракчылыга дөз гелгич ёвшанлар болса ики бака ыранып, чалаҗа шувлаярды. Пагсадан салнан гадым хүҗрәниң харабачылыгында болса байгушлар гугурышярдылар.

Мен атымы кәлиң ичине сүрдүм. Гум-гуклукды. Бир тилкиҗик үркүп гачып гитди. Ол гамышлыгың ичинден бөкүп чыкып, ызыны гараман гачды, айың ягтысына онуң реңки гоңрас-гөгүмтил ялы болуп гөрүнди. Төверек-дашда өзге хич ынс-җынс ёкды.

Атың җылавыны онсоң оба тарап совдум. Керт гаяның үсти билен сүрүп гелйәрдим, өзүмем ичимден пикир эдип гелйәрдим: обамызда Женшенкул диен бири барды, ана шол гошунчылыкдан гачып, Сары җүлге этрабынданам өзи ялыларың ики санысыны хемдем эдип, дагларда гизленип, гачып-тезип йөрмүшин диййп

гүррүң эдйәрдилер. Йөне бу мыш-мышлара мен кән бир питива эдип дурмаярдым. Әхли зат ховп астында боланда, нәхили эдип өз келләңи гизләп болҗагына мен дүшүнемокдым. Онда бирлери-хә гидип сөвешмели, өлмели-гурбан болмалы, ене бирнәчелерем болса оларың аркасында дувланып отурмалы боляр-да, шейлеми? Ёк, бейле бихаячылыга ким йүз урабиләеркә дийип пикир эдердим. Бирденем өз эдйән пикириме өзүмем ынанман башлардым. Обада әхлимиз бирек-биреги эдил бәш бармагымыз ялы танаярыс. Гөрәймәге ат огручылыгыны этҗек адам ёк ялыды. Онсоң хем ат-ябы диениң бир көйнегиң якасына гизләер ялы иңңе-де-хә дәл. Онда-да гөр-ә үч ябың бирденҗик ёгуна яндылар. Онда, диймели, огрулар бир ерден гелен болмалы. Хәзир олар ач гелегуртлар ялы болуп, дагларда я сәхрада бир ерлерде каңкап йөрендирлер. Эгер догрудан хем, Женшенкулың гачып йөрени чын болса, мегерем, бу шонуң иши болаймасын дийип ойландым. Йөне муңа кән бир ынамым ёкды, гараз хер нәме дийсеңем, элинден тутмасаң, оңа огры дийип болярмы нәме, огрулыкда болса оны энтек гөрен киши ёкды.

Ики азаллы бир плугы чекип йөрмели үч саны ябы увлапҗык гитди. Онсоң яңкыларың ерини долмак үчин гөрмедик гөргимиз галан дәлдир, яш малларың арасындан гөзләп-гөзләп, ахырам дөрт ябыны плуга гошуп сүйредип уградык. Небсиң-җаның агыряр, йөне онда-да нәме этҗек алаҗың бар. Онсоң хай диймәнем экише башламалы болды, шейле бир бер-башагайлык башланадыр велин, асыл ограм ядымыздан чыкыпдыр, җүмрем. Шол яз мениң бүтин өмрүмде иң агыр яз болан болса герек. Халк нәме, онда гүнә ёк. Адамларың ишләслери гелйәрди, ишлеҗек болуп чалышярдыларам, йөне ач гарна, нәме, узак ишләп мазаң болярмы ичигаргалан. Өңлер бир гүнде эдилйән ишлер инди хепдә етйәрди. Ишлер гиҗә галып, экиш узага чекдирилйәрди. Онуңам үстесине ене бир бетбагтчылык — колхозың тохумлык дәнеси болмаса нәдерсиң сен. Екеҗе дәне гойман хасап-хесип этдик, уруларың екән-екән газап чыкдык, эйдип-бейдип бир затлар эдишдирдик, йөне хер затлар этсегем, бригаданың велин планы долман галды.

Шол гүнлер мен өз гүн-мыдарымыз хакда чынлакай ойланып гөрдүм. Зәхмет гүнүмизе биз көр көпүгем

аламзокдык, өңкүҗе барҗамызам бир чак ийип гутарыпдык. Инди нәме иш этмели? Җан-җана-да, баш-баша болуп, думлы-душа даргашып өтәгитмелими? Ек бу өзүңи йитирмек боляр. Ери, онда инди нәтмели ахырын? Хамала диелиң, гүйзе ченли хем чыдрашҗак экеник-дә, гышдан хем эйдип-бейдип чыкарыс, йөне соңра ене яз чыкяр-а, онсоң ене-де ысгын-ровгаты галмадык ярым ач адамлары ишлемәге межбур этҗекми? Ишлеменем-э болмаз.

Хер хилилер пикирлениплер чыкярдым, гиҗелер ятмаярдым, бирден онсоң шол арада шо боз ере — четрәкде боз ятан еримиз барды-да — сүрүп, хер машгаланың зәхмет гүнүне пайлап ялы галла экиләйсе ничик боларка диен пикир келләме гелди. Башлык билен маслахатлашып, района ченли етдим, эйтдим-бейтдим, дүшүндирдим, өз планымызы долдурдык, ынха, бу-да пландан дашары, өз гүйҗүмиз билен, халка көмек болсун үчин йөрите өз зәхмет гүнүмизе пайлар ялы дийип айтдым. Кимдир онсоң бир-э столуң аңырсында отуран еринден:

— Би, сен шейдип колхозың сталинчилик уставыны бозҗак болямың? — дийип, мениң йүзүми алҗак болды.

Менем мундан аңрык чыдап сакланып билмедим:

— Шол уставы ылахым ерлер чексин! Эгер биз ач болсак, ери, сизи ким ийдирип-ичирер-э? — дийдим.

— Сен гөзүңи нирде ачҗагыңы билйәрмиң? — диййәр.

— Билйән. Шонда хезил эдйән болсаңыз, уградайың. Йөне өңинчәси бир ойланып гөрүң, урушдакы солдатлар үчин ким галла экеркә?

Гыгырышдылар, багырышдылар, онсоң райкомда гойдулар. Ай, гараз, нәтҗек, ахыры өз шахсы җогапкәрлигиңдедир дийип, ругсат бердилер. Вах, геп җогапкәрчиликде дәлди-де, тохумдады-да. Колхозда болса эдил юмуртга тогалабермелиди, әхлиҗеси ере сепилипди. Келле дөвдүм, онсоң өз бригадамы чагырдым, улудан-кичә әхлисини. Йыгнак дийип йыгнагам дәл-де, машгала арасындакы бир гүррүңчилик диен ялы бир зат-да.

— Гелиң, индиден бейләк нәме иш этмелидигимизиң пикирини эделиң — дийдим. — Мейдана экилен

галла гөзүңизем дикип отурман. Өзүңиз говы билйәңиз, о ерлериң әхлиси фронт үчин, барды-гелди бир зат галайса-да, тохумлык үчин герек. Эмма эгер-де тохум тапып билэйсек, көпчагалылара, гарры-гуртулара хем етим-есирлере көмек үчин галла экмәге мүмкинчилигимиз бар. Эгер маңа ынансаңыз, бу җогапкәрчилиги мен өз үстүме аларын. Хәзир шу отуранларымызың хер биримиз тохумлык үчин соңкы гошавуч дәнәмизе ченлем бермелидирис, чувал-торбаларымызда шу чака ченли аяп саклап гелйәнҗе дәнелеримизи орта гоймалыдырыс. Иши хәзир шундан башламагымыз герек. Маңа гахар этмәң, гой, биз өз агзымыздакы бир кесим чөреги бир яна айрып гоялың, гой, биз ачлык хем чекәйҗек экеник-дә — сүйт-гатык билен мыдар эдибем ораға ашарыс, оңа дерек болса бизиң ере ташлан хер дәнәмиз йүз болар. Гайрат эдиң, мәхрибанлар, бирнеме дишиңизи гысайың, өз бәхбидиңиз, өз бала-чагаларыңызың бәхбиди үчин шу хили эдерменчиликден гайра тесмәң. Арманлы-ха болмарсыңыз. Мениң шу энелик сөзлериме ынаның. Голдаң көмек эдиң маңа, энтек экмәге вагтымыз бар...

Шол үйшмеленчиликде әхли киши мени голдан хем ялыды. Эмма ише гезек геленде велин гаты кын болды, асыл айдар-диер ялы болмады. Айратынам көп чагалы энелер өз түнеклериндeн ылгашып чыкып, дүнйәдәки әхли затлара: урша-да, шу тетелли дурмуша-да, чагаларына-да, колхоза-да, маңа-да агызларындан геленлерини гаргаярдылар. Мениң үчин, ине, шундан бетер айылганч зат екды. Йөне нәтҗек, галың бенде хер хилем болса йүрежигинден үзүп, гурбуның етдигинден кимсе ярым пут, кимсе хем бир гошавуҗам болса барыны аямаярды. Мен адамларың өз иң соңкусыны берйәнине дүшүнйәрдим, шейле-де болса алярдым. Әхли кишиден йыгнаярдым, гошавучлап йыгнап, халта гапгарярдым. Ине, шейдип өйме-өй арабалы айланып, кимсине хөре-көше этдим, кимсине ялбардым, кимси билен яңкалашдым, эллеринден гарбап алдым. Диңе бир затда җаным теселли тапярды, гүйзе саг-аман чыкайсак, адамлар маңа алкыш окаҗакды, гүйзде бир гысым дәнәмиз пута өврүлип гелҗекди.

Өз дулдегшир гоңшым Айшаның үстүне баршымы өмүр-өмрем унудып билмен. О гөргүлиң саг гүнүнде сыркав гүни кәнди ахырын. Яш башына эрден галыпды,

адамсы Жаҗанбай пахыр урушдан хем өң ёгалыпды. Онсоң ол кеселбент халына ялңыз огулҗыгы Бекдаш билен икичәк галыберди. Бәри бакып, чала аяк үстүне галан дессине, колхозың ишине чыкарды, я өз меллегинде гүйменерди, сыгырҗагазы барды, буларың рысгы, ана, шоңа баглыды, оглунам, ине, шейдип улалтды. Бекдаш о вагтлар эййәм ише ярапды, асыл эрс-мерс бой алыпды бу огланҗык. Шол гүнем биз онуң арабасы билен өйме-өй айланып чыкыпдык. Оларың өйлерининң деңине гелемизде мен ондан:

— Бекдаш, өйүңизде, хей, бир зат бармыдыр? — дийип сорадым.

Ол нерессеҗик бада-бат җогап бермән:

— Аз-овлаг-а бардыр. Печиң аңырсындакы торбаҗыкда болмалы — дийди.

— Бейле болса, бар гит-де алып гел-дә — дийдим.

— Ёк, Төлгонай дайза, өзүңиз барайсаңызлаң — дийип, ол мениң өзүме ялбарды.

Шо гүнлер Айша нәхошды. Ол билини йылыҗак гушак билен гушап, кечәниң үстүнде отуран экен.

Мен оңа:

— Айша, мен-ә илиң берйәнини алмага гелендирин — дийдим.

Соң болса нәме боланыны билемок. Хениз шол гиҗеки ялы ат чапан дәлдирин. Гиҗе-де шейле бир гараңкыдыр велин, хей гояй. Эгер өйүми отлап талан болсаларам, мен бейле-бейле гынанмаздым. Эгер гүйз чыканда хармандан он чувал галла огурлап экиденем болсалар, чыдардым, сычанларам чекйәр-ә диердим. Пөне шу тохумлык дәне үчин, өзүмизиң шу эртирки ийҗек чөрегимиз үчин велин, огрулары хакыт өз элим билен богуп өлдүресим гелйәрди.

Гөрүп отурсам, мен асыл огруларың ызыны алып ковуп барян болсам нәтҗек, басым олара гөзүм дүшди. Ат тойнагының астындан от чыкярды. Огрулар халталары эриң өңүне басып барярдылар. Оларың йүзлери лага бакады.

Олары гөренимден гыгырмага, ялбармага башладым:

— Халталары гоюп гидиң, о тохумлык дәне! Гоюп гидиң, о тохумлык! Тохумлык ахырын ол!

Олар ызларына-да эсетмедилер. Арамыз велин барха йыгрылярды, онсоң мен оларың бир четрәкдеки барян

бириниң ёрга алашаны мүнүп барянына гөзүм дүшд
Мен ёргамызы бада-бат танадым. Хей, өз ёрга алаш
мызам бир танаманмы мен ахырын? Аяк уршундан, ч
акжа арт аякларындан танадым. Ана, шондан соң бо
са мен:

— Дур, мен сени танаян! Сен Женшенкул болмалы
Сен Женшенкул! Инди сен менден гутуласың ёк! Ду
диййән! — дийип гыгырдым.

Ол хакыкатданам Женшенкул экен. Яңкы онсоң ө
телерден араны ачып, маңа тарап йөнелди. Гараңкы
ның ичинде ялын чабырап гитди, бир затлар гүмпүлдә
гитди. Атдан ашак йыкылып гелйәркәм, мунуң түпе
сесидигине дүшүнип галдым. Мүнүп гелйән ябым бүд
редимикән өйдүпдирин.

Өзүме геленимден соң, кебзәми дүшүрип барян кү
тек, бирхили якымсыз агырыны сыздым. Келләмде
ган чүвдүрилип акярды, ол буз ялы болуп, еңсе чуку
рыма гелип долярды. Мениң бейле гапдалымда боло
ябы жанавар хор-хорлап, бурнуны парладып ятырды
ол хенизем аяк үстүне галмага чыталашып, аякларын
келеменледийәрди. Онуң гурсагындан өлүмиң өңинчәси
дәки хоррулды чыкды, келлеси хүтләп ере дегди, га
дып онсоң ол жанавардан сес-седа чыкмады. Онсоң ә
ли төверек-дашам дымды — бүтин дурмуш сем болды
Мен иң бәркиси еримден турмага-да сынанышман, гы
мылдаман ятырдым. Инди мениң үчин әхли зат гыра
деңди. Дурмушың хем манысы ёкды. Мен өз-өзүми н
дип бир өлдүрип билжегимиң пикирини эдйәрдим. Учу
гаяның якынрагында болайсам, сүйшенекләп бары
өзүми башашак гойберҗекдим. Адамларың йүзүне н
дип, нәхили гөз билен середип билжегими хич гөз өңү
не гетирип билмейәрдим. Шу пикирлере гүмра болу
ятыркамам, асмандакы Акмаяның ёлуна гөзүм дүшд
Акмаяның ёлуның өчүгси хем губарлы дерясы Айш
ның йүз-гөзүнден сырыгып акян буланчак гөзяшлар
ядыма салды. Онсоң мен дызыма галып отурдым, со
ра аяк үстүне турдум, ыраң атдым, ене йыкылдым, ше
дип гайгы-хасратдан хем кинеден яңа аглай-аглай га
гыш-нәлет окамага башладым:

— Ылайым, сени уршуң ганы тутсун, Женшенку
Ылайым, сени өлен-йитенлериң налышы тутсун, Же
шенкул! Ылайым, сени нерессе чагаларың гөзяшы ту
сун, Женшенкул!

Тәсгындан дүшйәнчәм хем агладым, хем гыгырдым.

Шейдип кән ятдым. Онсоң кимдир бириниң аяк сеси эшидилди, кимдир бирем мениң адымы тутуп:

— Толгонай дайза! Сиз ниреде? Толгонай дайза! — дийип гыгырды.

Бекдашдыгыны сесинден тананымдан соң, өзүмиң нирделигими дуйдурдым. Бекдаш деми-демине етмән хашылап гелди, чөк дүшүп отурды, келләми ерден галдырды:

— Толгонай дайза, сизе нәме болды? Яраландыңызмы?

— Ёк, аз-овлак сыпҗырылан ерим бар — дийип, мен оны рахатландырдым. — Яба болса ок дегип өлди.

— Ай, мунуң ялы-мунуң ялы болса ягшы-ла, биз сизе хәзириң өзүнде көмек эдерис! — Бекдаш бегенйәрди. Сонра ол: — Этини хем зая этмерис онуң, өйме-өй пайларыс — дийип, сөзүниң үстүни етирди.

Огланлар мени араба салып, өйүмизе гетирдилер. Үч гүн төвереги ёрганлы-дүшекли ятдым, кебзәм азар берди. Хәзир-хәзирем хова булашыберсе, кә пилле кебзәм ичине чөкүберйәр. Шол гүнлер көп адамлар гелип, халымдан хабар алып гитдилер. Шолары үчинем саг болсунлар, йөне әхли затдан бетерем гөйә хич зат болмадык ялы өзлерини алып барышлары үчин саг болсунлар. Белки, адамлар онсузам мениң халымың агырдыгына дүшениндирлер. Өз зәхметимизиң еле соврулып, сүрүлги ятан ерлериң экилмән галаны, өзүмиң чагаларың гөзяшҗагазларыны дөкдүрип алан дәнәмиң нәкес гаракчылара несип эдени ядыма дүшенде, ичим түтәп, гөзлеримиң өңүни губар өртйәр.

10.

— Хә, хак айдяң, Толгонай, еке сен дәл, эйсем мен — ерем, бу хасраты дуйдум. Шо экилмән галан бош ер, гөйә диерсиң, ганлары сечеленип ятан ялы болуп, арлы томус гаралды-да ятды. Онуң агырысы кән-кән вагтлап айрылмады. Иң агыр яралар маңа экин мейданлары экилмән галанда салыняр. Толгонай. Уруш себәпли болса, гөр, ничембир мейданлар экилмән галды! Мениң иң ганхор ягым уршы башлаян адам.

— Хак айдясың, эне ер. Мениң Маселбегимем шу

хакда язманмыды эйсем? Ядыңдамы сениң Маселбегиң хаты, эй эне ер?

— Ядымда, Толгонай.

— Хава, икимизиңем ядымызда. Шу гүн өлиң-дири ятланылмалы гүни, эй эне ер. Бу гүн биз эхли зад яңададан ядымыза дүшүрйәс.

— Ятлалы, Толгонай. Себәби Маселбек диңе бир сениң балаң болман, мениңем оглумды — ол ериңем зүрядыды. Онуң хатыны маңа гайталап айдып берсене Толгонай.

II.

Адамлар сагдыгымы сорамага геленлеринде, олары маңа небси агырып, гечен затлары ятламазлыга чалыш ярлармыка өйдердим, шонуң үчинем олар тәзеликле хакында, иш хакында, хова хакында гүррүң эдйәрдилер; эмма асыл мунуң ене бир себәби болса нәтже Муны мен соң билип галдым. Олар болса маңа нәмәниң гарашяныны билйән экенлер.

Бир ёла бизе Айша гелди, маңа бир кәсе чиг гайма гетирди. Ол боссагадан әтләнде, утанжымдан яңа т ере гирипдим. Нәме диййжегими билмедим, дүшекд отурышыма ягшыдан-ямандан екеже сөзем айдып билмедим. О болса маңа шей дийди:

— Гечени гечди бил, Толгонай, онун асыл пикири нем этме. Начарлык эдип, сакланып билмәним себәпл гүнәми өт. Мен өйке-кине саклап йөрмеги халамок. Грек болса, сениң-үчин жанымы-да гайгыран адам дә Бекдашым инди, ики өйүңем көмекчиси. Ол, Толгона сени менденем говы гөрйәр. Мен болсам муңа бегенйә Диймек, ол акыллы-башлы адам болуп етишжек...

Мениң бар айдан задым:

— Айдан сөзүң үчин, таңры ялкасын — диен с болды.

Эртеси ирден эййәм бирнеме ганыматлашдым, өй онсуна-мунсуна әңедишдирейин дийип даш чыкдым. Э ма басым ядадым-да, эпишгәниң гапдалында гүнешл жик отурдым. Алиман хем өйдеди. Ол ховлуда кир ю ярды. Мен оңа ише чык дийип айтсамам эденокды, га там бирки гүн өйде бол, гайныны екесиретме дийи башлыгың өзи айтды дийййәрди.

Шо бахар улы алма агыжымыз — оны барып-ха С

ванкулың өзи экипди — шейле бир гүлледи велин, хакыт оңа тәзеден гүйч гелип, эдил йигделен дек болайды. Баглар гүл ачанда болса, хова тәмиз боляр, әхли алыслыклар гүлгүн реңк алып, дүнйә гиңән ялы боляр. Шейдип, ынха, төверек-дашымдакы затлара әңедип, хезил эдип отырдым, шо вагтам почтальонымыз Темирчал гожа бир ерден пейда болды. Гелип, «Салавмалейким, Толгонай, ерң саг-гургунжа отуранмысың?» диййәр. Өзи болса, өңки эдәхединиң терсине, бирхили алңасак гөрүнйәрди, онуң, гараз, өңки болш-а дәлди, алдыгына гарк урярды, шу үсгүлевикден халыс бизар боланыны айдярды, өңки хепдәң ичинде совуга урдурдым, шондан бәрем, ине, шейдип йөршүм диййәрди; соң болса диле гелди-биле гелди диен ялы эдип:

— Егса-да саңа хатам-а бар — дийди. Онсоң шол диййән хатыны сумкасындан чыкарды.

Мен онуң өзүни бейле бипервай алып баршыны гөвнүме-де гетирдим.

— Оны нәме үчин бада-бат айтмадың? Кимден гелипдир?

— Өз-ә Маселбекден геләен ялы — дийип, ол бир затлар мадыр-мудур этди.

Бегенжимден яңа бу хатың хемишекилер ялы үчбурчлык хат болман, йүзи басма харплы гаты ак конвертделигине-де мен илкинҗи үнс бермәндирин. Шо вагтам гоңшымыз, фронтдан гайдып гелен Бектурсун голтугы пишекли гелди. Ярлы аягы бетерләйдимикә өйдүп пикир этдим — эрдан сүйренип гелйәрди о төргүли. Ол кәярым бизе отурмага, гүмүр-ямыр эдишмәге гелерди. Бектурсун саламлашандан соң хатлы букҗаны элине алды. Маселбекден дийди.

— Би нәме дийип эллериң сандыраяр-ла сең? Бейдип пишегиңе сөенип дурма-да, отур ахыры, окап бер маңа — дийип, ондан сорадым.

Ол кынлык билен кечәниң үстүне гелип отурды, аяклары эпленмейәрди. Сандыраян бармаклары билен букҗаны ачып, онсоң окамага башлады. Вах, балам дийсей, мен сениң сөз уруп уграйшыңдан әхлисине дүшүндим-ә.

Ол ынха, шейле дийип языпдыр:

«Вагт гечер, эҗе, дүшүнйәрмиң, ана онсоң мениңкә дүшүнерсиң, мениң догры эдениме гөз етирерсиң. Хава, сен хөкманам мениң оглум пәк йүрекли херекет эдип-

дир диерсиң. Йөне, хер хилем болса, дүшүнәйсеңем сениң йүрегиң хол аңырларында бир ерлерде маңа ай дып билмедик сөзлериң галар: «Хей-де бир, балам, б ягты җахан билен шейдип йөнеҗе хошлашып өтәгит мели бормы? Сени нәме үчин дүнйә гетирдим, нәм үчин кемала гетирдим?» диерсиң. Хава, эҗе, сен эне сиң, сениң менден талап этмәге хакың бар, йөне вели сениң бу совалларыңа тарых соңра җогап берер. Хәзи болса мен саңа диңе өзүмизиң уршы диләп алманымы зы, оны бизиң башламанымызы, мунуң бизиң әхлими үчин, әхли адамлар үчин әгирт улы бетбагтчылыкды гыны айдып билерин. Бу нәгеханы дерби-дагын этме үчин, онуң ёгуна янмак үчин болса биз өз ганымызы дөкмели, өз җанымызы пида этмели. Эгер биз шуны эт месек, Адам диен ада мынасып болмадыгымыз болар Мен хич хачан урушда эдерменчилик гөркезмеги йүре гимде беслемәндим. Мен иң бир йөнекей кәр эдинмек чидим — мугаллым болмак арзувым барды. Түйс йүре гимден мугаллым боласым гелйәрди. Йөне хекдир гөр кезиш таяҗыгының дерегине маңа элиме яраг алып солдат болмак миессер болды. Бу йөне мениң гүнә дәл. Дөвүр шейле гелди. Чагалара мен екеҗе сапага берип билмедим.

Ене бир сагатдан Ватан юмшуны берҗай этмә гидйәрин. Дири гайдып гелҗегим гүмана. Мен хүҗү эдилен вагтында көп-көп өз ёлдашларымың җаныны горалҗак ерине бака гидйәрин. Мен халкың бәхбиди еңшиң хатырасы, ынсанда болан аҗайып затлары әхлисиниң хатырасы үчин гидйәрин.

Бу мениң соңкы хатым, булар мениң иң соңкы айдя сөзлерим. Эҗе! Мен сениң энелик адыңы мүң-мүң гө зеклер дилиме сена эдерин, йөне шонда-да мен сени өңүңде өз бергими берип билмән, бергидар болуп га ларын. Гүнәми өт, эҗе, шейле хасрата дучар эдени үчин өт гүнәми, эҗе. Эмма билип гой, эҗе җан, йөн ере пида эдилйән дәлдир, ёк. Муны маңа дурмушы өзи өвретди. Шу-да мениң окатмалы болан окувчыла рыма илкинҗи хем иң соңкы сапагым болар. Мен ө ислегим, өз ынанҗыма гөрә гидйәрин. Өзүмиң адамла рың өңүндәки иң белент борҗумы берҗай эдйәним гуванярын.

Аглама, эҗе; аглама, хош гал онда.

Хош галың мениң дагларым — Ала-Тоо! Мен сиз

ненеңсилер эй гөрердим! Оглуң — мугаллым, лейтенант Маселбек Суванкулов.

Фронт, 1943-нжи йылың 9-нжы марты, гиҗе сагат 12».

Дүйшүмдәки ялы, гум дыкылан келләми ёкары галдырдым. Ховлың ичинде адам бары сессиз-седасыз дымшып дурды. Хич кес агламаярды. Хич ким агламасын дийип Маселбек хайыш эдипдир. Аяллар голтугыма гирип, еримден туруздылар. Турамда алма агаҗыны шемал ыралаярды, онуң ак гүлҗагазлары болса булут дей сечеленип ятырды. Алма гүлҗагазлары эмай билен бизиң ап-ак алма агаҗымызың аңырсында, алысдакы дагларың ак геришлериниң аңырсында түкениксиз арасса хем дүйпсүз асман гөм-гөк өвүсйәрди. Мениң ичимде, мениң калбымда болса харасат гопярды. Мениң әлем-җаханы эндиредип гыгырасларым гелйәрди. Эмма дымярдым. Мен өз баламың иң соңкы табшырыгыны берҗай эдйәрдим, ол аглама дийип менден хайыш эдипди. Алиманың нәме ишләнини билемок. Онуң ювашлык билен маңа тарап элллерини язып гелйәнини гөрдүм. Ол голайҗагыма гелип, мениң гөзлериме серетдиде, аялары билен йүзүни тутуп, пырра ызына өврүлип гитди.

Шейдип, ынха, мен өзүмиң ортанҗы оглумданам җыда дүшдүм. Маңа онуң гулакҗыны галды.

12.

— Маңа болса онуң ады галды, Толгонай. Мен онуң ватаны. Халка онуң сөзлери галды, Толгонай. Олар онуң юртдашы.

— Хава, эй эне ерим, мукаддес топрагым, буларың әхлиси шейле. Бизиң колхозымызың ады хем шол. Маселбегиң хатыны оба Советине онуң полкдаш ёлдашлары өз язан хатлары билен биле иберипдирлер. Олар өз ёлдашымызы хич вагт унутмарыс, онуң гөркезен эдерменчилигине гуванарыс, Ватан хем онуң ядыгәрлигине хемише хормат гояр дийип языпдырлар. Олар бизиң гошунларымызың бир улы хүҗүминиң өңүнден Маселбек душманың ок-дәри складыны партлатды, шол партладыш бүтин төверек-дашдакы җанлы-җандарлары якып-яндырып ташлады дийип языпдырлар. Мен гахрыманларың өңүнде ве өз оглум Маселбегиң өңүнде

баш эгйәрин, онуң шан-шөхратына гуванярын. Эмм хич бир зат, хич хили шан-шөхрат онуң дирилигинде өвезини тутуп билмез. Хайсы бир энеден сорасалар, хи бир эне шу хили шөхраты арзув эдйән дәлдир. Энел өз зүрйтларыны дурмуш үчин, йөнекей, шу дурмуш ба ты үчин дүнйә индерйәрлер...

— Хак айдярсың сен, Толгонай. Мениң шоя ени газаныдан бахар мыдама ядымда, сизиң, адамлары фронтдан гелйән солдатлары гаршылайшыңыз мени мыдама ядымда, эмма хенизе-бу гүне ченли, Толгона хайсының — ажысынынмы я сүйжүсиниң көп боланын айдып билмән йөршүм мениң.

13.

Шол гүн бизиң колхоз плугы билен меллегимиз сүрмек нобатымыз гелипди. Сүрүп болуп бардярды бирден ёлуң угрунда адамлар икибака ылгашып, гы кылык-галмагал эшидилип уграды. Нәме-нәмәң бол ныны билмек үчин Алиман ылгап гитди-де, эдил гид ши ялам дессине өврүлип гелди.

— Бол, эҗеси, чалтрак бол. Иллер солдатлары га шыламага гидип баряр — дийип, мени ховлукдырма башлады.

Плугам, боюнтуруклы дуран өкүзлерем сүрүп йөре еримизиң ичинде галыберди. Догрудан хем тутуш об асыл — атлымысын, пай-пыядамысың, биллери бүкүле гарры-гуртулармысың, чага-чугалармысың, голтукл ры пишекли яралылармысың — гараз, ерде йөрәниң әхлиси нирәдир бир яна эңип барярды Шол ылгап, хайдап барышларына-да бир гечи бярының бири (деряның аңры йүзүндәки обаларың би риндемишин) солдатлар өйлерине гайдып гелйәрле станция ики саны эшелон гелди, шонда-да шу төвер гиң әхли обасының огланлары бар, олар эййәм ёлд ынха өзүнем хай диймән етип гелерлер дийин кимди бирине айдыпдыр дийшип, бирек-бирег бушлаярдыла Мунуң чынлыгыны-яланлыгыны сораян адам ёкды. И халка мунуң чын боланы герекди, адамлар бу гар шылып-гарашылып, гарашылмаз болнан гүне етмеги арзувыны эдйәрдилер, шонуң үчинем хич кимде шуб ёкды.

Биз обаның аягужуна, урушдан өң тәзе көчән

дуйби тутулып угралан ере ылгашып гелдик. Атлы гелэнлер атларындан дүшмедилер, пыядалар эне ябың райышына чыкдылар, огланжыклар салнып гутарылман ташланан тамларың хараба өврүлип гиден диварларына мүндүлер, оларың арасында агачларың үстүне дырмашып чыканлары хем ёк дэл. Оларың эхлисем гарашярды, эхлисининем гөзи ёлуң угрундады. Бирнэчелери шунуң өңинчэси гөрен говы дүйшлериниң бири-бириниден өңүрдип гүррүңини этсе, башга бирлери гошавучларыны дашдан долдурып, шолар билен пал атярды. Шу затларың эхлисини хем — шол гөрлен дүйшлерини-де, шол атылян паллары-да, бейлеки эхли өңүнден дуймаларың аламатлары-да — гараз, буларың эхлисинем адамлар говы зада, өз йүреклериниң күйсейэн задына ёрярдылар. Хэзир шолары ядыма салып, эгер дүнйэдэки эхли адамлар еке-тэк дуйга гуршалып, мыдама шейле гарашан болсалар, өз огулларына, доганларына, аталарына хем эрлерине бизиң гарашышымыз ялы гарашып, олары эдил бизиң сөйшүмиз ялы сөен болсалар, онда ериң йүзүнде уруш болмаса-да болмазды дийип пикир эдйэрин.

Мэрекэниң гүррүңи бирнеме кипарлансоң, хер ким башыны ашак салып, өз дердиниң, өз аладасының пикирини этмэге башлады. Адамлар ыкбалың чөзгүдине зардылар. Хер ким өз янындан өзүне шу совалы берйэрди: ким гайдып гелер, кимем гелмез. Ким өлмэн галар, кимем-де аманадыны табшырар: дурмушдыр индики ыкбал, ине, шуңа баглыды.

Эдил шол вагтам агажың үстүнде отуран бир огланжык: «Гелйэрлер!» дийип гыгырды. Онсоң хемме киши доңңарадаш болды, комузың тарлары ялы чекилди, соңра болса тутуш мэреке бирден: «Гелйэрлер!» дийип, шол сөзи гүңлеч сес билен гайталады, яңадан ене-де бир зада гарашып дымдылар, ене онсоң үмсүмлик аралашды. Гаты үмсүмлик болды. Эмма соңра бирдең өзлерине гелен ялы, эхли киши ерли-ерден: «Ханы ниреде? Ниреден гелйэрлер? Ханы?» дийшип говур туруздылар, онсоң ене дымдылар. Хол өңден, депэниң үстүнден бир араба гөрүнди. Ол ёл билен батлы хайдап гелйэрди, ол гелип-гелип, бизиң обамыза тарап совулян ёл айыртда аяк чекди, ана, шол арабаданам бир солдат бөкүп дүшди. Ол өзүниң шинелини, гош халтасы-

ны алып, арабачы билен хошлашды-да, бизе гаршы й
рәп уграды. Мәрекәниң ичинден бир адам хем сесин
-үйнүни чыкармаярды, хеммелер дымып, шинелли, э
нининң үсташыры атылан гош халталы солдатың, бар
ёгы шол ялңыз солдатың йөрәп гелйән ёлуна бака ха
ран галышып середйәрдилер. Ол барха бизе голайлаш
ярды, йөне хич ким ериндеи гозганмаярды. Адамлары
йүзүнде бирхили хайран галмаклыгың үйтгешик алам
ты доңуп галыпды. Биз хенизем болса бир гөрүлмеди
гудрата интизар болуп дурдук. Гөзлеримизе ынам э
мейәрдик, себәби биз оларың бириниң дәл-де, көпүсиниң
гелерине гарашярдык.

Солдат хасам голайлашып гелйәрди, соңра ол нә
жегини билмән дурды — обаның бир четинде сесси
-үйнсүз дураң мәхелләни гөрүп, олам утанды, чекинди
Ол, белки, бу адамлар нәтеңет адамларка, нәме үчи
олар бир агзам гепләноклар-ла, нәме үчин олар сан
жылан ялы болуп дурлар-а дийибем пикир этсе эден
дир. Кимем болса бирине гарашян болаймасынлар ди
йип чак эден болмагам әхтимал. Солдат бирки сапа
ёлуң угруна бака әңетди, эмма о ёлуң угрунда онуң
өзүнден башга хич кимем ёкды. Ол ене бизе тарап га
дам урды, онсоң ене аяк чекди, ене-де ызына гаран
жаклады. Бизиң өңүмизде дураң аякяланач гызжагаз
бирденкә:

— О мең доганым! Ашыралы! Ашыралы! — дийип
гыгырып гойберди. Ол шей дийди-де, келлесиндәки яг
лыжагы хем сыпырып, аяк алдыгына шонуң яныны
ылгады.

Онуң бу солдатың өз агасыдыгыны нәдип тананыны
худай билсин, йөне онуң түпениң сеси ялы атылып чы-
кан сеси велин бизи өзүмизе гетирди. Огланлар, гыз-
ларам яңкыжа гызың ызындан эңдилер.

— Асыл бу шол, Ашыралының өзи болса нәтжек!
Бу шол! — дийшип, ерли-ерден гох туруздылар, шон-
дан соң, ана, әхли киши, гаррыларам, яшларам, бизиң
әхлижәмиз хүмеримиз билен яңкы солдата бака ылга-
дык.

Хайсыдыр бир әгирт улы гүйч бизиң әхлимизи гур-
шап алып, өз ганатларының үстүнде учурып алып бар-
ян ялыды. Солдатың янына гужак ачып ылгап бараны-
мызда, өз янымыз билен тутуш өз дурмушымызы, әхли
чекен хорлукларымызы, гөрен гөргүлеримизи хем, га-

рашмаклыгың әхли гөргүлеридир укусыз гечирилен гиҗелеримизи хем, ак сепен сачларымызы, өтүшен гызларымызы, әри өлүп, әрсиз галан дул хатынларымызы хем етим-есирлеримизи, гөзяшларымызы хем ахы-перятларымызы, өз гөркезен эдерменчиликлеримизи хем еңиш билен доланып гелен солдата алып барярдык. Онсоң ол хем бирден бу мәрекәниң өзүни гаршыламак үчин өңүнден чыканлыгына дүшүнди-де, бизе тарап ылгады.

Шол адамларың арасындан ылгап баряркам, гөвнүме болмаса, ала гүпүрди турзуп, гапдалымдан гызыл вагонлы эшелон вазлап гечип дуран ялыды; йүзүме шемал уруп, гулагыма-да: «Эҗе-е! Алима-ан!» диен сеслер гелйәр, гулакларым шаңлап, тигирлериң сеси шу үзнүксиз яңланып дуран ялы.

Атлы геленлер солдатың янына хеммелерден өң барып, йүзлериниң угруна онуң шинелидир гош халтасыны гарбап алдылар, өзүнем ики яндан элеследип, атың өңүне алдылар.

Пах, Бу Еңши сен айтмагын! Гөр биз муңа ненеңсилер кән гарашыпдык! Салам, Еңиш! Салам! Багышла сен, бизиң дөкйән гөзяшларымызы! Ашыралының гурсагына келлесини уруп, онуң эгинлеринден ителәп-ителәп гойберип: «Ханы ол? Нирде мениң Касымым?» дийип сораны үчин, мениң гелним Алиманың гүнәсини хем өт! Бизиң әхлимизи багышла сен, Еңиш. Гөр биз сениң хатыраңа нәчелер пида чекдик. «Галанлары нириде? Ханы мениңки? Ханы нириде ахыры бейлекилер? Әхли гиденлер нәвагт доланҗак?» дийип, багры-бирян гыгыранымыз үчинем бизи багышла. Бизиң әхлимизе: «Гайдып гелерлер, доганларым, әхлиҗеси өврүлип гелер. Басым гелерлер, эртир гелерлер» дийип җогап берени үчин, солдат Ашыралынам багышла. Багышла бизи, Еңиш, багышла. Ашыралыны гуҗаклап огшап дуркам Җайнагың, Маселбегиң, Касымың, Суванкулың пикирини эдйәрдим: олардан хич бири хем өврүлип гелмеди. Багышла мени, эй Еңиш...

Биз ёл бойы дымып гелйәрдик. Алиман хенизем вагтал-вагтал бирден-бирден ичи-ичине сыгман, хоркулдап гойберйәрди, ики эгнинден хашлап дем алярды. Онуң бу болуп гелши гөйә оңа хова етмейәне меңзейәрди. Онуң йүзи тукатды, диңе аягының астына середип, бойнуны буруп, нәмедир бир затларың чынлакай пикирини эд-

йәрди. Мениң гөвнүме гелшине гөрә, оны гуссалы пикирлер басмарлаян ялыды. Хава, Алиман хасрат яманыны чекйәрди. Муны мен онуң йүзүнден, өчүгси назарындан, чейнелен додакларындан хем аңлаярдым шейле хем дийййәрдим: «Хә, ери, гелинҗигим мениң, икиҗигимизиң айра дүшмели болҗагымызың уҗы ики дәл. Инди, ынха, сен Касымы гутарныклы җайладың диерин. Ери, онда нәме иш этмели ахырын? Өлениң ызында өлүп өтәгидип болмаз ахырын, онсоңам өмүрбойы дул гечәймелем дәл-ә. Болҗак ишлер болуп дынды. Сен гидерсиң. Этҗек алаҗың нәме — элбетде, гидерсиң. Гитсең, аллаярың, өтәгит, мен сенден зады гаты гөремок. Өз эрк-ислегиң билен халап, говы гөрүп гиденог-а сен. Тәлейиң шейле чүвүпдир. Вах, гөр-ә бу кысмат дийлен зады, кысмат... Сениң билен айрылышмагың маңа ненеңсилер агыр дүшйәнини сен бир билсесдиң, Алиман. Биз икимиз энели гыз ялы болуп яшадык. Гитсең эдил өз гызым ялы, алнын-маңлайың ачык болсун дийип пата берерин, багтлы болмагың дилегини эдерин. Сен энтек-энтек дурмуш гөрмели, яшамалы, яш башың, овадан кешбиң бар, тапылар бири. Хернә бир говы адам саташайбилсейдир-дә. Йөне ол сениң үчин Касымың орнуны тутуп билермикә бери? Ялңыз бир саргыдым бар: олам гидениңде, кә ярымҗык бир мени ятласаң боляр. Инди мениң сенден өзге хич кимим ёк. Себәби өймүзде, бу җаханда еке өзүм гугарып галярын ахырын. Ядыңа-оюңа гетирмәге-де горкар ялы айылганч зат. Яшымың соңунда теселли тапара-да хич задым ёк: вах, маңа бир агтыҗак догруп бермәге-де етишмедиң-дә сен. Йөне мунуң сениң үчин-ә говулыга болмагам бичеме дәл. Онсоңам сен маңа эңетме, мениң билен ишиң болмасын. Мениң ялы бир гарры кемпир себәпли гүл өмрүңи күл эдәйип болмаз-а. Мен өз гөрҗегими гөрүп, эшитҗегимем эшитдим. Сен болса өмүр сүрмели. Хачан пикирленип боланыңдан соңҗук айдайгыныың. Хайсы гүн гидерин дийсең хакың бар. Пәк выждан билен гидерсиң. Мен болсам сени хер хачан ятларын, сөерин хемем саңа шу өмүрбойы алкыш окарын йөрерин...»

Мен шейдип йөрәп гелйәрдим, ойланярдым, шу сөзлери оңа айтмага тайярланярдым. Алиманам, гөрйән велин, мениң ичимден нәмелери пейләп йөренимден хабарлы ялыды. Бирек-биреге түйс йүрекден ынаныль-

шып яшаланда, адам бири-бирине ярым сөзден, чала үмлесе дүшүнер дурар экени асыл. Йөне хер хилем болса ол мениң гарашян задымы дилине алмады.

Биз хараба өврүлен көчәниң угруны алып гидип барярдык. Вах, мен петигара Алимандыр Касымың шол бир махалкы башлап ташлан гурлушыкларына середәйменми: эдил мундан бәш йыл өңкүси ялы, гетирилип ташланан дашлар хенизем шол эгирт улы чал депе болуп ятырды, керпичлер болса бир чак дөвлүп-енҗилип гидипдир. Уршам башландыр, яңы бир онсы-мунсы дикелдилмәге башланан бу көче-де ятып галандыр. Хер йыл томсуна җай тутулмалы ерлери бүрмекдир шора тутярды. Диварлар чөкүп, бир ян уҗундан йыкылып башлапды, тамларың ичинде яндак гөгерип, хазлап ятан эпишгелериң аңырсындан җыклаярды. Тә гүйз дүшйәнчә бу тайларда гөле өркленип, хүйпүпиклер гуссалы «саз чалардылар». Бу үпүкли гушлар угруна середилмән ятан мазарыстанлыгы говы гөрйәрлер. Бу вагтам олар мазар түммеклериниң үстүнде отуран ялы, харабалара гонуп отырдылар, бахарың асуда хоштап ховасына меймирәп, өзараларында ювашҗа сайрашярдылар.

«Тоба эссапыралла! — дийип, мен бу гум-гуклута хайран галып айтдым. — Бу тайда там тутунып, өйли-өвзарлы болмагың арзувыны эден адамлар ниреде ханы? Мениң балам Касым нерессә-де бу тайдан өзүниң илкинҗи өйүни бина этмек несип этмеди-дә!» Йүрегим гыйым-гыйым болуп, дүнйәм даралыберди. Алиман болса элимден тутуп, мениң болшума небси агырып йылгырды.

— Эҗеси, ай эҗеси, нәме бейле пикире чүмүп, гайга батдың-ла? Я-да эййәм инди дурмушдан гөвнүң совайдымы? — дийди. — Бейле болмаң, герек дәл, эҗеси. Агырдыгына дүшүнйән, агыр кеми ёк. Эмма сен мерт ахырын. Сең мениң... — Ол бир затлар айтмага хыялланып, сәгинип дурды, онсоң ол пикиринден элчекдигими-нәмеми, гараз, йөне чекинҗеңлик билен йылгырды-да оңайды. — Гайын энемден айланайын, хей сең ялам бир говы адам бормы. Гел, шу түммегиң үстүнде гүррүңлешип отуралы, эҗеси, болямы?

«Ине, шу сапар айдар, өзүниң гитҗеклигини хәзир айдар» дийип пикир этдим. Өзүме-де, йүрежигимден небсим агырды, онсоң гараз сесимиң эндирәп чыкян-

дыгыны билдирмезлиге чалшып:

— Бор, отуралы, гүррүң эдишели — дийип жогап бердим.

Елуң бир гырасындакы түммежигиң үстүне барып отурдык. Хава, биз өз ыкбалымызы чөзмек үчин, индиден бу яна нәме иш этмелидигимизи чөзмек үчин ики болуп, гайнадыр гелни болуп шейдип отурдык.

Алиман йүзүни ашак салып, улудан бир демини алды-да, геплемәге башлады:

— Ине, инди ынха, эҗеси, бу нәлет сиңен уршам гутарды. Инди сен бизиң мундан бейләк нәхили эдип яшаҗагымызың пикирини эдйән болсаң герек.

Шейле дийип, ол дымды, менем сесими чыкарамокдым. Алиман габакларыны галдырып, мениң йүзүме чынлакай хем диканлап серетди. — Гам-гусса батып отурма, эҗеси — дийип, ол гусса билен йылгырды. — Нәме биз багт пайлашыгындан намут галандырыс, инди бизиң азаҗык хем, дырнак ялҗагам багтымыз ёкдур өйдүп гөвнүңе гелйәрми? Дөрт адамдан бириниң доланып гелмезлиги болуп билҗек зат дәл ахырын. Ёк, дур сен, эҗеси, мениң гүррүңимиң арасына дүшме-де, гулак ас мениң айдянларыма. Догрымы айтсам, мен сени көшешдирмели дәл. Өз-өзүмем алдарын өйдемок. Ынанай, мениң шу айдяныма, эҗеси, бир зады мениң йүрегим дуйяр: Җайнак өврүлип гелмели. Атсыз-сорсуз йитипдир — диймек дири-дә ол онда. Онуң өлдүрилениини гөрен ёк ахырын. Ким билйәр, белки, ол есир дүшендир я партизанлар билен токайларда сөвешип гезендир, индем, ынха, бирден бир ерден пейда болар. Я-да болмаса, бир ерлерде агыр яралы ятан болуп, хабар эдип билмән йөрен болса ким билйәр. Хер хайсы болуп билер. Ынха гөр-де дурубер, эдил гөкден дүшен ялы, дуйман гуркаң бир ерден пейда болар-да дуруберер. Гел, гарашалы, эҗеси, вагтындан өң патасыны алмалы. Муны сениң өзүңем эшитдиң-ә, атсыз-сорсуз йитенлер-ә дәл, эйсем гара кагыз геленлериңем дири чыканлары болды ахырын. Ынха гоңшы обамызда, ене Сары дүзлүкдәки газакларың ичинде-де өлди дийип агысыны аглап, патасыны хем берипдирлер велин, олар дири чыкып, обаларына өврүлип гелипдир. Бизиң Җайнагымыз хем дири гезип йөрендир, өзүнем басым гелер, мен, ине, шуңа ынаняң, шуны анык билйәнем асыл. Дөрт адам болуп гидип, бириниң гайдып гелмезлиги хич акыла

сыгҗак зат дәл-ә. Сабыр эдели, эҗеси, өңем гарашма кемини гоймадык, ене аз-овлак гарашаялы. Йөне мениң велин аладамы этме сен, өң гелниң болан болсам, инди оглуң болаярын, әхли огулларыңа дерек...

Алиман онсоң дымды, биз шейдип кән вагтлап дымышып отурдык. Эййәм май айының орталарыды. Хө-өл алысларда леммер-леммер булутлар бир ере җемленип, шар гара түссе билен өртүлйәрди. О тайда гөк гүбүрдәп, йылдырым чыкярды. О тайдан ягыш-ягмырың чигрежик шемалы йүзүңе гелип урярды. Шол алысда дуп-дуры чабга гуйярды. Ол шейле бир сечеләп гуйярды велин, гүнүң шөхлесине биргеңси өвүшгин атярды, гөзе гөрүнмейән әдимлер билен ериң йүзүне этмер-сәтмер гезим эдип барярды: бирден-ә, дага бака сүйшүп гидйәрди, бирденем ашаклыгына инйәрди, ене бирден дага дырмашярды, онсоң ене-де сәхра бака тутдурярды. Мен гөзүми айырман шо яна гарап отырдым. Шол алысдакы ягышлы шемал мениң ловлап янян йүзүми ялаярды. Алимана хич зат диймедим. Мениң оңа айтҗак сөзлерим шо тайдады. Шол сөзлерем, ылла диерсиң, эдил шу узакдакы чабга дей сахыды хем рөвшенди.

Хава, гыш хем ягар, арпа-бугдай хем экилер, гөгеререм, халк хем яшар, менем шонуң билен яшарын. Мен Алиманың өзүме небси агыраны үчин, йүреги гыйман, сени еке гоюп гитмериң диййип айдан сөзлери үчин шу зейилли пикир этмәндим. Ёк, мен башга зада бегенйәрдим. Ким айдяр уруш адамлары рехим-шепагатсыз, намарт, ачгөз хем дерексиз эдйәр диййип? Ёк, эй нәлет сиңен уруш, адамлары кырк йыллап әдигиң ашагында депелесеңем, өлдүрсеңем, таласаңам, якып-яндырып, ер билен егсан этсеңем — хер йүзүне, сен адамы дызына чөкерип билмерсиң, кемсидип билмерсиң, боюн эгдирип билмерсиң.

Мениң Алиманым болса адамды! Ёгсам түм ялы гараңкы гиҗәниң ичинде душман лешгерлериниң хөвүртгесине парашютлы бөкүп дүшүп, шол гиҗәниң ичинде-де атсыз-сорсуз зым-зыят болан өз Җайнагымызың хөкман дири гезип йөренлигине, хөкманам өе гайдып гелҗегине бейдип дерт-азар ынанҗак болуп йөрмезди ахырын. Дүнйә бизиң гөвнүмизе гетиришимиз ялы гаты бир бейле адалатсыз хем дәл диййип, ол онда кимиң хатырасы үчин айдяр-а? Онсоң мениң бу ынанҗы ёк этмәге гайратым чатмады, оның ягшы зада болан умыт-

-арзувыны күле чалмага гайратым чатмады, асыл онуң диййән затларына ынандымам мен. Асла Җайнак аман-саг гезип йөрен болса ким билйәр? Онда ол бир сәхетлиҗе гүн өврүлип геленде-де гең-таң гөрүлҗек дәл экен-дә. Мен муңа чага ялы ынандым. Йүрегим шоны күйсейәрди ахырын. Эййәм шол гүнүң гелерини арзувам эдип уградым, хенизем йөне Алиман ара сөз гошайды. Ол меллегиң сүрүлип гутарылмаң галаныны илки болуп ятлады.

— Эҗеси, биз плугы ташлап гайдыпдык ахырын. Йөр, гидели чалтрак! Ер ызгарыны чекер — дийип, ол алңасак гүрледи.

Меллек еримизе хайдашып гелдик. Өкүзлер болса плуглары сүйрәп, меллек ериң аңырсында пейвагтына отлашып йөрен экенлер. Алиман олары ызларына ковды, биз плуглары ене кешде өкүзе гошуп, сүрүми довам этдирдик. Гең гөрмели, адама бир кән задам герек дәл огушя! Кәте оңа бир йылы сөзем етерлик, шол сөз оны өленем болса дирелдйәр. Алиман биленем шу вейилли болды. Я мениң гөвнүме шейле болуп гөрүндимикә? Хер нәме-де болса, ол дессине шол өңки урушдан озалкы Алимана өврүлди-де дуруберди. Ол бирхили бүтин дуркы билен гүл ачып, агзындан чыкан хер сөзи, хер бир йылгырышы, херекети хем — әхли болшы эдил шол бир вагтлардакысы ялы болды. Ол өзүниң күртекчесини чилиң үстүне зыңып гойберип, көйнегини дүзедиширди, еңини чермеди, баш яглыгыны еңсерәк атды-да, өкүзлери догумлы сүрмәге башлады.

— Хе-хей, ак баш, бол, хайда-хайда! Хе-хей, җоннук гуйрук, гош, гош! — дийип, узын гамчысыны шовурт-шовурт шовурдадып, өкүзлери алдыгына гыссаярды.

Алиман бирнемеҗик мениң кейпими гөтерҗек болярды, ол мени ишлетҗек, яшатҗак болярды. Шол ятдан чыкмаҗак гүн ол шунуң үчин ынха өзүни шейле алып барярды. Ол кәте гаңрылып-гаңрылып ызына-да середйәрди, өзүнем гүлки арасында маңа шей диерди:

— Эҗеси, күндә гаты аграм салма, даш йүзе чыкар. Өз гүйҗүңи аябрак сакла.

Ене ики-үч өврүм эдәйсек, меллегимизи сүрүп болярдык. Эдил шол вагтам ягыш гуймага башлады. Шабырдап гелип, бир геңси чабга гуймага башлады. Ягыш илки өкүзлериң геришлерине бирлән-икилән ири-ири дамҗык-өумҗук этди, соңам аз-кем бөврүни динлән

ялы этди-де, алдыгына жоралaндырып гуймага башлады, эдил чапак чалян ялы шапырдап ягды, гөз юмуп ачасы салымда тутуш обаның ичини сув-сил эдип ташлады. Товуклар ганатларыны пасырдадып, алазензеле турзушып, жүйжелерини ызларына тиркәп, оймудыклашып гачмак билен болдулар. Аяллар хем ювуп, йүпе серип гоян гейим-гежимлерини ховлукмач йыгнашдырып, өйли-өйлерине күрсешип урярдылар. Чагалардыр итлер дийсең гайтам ылгашып даш чыкярдылар. Олар гопгун турзуп, ягшың ашагында бири-бириниң ызындан ковалаярдылар. Чагажыклар:

Ягыш, ягыш, гараш сен,
Биле ёлдаш болалы... —

дийип, айдымжак хем айдярдылар.

Мен Алимана:

— Эзилерис! Ылгап өе барып, гечип гидйәнчә гарашаялы! — дийдим.

Ол келлесини яйкап:

— Зыяны ёк, эжеси, буяcымыз ёк-ла! — дийди-де, ягшың шабырдысына чага ялы жак-жаклап гүлүп, өкүзлери хасам гаты сүрмәге башлады.

Онуң бу шатлыгы маңа-да ёкушды. Онуң болшуна хезил эдип томаша эдйәрдим, өз янымдан өзүмем: «Кәбәм мениң, ягышлы гелним! Вах, сен гөр нәхили багтлы болмалыдың! Эй дурмуш, дурмуш дийсе-хей...» дийип, чалажадан пышырдаярдым. Бу затларың әхлисини мениң үчин эдендигине инди дүшүнйәнем-ле. Ол мениң уршы, гайгы-гуссаны унудып, дурмушда азажык гөвнүмиң ачыланыны говы гөрйәрди. Алиман шабырдап гуйян ягша йүзүни тутуберип, гошавучларыны узадып, маңа шей диййәрди:

— Гөр, эжеси, бу ягшың ягайшыны! Мунуң гөр нәхили дуры ягышдыгына бир серетсене! Бу йыл берекетли йыл болар! Гош, гош, яг ягыш, гуюбер, кәнрәк, гуюбер! — Онсоң ол ягыш сыргымларыны ве күндә гошулан өкүзлериң гоша ягырныларыны гамчыламага башлаярды.

Ол дынман гүлйәрди, өзүнем ягшың ашагында, сүллүммай болан көйнегиң ичинде өзүниң ненеңси овадан гөрүнйәндигини билмейән болара чемелиди, чапылжак ат ялы нәзикди, биргеңси гөвүслери өңе омзап чыкын,

беденлери тыңзап дурды, шуглалы гөречлери багтыяр гүлүмҗирәп, чым-гызыл яңаклары ал-элван өвүсйәрди. Сени ылахым ерлер ювутсын, нәлетли уруш!

Чабга аз-кем кипарлап, кем-кемден дашлашып гитди. Алиманам онсоң диңди. Барха араны ачян ягшың ызындан арманлы әңедип, онуң деряның аңры йүзүнде адажа эшидилйән шабырдысына гулагыны герйәрди, мегерем, ол бу салым ягшың хем бакы дәл экенлигиниң, онуң хем басым сөвлуп гидйәндигиниң пикирини эдендир, ким билйәр. Ол гусса билен улудан демини алды. Касымы ядына салдымы я ене башга-башга бир затлар ядына дүшдүми, гараз нәме-де болса ене маңа середиб-ә бир йылгырды.

— Бу-я асыл кемем болмады, мекгежөвени ягшың ызына экәерис! — дийди-де, өе бака ылгап гитди.

Алиман бедрәң ичинде эзилип гойлан мекгежөвен тохумыны гетирди. Чишип, уллакан болан мекгежөвен дәнелеринден гошавуҗыны долдурып алды. Соң ол маңа:

— Эҗеси, шу мекгежөвен башлары бишип етишйәнчә Җайнак җанам доланып гелсин-дә хернә! — дийип, илкинҗи гошавуч тохумы меллегиң ичине сечелендирип сепип гойберди.

Ана, шо гүни мен өмрүм өтйәнчә-де унутмарын. Ягыш сувуна ювлан ялы дуп-дуры гүн булутларын аңырсындан биргеңси болуп ялпылдап чыкды. Бизин сүрен еримиз мыжлап гаралып ятырды. Алиман аягыны ялаңачлап, йырыш-йырыш эдип, әдимсайын тохум сепип барярды. Онуң бу экйәни йөнекей бир дәне болман, эйсем умыт дәнесиди, ягшы ниетиң, интизарлыгын тохумыды.

— Ине, гөр-де дурубер, эҗеси. Мениң айданларым чын болар. Җайнага, энтек дурубер бакалы, түммүл болан мекгежөвени өзүмҗик ода горсап берерин. Ядындамы, ол хачан гөрсең мекгежөвен түммүлиниң үстүнде мениң билен гыр-тутуш боларды. Бир ёла ол гора гөмүлги ятан мекгежөвен башының бирини алды-да голтугына салып, яззыны берди. О болса гурсагыны якып-яндырып баряр. Эдил бир зат чакан ялы ики-бака уруняр. Онсоң бир бедре сув алып, өз үстүнден эңтерди. Мен болсам, оңа көмек этмегиң дерегине шол эларпып гүлүп ятандырын, дилимиң етишдигинденем «Саңа герегиди-дә шол» диййәрдим. Шол ядында герек

жеси, хә? — Ол шей дийип, шол гызыклы ваканы ятлап гүлйәрди.

Шоңа-да таңры ялкасын...

14.

— Хава, Толгонай, Җайнага сиз кән гарашдыңыз.

— Кән гарашдык, эй мәхрибан ер. Бир дәл, ики, үч гезек дагам бишди мекгежөвен, Җайнагымызың болса шол гидиши гидиши болды, гайдып өврүлип гелмеди. Ягшыдан-ямандан ондан бир хабар-хатырам болмады. Сениң ядыңдадыр-а, нәчелер сениң яныңа гөзяш дөкүп гелип, дердими пейлашыпдым...

— Гелипдиң, Толгонай. Хава, көп сапар гелипдиң сен мениң яныма. Гелним билен нәмишләйин, онуң гүл өмрүни көйдүрәйин билмен-ә дийип аглапдың-әңрәпдиң, маслахат сорапдың менден. Йөне мениң саңа эден көмегим болмады, Толгонай. Шондан бәри эййәм, ынха, шунча вагт гечене болса, барыбир мен саңа хәзирем хич зат айдып билҗек дәл-дә.

15.

Дурмуш шол өз акабасы билен акып гидип отырды, колхоз кем-кемден өзүни дүрсәп уграды, гүн-гүзеран эллаллашды, уршам дура-бара унудылып, йүреклере салан одуң ызы ятдан чыкышмага башлады.

Алиман икимиз хенизем шол колхозда ишлешип йөрдүк. Бригадирчилигими велин солдатлар фронтдан гайдып гелен деслерине яшлара табшырдым.

Олара мен шей дийдим:

— Үч йыллап сизсиз ишледим, гөрмедик гөргим галмады, инди болса сиз өврүлип гелдиңиз, өзүңиз ише гиришиң. Мени болса бошадың, шу йылларың ичинде гаррадым, шейле-де сизе көмек эдерин.

Шол вагтың яш-юшлары хәзир хем мениң адымы: «Бригадир апа» дийип тутярлар, сылаян болмага чемелилер...

Дурмуш дүзгүне мүненем болса, Алиман икимиз ынҗалып билмедик. Бу хич кимиң гөзүне-де илмейәрди, эмма йүрекден велин биз мыдама шол бир задың эҗирини чекйәрдик, шол бир задың пикирини эдйәрдик. Гөрәймәге ап-аңсат ялам болуп гөрүнйәрди — йүзбе-йүз

отурып, бирек-бирегe ичимизи дөкәймели ялыдык: ш
ле, шейле, ай, гараз хер ким өз ёлы билен гидиберс
хер ким өз дурмушыны гуруберсин дийәймели ялы
Хава, айдылмалы задың дүйп манысы өрән йөнекей
Йөне эгер мениң гелним Алиман болман, башга б
аял боланда, эгер ол, Алиман мени шейле говы гөрмей
болса, узак ойланыбам отурман, мен онуң эдил ики
рагына середип, бейдишип отурмалы-да, хениз ги
галманкаң, кейгим, өзүңе бир әрҗагаз тапын-да, б
өтәгит дийибем айтсам айдардым. Оңа, Алимана вел
бу хили сөзлери айтмага богнум ысмады. Себәбем, х
нәче юмшатҗак болсаңам, хер нәче сайлап-сечсең
сөзлериң шол бир үйтгевсиз — гөдек хем рехимсиз м
нысы галярды. Мен оны пейвагтыма ковуп гойбер
билҗек дәлдим ахырын. Бир сапар онуң Каиндид
гелйән гарындашлары гечип баряркалар бизиңкә-
совлуп гечдилер. Өз выжданым бир арасса болсун
йип, олара өз халаныны этсин, Алиманың башы бо
нә вагт гидеси гелсе өтәгитсин, мен оңа ак пата б
мәге разы дийдим. Шуны мен өзүме зор салып айтд
Йөне шонда ол олара шейле бир перт-перт җогап б
ди велин, адамларың өңүнде гаты бирхили болдум. Өз
үчинем, онуң үчинем оңайсыз болды. Ол бу хакда с
ачмагам олара гадаган этди. Мениңем өз келләм б
гитҗегими я гитмеҗегими, хачан гитҗегими өзүм го
билйән, мениң дурмушыма гатышҗагам болуп отурм
диййәр. Өзүмиң алңасаныма соң ахмыр этдим. Али
ның гөзүне гөрүнмәге утандым. О болса, мениң акы
лым дийсе, әхлиҗесине дүшүнйәрди, хамала хич
болмадык ялы, сесини дагысыны бир чыкарайсын-
Биз ине шейдип, бири-биримизе рехим-мүреввет эд
Җайнагың гайдып гелерине умыдыгәр болуп, өз-өзү
зи алдап гезип йөрдүк, соң онсоң ол умытлар баша б
мады, вагт болса шол гечип гидип барярды, эййәм
ди иш ишден гечип, болҗак иш болуп дыныпды...

Мунуң нәдип бейле боланыны өзүмем билемок. Ча
валар малларыны өрә бизиң обамызың душундан сүр
гечйәрдилер. Бизиң бу ерлеримизде ир заманларда
бәри маллары өрүден-өрә сүрүп гелйәрлер, яз айлар
олары дага сүрйәрлер, гүйзүне болса ене дагдан сәх
иңйәрлер. Чарваларың энчеме гүнләп бизиң обада а
чекйән вагтларам болярды. Маллары хем, өзлери х
сувуның чекилип, таңкырап галан угры билен гонш

обадан бир җахыл чопан гойнуны сүрүп гечди. Өңки эсгер боларлы, эгнинде хенизем чал шинели барды, атың үстүнде гаты җайдар отырды, түпеңинем эгнинден илдирэйипдир, поссуныны хем эериң сыртына бөкдерипдир. Ол вагт-вагт атыны йүзин салдырып, обаның ичинден гечип гидерди. Ат чапдырса чапдырыбам гечен экен-дә, илде нәме ат чапдырып йөрен гытмы, онуң билен кимиң нәме иши бармышын. Мен болсам онуң кимдигинем билемокдым.

Шол гүйз гүнлери обамыздан гыз чыкарылып, гелин алынярды. Кимдир бири оглуның өйлениш тоюнда овлакгапды ойнуны гурады. Яңкы чопан йигит гаты өкде чапыҗсувар экен. Биз Алиман икимиз тоя гитҗек болуп, шайымызы тутуп отырдык. Ол ювнуп-ардынып, өзүне серенҗам беринчә, ёлуң угрундан бири атыны чапдырып гечип, эдил бизиң дервезәмизиң агзына гелип йыкылан ялы болды. Мен ылгап даш чыкдым. Бу шол чопанды. Онуң мүнүп отуран аты җылавыны чейнәп, чарпайына галярды, о болса эериң үстүнде гамчысыны дишләп, еңи чермелги гимнастёркалы кеерҗеклэп отырды. Эдил дервезәниң өңүнде-де бир чебшиң ләши берлип отырды. Оюнда үстүн чыканың оны хайсы өе элтип зыңайын дийсе хакы барды. Йөне мен велин бирлили өзүми йитирип, бада-бат оңа нәме диййҗегими билмедим.

— Нәме муны бейтдиң, оглум! — диеними, өзүмем уйман галыпдырын.

Ол болса:

— Өйде ким бар? — дийип сорады.

— Ким герек саңа? — дийдим.

Онсоң ол бир зат-бир затлар дийип хүмүр-сүмүр этди, соңам ай шу чебши элимден гачырайдым яңы дийип, гүмми-сүммә урды, ерде ятан ләши эглип гарбапдыды-да, атыны пырра ызына өврүп, ёлуң угруны алды-да, ёкарлыгына гаршы ёк болайды. Эдил шол вагтым онуң ызының ковгусы гелип етди. Чебши алып гидэнини гөренлеринден соң, атларыны гамчылап, оларам онуң ызына дүшдүлер. Ине, бар болан зат шу. Шондан соң мен оңа душ гелмедим. Йөне шо махал эрхили гаты гөрдүм, гөвнүме алдым. Чебши гетирдиң, оң этдиң — оны бидир ызына алып гидибермек болмаяр ахырын, ол шо гетирилен ериңки болмалы — дәпдессур шейле. Я догрудан хем төтәнликде элинден га-

чырып-бейлеки эдэйдимикэ? Ери, онда нэме үчин чеб
ёлуң угрунда дэл-де, эдил дервезэң өңүнде ятыр?
нэме болдугыка?

Алиман өйден чыкандан соң мен эхли зада дүшүн
галдым. Ол башына гүлли өйме яглыгыны даңын
эгнине-де йүпек көйнегини гейипдир. Ол маңа алңа
гөз гездирди-де, ашак бакды, утанан, эжап эден б
мага чемели.

Ол:

— Йөр, эжеси, гидели — диийипювашжа гепледи.

О чопаның бу тайык нэме үчин гелени хич бир
айтмаздан эшгэр болупды. Алиман инди эслиң гүн б
агшамларына сува гидип, эдил ховлудан чыкан ери
сувлы яп акып ятандыр велин, гижэниң бир вагтла
доланып гелерди. Ине шу жигге ядыма дүшүп, йүре
гыйым-гыйым болды. Вах, оны габаняанлыгым үчин д
-де, белки, габанып йөрен болсам ким билйэр, эмма
башга затдады-ла. Алиманың шейдип дул галып кө
отурмазлыгыны өзүм худайдан дилэп йөрдүм, чалт
бир өзүне эр тапынайбилсе ягшыдыр диййэрдим, м
ине, шуны дилэрдим, шейтсе багтлы болар. өйдйэрд
Эмма мени горкы-үрки гуршап алды. Йүрегим диен
меди, гелними дэл-де, өз йүрегимден өнен гызымы
берйэн ялы болдум. Ялңышян болаймасын, бар
еринде ненең-ничик боларка, нэхили адамлара сатаң
барян адамсы нэтеңеткэ диийип ёк ховсала дүш
Тойда отыркамам, ёлда өе гелйэркэмем, өе гелем
хем шу пикир, шу алада келлэмден чыкмады.

«Оны говужа танадың герек, Алиман? Нэхили ад
Ховлукма, гыссанма, гызым Алиман, бирден ялңыш
магын. Өнуң аңырсына мазалыжа гөз етир» — ди
өз янымдан өзүм оңа саргыт эдйэрдим. Өзүмем х
ёлунда пэсгел болаймабилседим диийип пикир эдйэрд
Нэдип оны өзүмден утанмаз ялы, аркайын өз халан
этмэге хаклыдыгыны оңа нэдип бир сыздырып би
кэм диийип ойланярдым. Шейдип мен ондан өз ал
мы, өз гайгымы яшыржак болуп азара галярдым, о
билен хемишекилерим ялы гүррүңлешйэрдимем, өз
рекетини макуллаян дэлдир өйдүп, Алиман пикир
месе оңярдым. Вах, барыбир ол мениң нэмэ гала
болуп йөренини асыл билйэн болса нэтжек.

Гараңкы гатлышып, Алиман бедресини алып, с
гитдем велин, эдил аркамдан агыр йүк айрылан

болуп хезил эдип, бир улудан дем алдым. Ине, говы болайды-да, гой онуң билен душушсын — дийип ойландым. Эмма бу сапар ол басым өврүлип гелди. Деря гитмэндир-де, сувы япдан алып гайдыберипдир.

Ол бедрелери гоюп дуршуна:

— Эҗеси, сув йыладайын велин, башыңы ювсана сен — дийди.

— Ховлукмаҗы ёк, кэбэм, эртир ювсамам болар, эгер ишиң бар болса... — дийдим.

Эмма ол мениң сөзүмиң арасыны бөлди.

— Эрте ише чыкмалыдырыс, элимизем дегеси ёк. Эҗеси, юв сен башыңы, башдарак билен сачыңы дарайын.

Алиман газанда сув гыздырып, хамала диерсиң, мен өз келлэми өзүм ювуп билмейэн ялы, келлэми ювуп башлады. Өңүрти ол келлэми гатык билен ювдурды, соң атыр ыслы сабын билен, соң сув, ене онсоң сабын билен ювдурды, өзүнем бир дабан дагам янымдан айрылян дэлдир, хэли-шинди сувуны чалшырып, гызгын сувы совук сува гарып, сусак билен келлэме акыдярды. Башга бир гезек боланда мен чыдабам сакланып билмездим, азар берме маңа диердим, йөне шол агшам велин бейдип билмедим. Өзүми гүнэли дуйдум, себэби хем мен себэпли онуң янына гитмэн галыпды ахырын. «Вах, мениң башымы ювмак сениң нэмэңе герек дийсене!» — дийип, хем өзүме, хем оңа ичим янып гахарланярдым. Алиман болса хамала диерсиң эхли затдан гөвнүхош ялыды, йөне мениң сачымы дарап дуршуна ол гусса билен:

— Эҗеси, бир вагтлар сениңем сачың гүр боландыр, белки, сенем ол вагтлар яшсың — дийди.

Ол мениң келлэми эмай билен сыпалаярды, эллериниң аясы мениң йүзүме мэхир билен гылтызҗа дегипдегип гечйэрди. Мен болсам йүзүми галдырман отырдым, себэби гөзлериме яш айланярды. «Мениң билен хошлашып дурдугы болмага чемели» — дийип, гам-гуссалы пикир эдйэрдим. Соңра ол сачымы өрүп болуп, сандыкдан өзүниң бир вагткы атырыны чыкарды. Бу атыры оңа Касым гетирип берипди, муны ол шонуң үчинем мыдама аяп саклаярды.

Мен:

— Гоявери, герек дэл, Алиман, бу нэтүйсли сениң болшуң! Атыр мең нэмэме герек? Гарры халыма айып

болар ахырын, иллер үстүмден гүлер! — дийип, боюн гачырмага башладым.

Онуң болса асыл диңләсем геленок, хезил эдип гүлйәр гайтып, ай гараз нәтҗек йүзүме, боюнларыма, келләме атыр сепип чыкды-ов, чүйшәниң ичиндәкини бир зат гойман дөкди. Ондан соң мени гуҗакламага башлады, чар тарапа гечип дуруп, мени сынлады.

— Ине, инди болды, гөр йигделен ялы, оваданланан ялы болайдың — дийип, ол өзүниң бу тапан пишесине кейп эдйәрди.

Мениңем онсоң бирнеме кейпим гөтерилди. Чай ичип боланымыздан соң Алиман шей дийди:

— Инди болса, эҗеси, дем-дынч алалы. Хәзир мен саңа дүшек язып берейин.

Шол агшам бизиң икимизем ятмадык. Алиман тамың чүңкүнде ики-бака агдарыныл, улудан-улудан демини алып, нәмедир бир затларың пикирини эдйәрди. Мең болса бар аладам шолды. Бирден, ынха, бугдайчылыгың ичи билен эли хырава гөгерен мальваның гүлүнден боглан бир дессе гүлли Алиман комбайна бака аяк алдыгына ылгап барямыка диййән. Ол комбайның басганчагында гүли гойяр-да, дириң-дириң товсуп, ене ызына бака өкҗәни гөтерйәр. Бирденем ол Касымы ата мүнмәге гоймаярмыка өйдйән, чага ялы болуп аглап-эңрәп, онуң элинден асылышып ятырмыка өйдйән. Бирден болса станция гидишимиз ядыма дүшйәр. Арабаны алдыгына сүрүп барярмыкак диййән, Алиман болса яңакларыны чым гызыл эдип, мениң янымда отырмыка өйдйән, үсти-башы хем агын гара гөмлүпдир. Гар өрме йүң яглыгының үстүне-де, чогшуп чыкып дуран сачларына-да, якасына-да сырабиленини сырапдыр, шундан соң ол өңкүсинденем хас овадан ялы болуп гөрүнйәрди. Ынха бирден хем онуң эллерини узадып: «Вах, эҗеси, инди биз багтыгара дул болуп галдык-ла» дийип, үстүме ылгап гелйәни гөзүмиң өңүне гелйәр. Бирденем, онуң башы гара яглыклы гызыл гүләлегиң ичи билен менден гачып баршы гөз өңүме гелйәр. Бизи баглашдырян затларың әхлиҗесини мен бир ян уҗундан хакыдама гетирип ятырдым. Бирденем, шол чопан оглан билен деряның бошап галан ханасының угруны алып, онуң гоюн сүрүсиниң ызына дүшүп бярны гөзүмиң өңүне гелди. Онуң, Алиманың: «Гөвнүңе хич зат гетирме, эҗеси, мен гидйән, ягшы дилегде бол, хош гал, эҗеси!» диен сеси

гулагыма гелйән ялы болды. Мен керт-керт учутларың гырасы билен онуң ызындан ылгап, эллерими булайлап: «Аман болгай сен, дидәм! Гүнүм яшды, йылдызым сүйнди мениң! Саг бол, Алиман! Алның, багтың ачык болсун, бар, аман гит!.. Аю, оглан! — дийип, онсоң чопана гыгырямыкам өйдйән. — Гөвнүне дегәймегин, мең гелними эй гөрүп саклагын. Шоны этмесең велин, нәлет окарын мен саңа, өмүр-өмүр эйикдирмежек айылганч гаргышлар гаргарын» Гөзүмден акян боюр-боюр гөзяшлар яссыгы өл-сув эдип башлады. Мен Алимана эшитдирмежек болуп, басырнып, ювашжа аглаярдым.

Эртеси Алиман ишден гелип, бир яңа-да чыкмады. Агшамсы билен өйде болды. Шундан соң чопан оглан сүрүсини бир яңалара сүрен болара чемели, гайдып гара бермеди. Алиман, гөрйән велин, муңа гынаняна чалым эдйәрди, йүзи-гөзи чытык гөрүнйәрди.

Ичимден мен: «Вах, йүрегиңден турян йигит болса, мениң йүзүме түйкүр-де, гит-дә шонуң билен — дийип, өз-өзүме кәйинйән. Ене онсоң: — Вах, шорманлай мениң гелинжигим-ә, хей шейледе бир багтсыз дүнйә инәймек бормы!» дийибем, еңе небсим-жаным агыряр. Эмма вагт диениң болса эгленмән, шол гечип гидип отырды, онсоң бу затларың барысы дура-бара ятданам чыкышмага башлады.

Шол чопан йигит алабахарда ене бизиң обамызда гөзе илип уграды. Ол мениң гөзүме кәлде гоюн бакып йөркә илди. Онсоң ене Алиман гижелерине гитмеги чыкарды, гидерди-де, ил ятып, ит уклансоң гелерди. Өз ыкбалыны онуң өзи чөзмелиди.

Бир гиже Алимана мен гаты кән гарашдым. Күрен оба ука гидипди, менем ериме гирип, чыраны кичелтдим, йөне гөзүме велин укы гелмейәрди. Ынжалыкдан гачып, йүрегими ховсала гаплап алыпды. Алимана гарашып, эпишгәниң аңырсында шыгырды эшидилсе, диң салып ятырдым. Дашары ай айдыңды, булут бөлеклери ая кәярым бир гылтыжжа дегип гечйәрди, үмсүмликди, түйс бахар ховасыды. Гагшап уградым. Совукдан, үшемекден дәл, ялңызлыкдан. Поссуна доландым, отуран еримде аз-кем иркилен экеним. Соң бир затдан горкуп, укымдан ачылдым, бир серетсем гапың өңүнде Алиман дур. Көйнегиниң дийсең бир илигем ёк, яланач гөвүслери гөрүнйәр, сачларам буйр-будашык, гөзлериниң өңи думанлап дур, Серхош халда оны өмрүмде бирин-

җи гезек гөршүмди. Ол босагадан этледи-де, гөвресини саклап билмән, ики-бака ыраң атды, йыкылаймага гезек геленде, пежи гуҗаклап сакланды, келлесини ыралады. Бүтин эндам-җанымда гарынҗа йөрейән ялы болдум.

Өл башыны галдырып:

— Нәмә середйәсиң? — дийип сорады. — Нәме бейле чиңерилип середйәсиң? Хә, мен пьян. Хава, мен арак ичдим. Дагы мен нәме иш эдейин-ә? Мен ичмесем, ери, башга ким ичсин ахырын, хә? Бол, айт-да?

Дилим тутулды мениң, еке сөз айдара меҗалым ёкды.

Гөрер дагы эдер ялы дәлди, гелним мениң ненеңси масгарачылыга етипди ахырын. Алиман хенизем шол пеже япышып дурды. Ол келлесини ашак саллап, бирденкә:

— Эҗеси, сениң хич затдан хабарың ёк. Мен болсам... Мен... мен шу гүн... ядындамы сен, Касымы уградамызда, ол икимиз деряның боюна гидипдик. Ана шо ерде... — дийди. Онсоң, ызыны айтман, улы или билен аглап гойберди, келлесини тутуп, йүзин ере язылды-да, дынман агламага башлады.

Ана мен шундан соң өзүме гелдим. Оны гарса гуҗаклап, багрыма-багрыма басдым.

— Нәме болды, сана Алиман? Нәме үчин аглаярсың? Айдай! Йүрегиң гысдымы я? Я бири гөвнүңе дегдими? Айт, айт ахырын маңа! Я бир зады гөвнүңе алдыңмы? Эгер гөвнүңе деген болсам, йүрегиңдәкиҗәниң әхлисини айт хәзир...

— Ёк, ёк, эҗеси, хич зат ёк! — дийип, Алиман ярым-яш болуп, соҗап-соҗап айтды. — Бичәре, гарамаңлай, ялңыз галан гайным җан! Сениң хич затдан хабарың ёк.. Билйән болаянда-да, сениң элиңден нәме гелҗек?! Вай, эҗеси, эҗем-җан-эй, вай, мен ненең эдейин-эй!

Сув-сил болан йүзүни маңа берип, ол соңам кән-кән аглады. Соңабака кем-кемден душүшип, ахыры ука гитди. Эмма укуда-да вагт-вагт соҗаярды, найынҗар иңлейәрди. Тә даң атянча бушуҗуны алып отурдым, өзүмем дынувсыз пикир эдип: ери, инди нәме иш этсемкәм? Нәме этмели ахырын дийип, хер затларың пикирини эдип чыкдым. Онуң билен ач-ачан гүрлешмеги йүрегиме дүвдүм. Эмма ол эртеси мениң билен гүррүң-

лешмеди. Онсуз хем онуң йүреги буланып дурды. Ол агшамкы болан ваканы ятлатмазлыгы гөречлери билен сессиз хайыш эдйәрди. Тә даң атянча башужуны алып отурдым, өзүнем ювашжадан:

— Гүнәми өт,- эжеси — дийди.

Шондан соң менем оны ынжалыкдан гачырып дурмадым.

Үч ай дагы гечипди. Томусда, ана шол гачгак Женшенкулуң ишине середилмәге башланды. Урушдан соң ол гөрнетин оба гелип билмән йөрди, йөне гижелерине гизленип-бейлеки эдип, өйүне гелип гидйән экени. Ол Газагыстаның бир ерлеринде гизленип, хер хили сөвда-сатык билен иш салшып, огурлан малларыны дүрли ёллар билен ерлешдирип йөр экен. Шейдип йөркә-де ахыры эле дүшүпдир. Онуң әхли өңки этмишлериниң үсти ачылансоң, Женшенкулы оба йүзлешдирмәге алып гелипдилер. Оба Советиниң хат гатнадыжысы бир гүн мениң үстүме-де атыны чапдырып гелип:

— Сени шаятлыга чагырярлар — дийди.

Гитдим. Ёл угрунда Алимана сатащдым. Ол ишден гайдып гелйәрди. Ядав гөрүнйәрди, йүзүни ашак салып, хол илиң бир четинден йөрәп гелйәрди. Шо томус онуң йүзи бирхили гара-өрт болайды. Оңа небсим агырды, онсоң өйде еке отурмаз ялы мен оңа:

— Йөр, балам, контора барып гайдалы. Өе билеже гайдыберерис — дийдим.

Ол хем:

— Ёк, эжеси. О тайда мениң нәме ишим бар? Өе гайдайын мен, келләм агыржак боляр шу гүн — дийип жогап берди.

— Бейле болса, гайдыбер, гайдыбер — дийдим. — Бардажык демиңи-дынжыңы ал, ят, сыграм өзүм барып сагарын — дийдим.

Оба Советиниң өңүнде милицияның үсти япык машыны дурды. Эйванда шаят хөкмүнде чагырылан адамлардыр ишден гелйәркә ёл угруна совланлар үйшүшип дурдулар. Мен Женшенкулы өңрәкден-бәри гөрмәндим, еди йыла дагы голай болса герек. Гөрйән велин бу онуң сайлап тутан яман ёлы оңа ёкан болмага чемели. Ол эпишгәниң өңүндәки отургычда гөхерт ялы болуп отырды, онуң репиде ялы жоззук йүзи эңшәп дурды, ол онсоң габак астындан хырсыз аларылып;

— Огры диййәңми сен, элиң билен тутдуңмы, гөзүң

билен гөрдүңми? Ёк, гөренем дәлсиң, тутанам дәлсиң. Нәкак шылтак атма. Мүң гезек гайталасаңам болмаз, бары бидерек. Делил, делил герек,— дийип, кимдир бирине җабҗынды.

Онуң шейле диенини эшидип, ачык дуран әпишгәң өңүне ылгап бардым-да:

— Ялан айдяң, дейюс! Делил герекми саңа, ине, мен — делил! — дийип, дашардан гыгырдым.

Сүлчи еринден туруп:

— Дайза, ичери гириң — дийип, мени чагырды.

Мен ичери гирип, йүзүмиң угруна айдышдырмага башладым.

— Бизиң о вагт саңа элимиз дегенокды, дердимиз өзүмизе етикди. О махал биз дырнагымыз билен ер пешәп, фронт үчин галла етишдирйәрдик. Биз о вагт чагаларымызы эклеҗек болуп, хоша чөплейәрдик. Сен болсаң бизиң ер сүрүп йөрен ябыларымызы алып гидйәрдиң. Сен о махал екеҗе-екеҗеден чөплән тохумымызы элимизден алып гачярдың, биз-ә чагаларың агзындан кесип йыгнаярдык, сенем оны бизиң элимизден огурлап алып гидйәрдиң. Огры-да сен онсоң. Шол вагт мен сениң ызыңдан етип: «Дур! Мен сени танаян, Җеншенкул, дур!» дийибем гыгырыпдым. Шонда сен ызыңа дөнүп, мени атыпдың. Ине, саңа делил герек болса!

Шейле дийип, мен онсоң дымдым, сүлчем:

— Саг болуң, дайза. Өтәйдиң өйүңизе, сиз бош — дийди.

Оба Советинден чыкан дессиме өңүмден бирден Җеншенкулуң аялы ылгап чыкды. Ол эдил гудузлан ит ялы болуп, гыгырып үстүме топулды.

— Ах ,сен гугарып галан байхатын дийсе! Хакыкат герекдир саңа, шол хакыкатам-а сениң гөзүңе-де гөркезйәр. Саңа асыл гереги-дә шол. Энтек бу-да аз саңа. Сениң аглайшыңа инди бак. Гелниң гарны ери кимден гәберйәр-ә? Эдил гөзүң алнында о лолың гарныны гәбердип йөркә, саңа ене-де онсоң хакыкат герекми? Ынха, инди тиркешиң-де билеҗе гөзләбериң, утанҗыны-хаясыны ювудан кемчиңлер дийсе!

Адамлар оны айрып, бир гыра чекдилер, агзыны тутдулар. Йөне мен олара:

— Дегмәң гойбериң, азар бермәң — дийдим. Онсоң сесими-үйнүми чыкарман, өйүмизе бака гайтдым.

Я ёлуң угрундакы гум гызгын болдумы, я-да утанжыма чыдап билмедимми, гараз бир бада тас ылгапдым өзүм. Соңабака дура-бара хаяллап, аякларым зордан бири-бириниң өңүне әдилди, пикирими җемлемәге башладым. Бейле-бейле затлар бор өйдүп хич мениң келлеме-де гелмезди, аңсаң аңайып хем болҗак экен-ле. Соңкы дөврде Алиман бирхили үйтгәпди, геплемезеклиги чыкыпды, гачгыны ил болупды, өз деӊ-душ җоралрындан ам чеке дурарды. Муны мен шол чопандан эден тамасы чыкмансоң шейдйәндир өйдер йөрердим. Онуң болса барып шол язда дага гидишиди, шондан бәрем хич бир гөрдүм-билдимем ёкды. Буларыңкы угруна болмады, шонуң үчинем гайгы эдип йөрендир өйдйәрдим. Вах, бу-я асыл дүйбүнден бейле дәл огуша. Гөр-ә бу болян бетбагтчылыгы! Йөне эдил бейле-бейле болайҗагыны ким билсин дийсене. Алҗырап, нәме эдип, нәме гойҗагымы билмедим. Эртеси агшам мени Айша бир йылнып гит дийип чагырды. Чай башында, онуң-мунуң гүррүңини эдип отыркак ол:

— Женшенкулуң хем аялы өтен гиҗе бир ерлере-хә гөчүп гитди — дийип, хәлки бир сөзүң гердишине гөрә-рәк айдып гойберди.

Хич задам диймедим. Мениң, ери, нәме ишим? Гөчсе гөчүпдир-дә. Хер кес өз халаныны эдер. Ики йыл геченден соң билип галдым: гиҗәниң ичинде Женшенкулуң аялының янына бир топар адам гелипдир-де, онуң әхли ярар-ярамаз гошларыны фургона йүкләп: «Бар, халан ериңе гит. Йөне саңа бизиң обамызда орун ёк!» дийип, ковуп гойберипдирлер. Шондан соң Алиман икимизиң учран бетбагтчылыгымыз хакында хич кимден зат эшитмедик. Белки, онуң өзүне бир затлар диенем болсалар диендирлер, адамларың белки, хер хили затлары пикир эден болмаклары хем ахмал, кимсиниң оңа небси агырандыр, кимсем оны айыпландыр, йөне бу хакда маңа-да хич ким яңзыдыбам зат диймеди, шонуң үчинем адамлара — ил-халка уллакан таңрыялкасын айдян. Шунча йыл гечди, шейле-де болса, улы ил мениң өңкүси ялы сылаяр.

Алиманың гөврелидигини биленимден соңам ол икимизиң бир болшумыз болды. Эдил өңки-өңкимиз ялы болуп яшаярдык, ишлейәрдик, хер бир затда бири-биримиз билен маслахатлашярдык, гeнешйәрдик. Алиман өзүниң гелҗекде чага эҗеси болҗакдыгы хакда бир за-

дам айтмазды. Муны айтмага я онуң гайраты чатмаярды, я болмаса бу гүн-бу гүн, эрте-эртә салып, яйданып айланып йөрди-дә. Бу хакда менем хич зат диймейәрдим, онуң гөвнүне бир зат геләймесин дийип этияч эдйәрдим. Иң эсасы задам болса мен оны өз йүрегимден язгармокдым. Мениң муңа хакым ёкды, себәби онуң бүтин дурмушы мениң гөзүмиң өңүнде гечипди, мен онуң әхлиже эден әдимини гөрүпдим, мен онуң йүрегиндәки затларың әхлисине дүшүнйәрдим, шонуң үчинем мениң өзүмем белли бир дережe языклыдым. Шоңа гөрә-де мен өз-өзүме бада-бат шейле дийдим: эгер Алиман гүнә иш эден болса, онда шол мениңем гүнәм болмалы, эгер ол чага дограйса, онда шол мениңем чагам болдугы, әхли утанжыны, әхли кынчылыгыны, әхли гөргүсини мен өз үстүме алян дийдим. Иру-гич хөкман бир гүн дил ярмалы болжакдыгымызы, шейле узак вагтлап дымшып геленимиз үчин, бири-биримизиң гүнәмизи гечжекдигимизи менем эдил онуң билши ялы билйәрдим. Йөне хер йүзүне, биз бу гүн-ә эртир гүррүңлешерис, эртирем биригүн гүррүңлешерис дийип, шол гайра гоюп гелйәрдик. Бир ёла ахырын мен дил ярдым.

Томсуң ахырларында, Алиманың гөврели болалы эййәм бәш я алтыланжык айың ичи болупды, ир билен сыгрымызы сүрә гошмага гидипдим. Сыгыр чопан огланжык шо түн ирден эдил билбил ялыжак сайраярды. Сыгыр сүрүси бизиң өйүмизиң деңине гелди. Сыгырларыны хай-күшләп сүрүп гелйән чопан огланжык дылым-дылым эдип йылгырып яныма гелди-де:

— Толгонай дайза! Бушлук — ханы говы хабар айдяным үчин бушлук хакымы бериң-дә, болуң! Жорабек аганың гелниниң чагасы болды! — дийди.

— Ай гоя! Хачан болды?

— Шу даңдан.

— Огланмы я гыз?

— Гыз, Толгонай дайза. Адына-да Торгай дакжакмышлар. Нәме себәбем ожагаз торгай ялы болуп, даң-сәхерде болды-да!

— Асыл болайыпдыр. Өмри узак болсун ылайым. Хош хабар айданыңа таңрыялкасын.

Бу етим огланжыгың гараз бириниң дүнйә иненине шейле хезил эдиниши мениң дийсең хошума гелди. Мен бегенип, өе гайтдым. Шол салым өзүмиң ятсам-турсам пикир эдип йөрен задымы мениң ненеңси эдип унуда-

нымы худай билсин. Геле-гелмәне мен дервезәниң агзындан гыгырдым:

— Алиман, тәзелиги эшитдиңми сен? Жорабегиң гелнининң чагасы болупдыр. Гызжагаз. Эшитдиңми? Бәй, гөргүли хорланды-ха; хернә худая йүзде мүң шүкүр, аман-саг... — диендирин-де, ызыны айтман, эдил агырылы дишиме зыңлан кесек ялы болуп сакавлап сакландым.

Алиман йүзүни ашак салып, додагыны пугта дишләп, сесини чыкарман дурды. Ол шу гөз ачып-юмасы салымда нәмәниң пикирини эдйәрдикә? Белки-де, өз чагасы боланда шейле шатлык билен хич ким иле бушламаз диен пикир онуң келлесине гелендир. Өзүмиң бу тагашыксыз херекетиме йүзүм лап-лап гызды. Онуң йүзүне середип билмедим, сесими чыкарман, ожагың башына гечип отурдым-да, герек хем болмаса, ода тезек атан киши болдум. Ызыма өврүлип әңетсем, Алиман хенизем шол ере середип, диварың янында дуран экен. Гынанжыма йүрегим дилим-дилим болды. Зор билен еримден туруп, онуң янына бардым.

— Нәме боляр, кемиң бармы я? — дийип сорадым.

— Ёк, эжеси — дийип, ол жогап берди.

— Иш кын дүшйән болаймасын саңа, бейле болса өйдежик болубрерлер.

— Ёк-ла, эжеси, агыр дәл. Теммәки япрагыны йүпе дүзмәниң нәме ишлиги бар ахырын — дийди-де, ене чыкып ишине гитди.

Шундан соң, ана, мундан аңрык халлың-саллыңлыга салып йөрүп болмажакдыгына гөз етирип галдым. Оңа эдил хәзириң өзүнде хич затдан утанып йөрме, дүнйә инйән чагаларың әхлиси хем бир меңзеш чагадыр, сениң догран чагаң болса мениң өзүмиңкидир дийип айтмалы. Эдил өз чагаларыма әңедишим ялы әңедерин. Гой, ол шуңа дүшүнсин. Гой, ере середип йөрмесин бейдип. Гой, башыны дик тутуп яшасын-да. Илиң йүзүне, гой, диканлап, гөни серетсин, утанмасын — онуң эне болмага хакы бар.

Шу затларың пикирини эдип:

— Алиман, биразажык аяк чек. Айтжак задым бар, дур! — дийип, онуң ызындан гыгырдым.

Ол хамала эшитмейән киши болуп, ызына-да әңетмән гитди барды.

«Ёк, инди бейдип йөрүп болмаз. Хөкман агшам ай-

дарын. Шуны этсем, онуң үчинем еңилрәк болар» дийип, узынлы гүн пикир эдип гечирдим. Эмма өз гөвнүме дүвен задымы берҗай этмек маңа миессер болмады. Агшам мен ишден гайдып гелсем, Алиман өйде ёк экен. Гелер дийип гарашып отурдым, муңа нәме болдука дийип ынҗалыкдан дүшдүм. Нәме үчин бейле кән эгленйәркә?

Ханы нириделигини бир билейин дийип даш чыкан еримде Бекдаш габат гелди. Ол уллакан бир петде оты голтугына алып, сесини чыкарман ховлының гапысындан гирди. Шол гелши ялы сесини-үйнүни чыкарман хем яңкы гетирен отуны сыгрың новасына ташлады, дине ол шондан соң ювашҗа шей дийди:

— Толгонай дайза, Алиман сизе мени гөзләп-идәп йөрмесин дийип айтды. Ол өзүмизиңкилериң янына Каинда гидйән дийди.

Аягыма палта билен уран ялы болуп, хылча босагада отурдым.

— Хачан гитди?

— Гүнортадан соң. Ики сагат дагы мундан озал. Елдан гечип барян бир машына мүнүп гитди.

Мен галмаз ачыпдым. Ичим гысып, дүнъе даралып, эдил демим агзымдан чыкып барярды. Бекдаш маңа гөвүнлик бермәге башлады:

Ол:

— Пахай сизем-ә, Толгонай дайза, бейдип гайгы эдип отурмасаңызлаң. Оны шофёр машынының кабинасына мүндүрди. Кабинаң ичи хезил-ә — диййәрди.

Мен болсам өз янымдан: «Вах, Бекдаш җан, Бекдаш җан, барысы диңе шоңа дирән болса, онда болаймаҗакмы ахырын» дийип ойланярдым. Йөне хер ничик хем болса, түйс йүрекден чыкян бу сада сөзлери үчин мен оңа миннетдардым. Ол эййәм дим-дикҗе оглан болуп етишипди. Колхозың арабасыны сүрйәрди. Бекдаша эңедип, онуң бейле эрс-мерс бой алшына, эгинлек йигдекче чыкайшына гең галдым. Йөрейши дагам, сесем асыл улы адамларыңка чалым эдип дур. Онуң улы адамларыңкы ялы йүзем гүлүп дурды. Мен оны огланҗыкка-да говы гөрйәрдим, шейдип зар-зелил болуп отыркам, асыл онуң гелени говы болайды. Бекдаш гидип, япдан сув алып гелди. Семавары отлады, ховлының ичини сувлап, сүпүрмәге башлады.

Ол:

— Сиз, Толгонай дайза, деминизи-дынжыңызы алың. Мен хәзир, ынха, алма агажының ашагына кече язайын. Эжемем гелйәр. Сизиң чайыңызы ичесим гелйәр, кән вагт болды оларың чайларыны ичмәниме диййәр. Ол хәзиржик гелйәр — дийди.

Алиман гиденден соң, хер гүнүм бир йыла дөнди. Шу чака ченли мен нәме дийип өзүми ялңыз сайып йөрүпдирин дийсене? Чын ялңызлыгың нәмедигини асла мен билмейән экеним. Үч гүнрәк чыдап гездим, соң велин хич чыдар дагы эдер ялы дәл. Өйүң өй дәл, дурмушың хем дурмуш болдугы дәл. Я йүрегим ерине гелйәнчә, гүвалла бир яңалара өтәгитсеммикәмем дийдим. Йөне Алиманың о тайдакы ягдайы ядыма дүшенде велин, өңкүденем бетер болярдым. Каиндидәки ковум-гарындашлары говулык билен гаршы алаян болсалар-а бир говы зат велиң, йөне «Бир вагтлар-а бизиң айданымыза гулак асасың гелмейәрди, сизиң ишиңиз дәл, гатышман, өзүм говы билйәрин диең болярдың, индем ил масгарасы болуп, бизден харай гөзләп гелдиңми, ери инди биз саңа герек болайдыкмы-хә?» дийип, үстүнден гүлйән болсалар нәдип бор.

Гаты хем шейле дийип билерлер, диерлерем. Шоны дийип айдан болайсалар, о тайда онуң нәме иши бармыш-а? Шейле гыжытлы сөзлери эшидип, аркайын гезиберлмеермикән? Өз-өзүне бир затлар эдәймесе-де ягшыдыр. Вах, Алиман, Алиман, мениң янымда гезип йөрениңде, әхли масгарачылыгы өзүм өз үстүме алардым, хич киме хич зат дийдирмездим. Хер затларың пикирини эдип гөрдүм. Соң болса өзүм-өзүме шейле дийдим: «Ёк, бейдип йөрүп болмаз. Гидейин-де, гөрүп-эшидип гелейин, өзүм барып гөрейин. Ялбарарын-якарарын, диңләр, гулак асар, белкем, өе гайдар. Ене гайдып гелайсе, оңа етеси нәме бар. Эгер гайдасы гелмейәнем болса, нәме, этжек алажың ёк. Яманлык гарасыны гөрмәсиң дийип дилег эдерин, агларын, гөзяш дөкерин-де, ене бидир ызыма өврүлип гелерин». Ине, шуны йүрегиме дүвүп хем эртеси ирден ёла дүшмәге шайымы тутдум. Өйүмиз билен сыгрымыза эсеван этмеги Айша табшырдым. Бекдаш ёлдан гечип барян бир машыны сакладым, новасына дырмашып мүнүп, Каиндә тарап ёла дүшдүм.

Обадан чыкып, гумак ёла дүшүп угранымыздан хошачылыгың ичиндәки ёдажыгың боюны сырын гелйән

бир аял адама гөзүм дүшди. Шо бада мунуң Алиманды-гыны танадым. Мәхрибаным, гөрер гөзүм, гелинҗигим мениң яныма гайдып гелйәрди. Мен онсоң: «Дур! Дур! Сакла!» дийип, кабинаны юмрукламага башладым. Машын бадыны саклап билмән, аз-овлак йөрәнден соң дурды, мен хоржуныма гарбап алып, машының новасындан сырылып дүшдүм. Дик асмана гөтерилен чаң-тозан, эдил үмүрлик ховадакы ялы, әхли задың үстүни өртди, хич бир зады сайгарар ялы дәлди. Онсоң Алиманы херн дүйшүмде гөрәен-ә дәлдирин-дә дийибем пикир этдим. Тозан машының ызына дүшүп гиденден соң, мениң ене оңа гөзүм дүшди.

Гүйҗүмде барыны эдип:

— Алима-ан! — дийип гыгырдым.

Нәдип ылгап бараныммы билемок. Гуҗаклашып, огшашып, аглашып дураныммызы билйән. Бири-биримизи шейле бир гөресимиз гелипдир велин, асыл шу гүнлериң ичинде пикир эден, ойланан затларымызың әхлисини бирек-биреге айдар ялы сөз тапмасак нәдерсиң. Алиманың йүзүни-гөзүни сыпаладым, гайта-гайта огшаплар чыкдым, хемем шол бир сөзлери ызлы-ызына гайталап дурандырын:

— Геләйдиңми, хә? Мениң яныма жык ене гайдып геләйдиң-дә, ынха. Янҗагазыма, өз энең янына геленсиң сен! Гелениң говы болайды-да!

Алиман болса:

— Хава, гайдып гелдим! Сениң яныңа, эҗеси, гайдып гелдим. Геленим говы болды! — дийип, жогап берйәрди.

Шейдип биз гуҗаклашып дуркак, онуң гөвресиндәки чагасы бирденкә гымыл-гымыл эдип гитди, аяҗыклары билен бирки гайта депеҗекледи. Муны бизиң икимизем дуйдук. Алиман эллерини гарнының үстүне гоюп, оны эмай-билен сыпаламага башлады. Шол минутда онуң гөречлери мениң тутуш дурмушымы агдар-дүңдер эдене меңзеди. Онсоңам, мен ол хакда хей болгусыз пикир эдип билеринми дийсене! Хей-де эне болмак ялам бир кераматлы зат бормы ахырын! Багтың диңе шуҗагаз дамҗаҗыгының өзем сениң әхли чекен хорлукларыңы ювар. Мен онуң яңакларыны барха өзүме чекип, сакланып билмән агладым.

— Эзиз балам, нуры дидәм, мәхрибаным! Шу саңа бир зат болаярмыка өйдүп горкуп йөрдүм-дә!

Ол маңа гөвүнлик берйәрди:

— Аглама, эҗеси, аглама. Гүнәми өт мениң, самсыклык эдипдирин. Өмүр-өмүр сениң яныңдан айрылмалы дәл экеним. Сынап гөрәейин дийдим: хич зат чыкмады, чыдап гезибилмедим; шу сени йүрегим күйседи дурды, күйседи дурды.

Мен бирек-бирек билен йүрекдәки гүррүңимизи ачык гүррүң эдишмәге иң бир аматлы пурсат гелендир хасап эдип, оңа шейле дийдим:

— Сең нәме үчин гитдиң, өйкеледиңми я?

Ол өз дийҗек болян задыны салдарлап гөрйән ялы, сесини чыкармады, соң болса улудан бир демини алды-да:

— О хакда зат сорама менден, эҗеси! — дийди. — Онуң саңа нәме гереги бар? Сен маңа хич зат дийме, менем саңа зат айтмайын. Гынама мени, эҗеси, онсуз хем мениң халым агыр-а.

Бу сапар хем ол гүррүңлешмекден боюн гачырды. Хер сапар хем шейле. Шейдип өзүне диңе яманлык эдйәндигине ол дүшүнмейәрди.

Шо йылың гүйзи гаты узага чекди, өзем ягышдан гөзи ачылмады. Дамҗыкламаян гүни ёкды. Ана, шол йүрекгысгынч, сурнукдырыҗы гүнлер биз көпленч өйден чыкман диен ялы отурярдык. Эдил шу гүйзүң болшы ялы Алиманың хем халы теңди. Гүн гелдикче тукатланярды, геплемесинем, гүлмесинем бүс-бүтин гоюпды. Шол пикир эдип йөршүди. Бу гүн-эрте чагасы болайса герек дийип өз яаымдан пикир эдйәрдим. Өзүне гетирҗеклер болуп, гүлдүрҗеклер болуп чыкдым, хөре-көшелер эдип чыкдым, болмады. Вах, ол гүлкүли гүррүң тапанда, гам-гуссасыны дув-дагын эдип пытрадып гойберәер ялы нерессе чага-да дәлди-дә. Еке менем дәл, өзгелерем онуң бу халыңа делалат этҗек болуп сынанышдылар, йөне хей элинден бир иш гелйәрми нәме? Бир сапар Бекдаш бизе саман алып гелди. Эҗем ене яныны ере берди дийип айтды. Онсоң Айша гөргүлини сорап гелейин дийип гитдим. Үшедип-гыздырып, гарк уруп ятан экен. Мен онуң бирнеме четине-де дегдим.

— Өзүңден гөр — дийдим. — Өзүңи аяп сакламалыдыгыңы билйән халыңа, ери, нәме үчин мыхманчылыга дийип сөв-сөв сырып айланып йөрсүң, онда-да шу хили ховада.

Ол бирхили мүйнли йылгырды. Мениң айданларыма

гайтавул берере чакы ёкды, себәби нәме дийсең, олар дөрт саны аял болуп, Бекдашың арабасына мүнүп, кимдир бириниңкә-хә мыхманчылыга, той гөрмәге гидипмишлер. Чыкып гайтҗак болан учурымда, Айша азаҗык аяк чек дийди.

— Толгонай, азаҗык сәгинсене — дийди. — Эгер гахарланмасаң, саңа бир айтҗак задым бар.

— Бол, айдыбер — дийип, мен гапының янындан ызыма өврүлдим.

— Ашакы оба биз тоя дийип гитмәндик. О тайда мениң ковум-гарындашымың ёкдугыны өзүңем билйән ахырын. Биз саңа геңешмән, сениң разычылыгыңы-бейлекиңем алман, бир иш эдели дийипдик, Толгонай, говусыны этҗек болдук, шонуң үчинем бизиң гүнәмизи өт, Толгонай. Биз шол чопан огланы гөзләп тапдык, онсоң, бәй, онуң дашына гечдиг-ә. Шейле-шейле, Алиман бу гүн-эрте болуп йөр диййәс, хачан чагасы болса болаймалы диййәс, сениң болса шол гачышың-гачышың, асыл гара бермән оңдуң диййәс. Нәме үчин бейтдиң ахырын? Говы дәл-ә бейтмек дийдик. Йөне битирен гошумыз болмады. Илки-хә онуң аялы бар экени, соңунданам онуң өзүнде выждан-бейлекиден нам-нышанам ёк экен. Боюн аланок: хич зат билемок, писмидан эдемок дийип агзына геленини самрашдырып писини ашырып отыр. Шол ики арада-да онуң аялам бир затларың бардыгыны аңды. О гаты бир хайяр хелей экен, агзына геленини гыгырып, бәй, үстүмизе үйрди-хә, барып ятан эшек экен. Масгарамызы чыкарып ковуп гойберди бизи. Елде, гайдып гелйәркәгем буз ялы ягшың ашагында галдык, үст-башымыз башыбир әзилип, өл-мыжжык болды, шо себәпли, ине, шу үшедип-гыздырып ятышым-да. Йөне, әй мунуң бир зады болар-ла, Алиманың ягдайы ничик, ханы, шоны айтсана? — Онсоң Айша агзыны эли билен тутуп, аглап гойберди.

Мен оңа:

— Аглама, гой, аглама, Айша — дийдим. — Дирикә адама гөвнүңе дегдирмен сең! — Шей дийибем даш чыкдым. Ери, мундан артык мен оңа нәме дийип билҗекдим ахбетин?

Агыр гүнлер башланды, чаганың болҗак гүни якынлашярды, инди велин мен Алимандан гөзүми айырмаярдым. Ховла даш чыкса, ызы билен менем ылгап чыкярдым. Бир әдимем ызындан галамокдым. Бирден бур-

гусы тутанда янында болман, ыза галаймайын дийип, гаты ховатыр эдйәрдим. Ёгсам бейдип онуң ызына дүшүп, йүрегине дүшжек йөрҗекми-хә мен?

Бир гезек гөрсем, йылыжак эшиҗеклеринем гейнипдир-де, яглыгыны бүренип отыр.

— Ери, гызым, нирә шайланясың? — дийип сорадым.

— Деряң боюна гитҗек — дийип җогап берди.

— Гитмесең-ә говы борды, шу ыгаллы ховада о деряның боюнда, ери, нәме ишлеҗек сен? Говусы өйде отур.

— Ёк, гитҗек.

— Бейле болса, онда менем гитҗек. Бир өзүң-ә гойберҗек дәл сениң — дийдим.

Ол маңа аларылып бир серетди-де оңайды, шу гүнлер өз ыкбалыны хейҗана салян затларың әхлисини, бир ерде гахары болса шонуң әхлисини мең үстүме пүркди:

— Асла нәме үчин сен мениң билен гуйрук тутды ойнап йөрсүң-ә? Ери, менде нәме хакың бар? Бу мениң көлегәм ялы болуп, этлән ериме эдип йөрмәң нәме сениң? Азар берме маңа. Нәме я мен харам өләер өйдүп пикир эдйәмисиң, өлесим ёк! — Ол онсоң гапыны бат билен шаркылдадып япып чыкып гитди.

Ол гапы билен мениң өз йүрегими хем япып гиден ялы болды. Бәй, гаты гөрдүм-ә. Йөне хер хили хем болса, ынҗалып отурып билмедим, Алиманың ниределигини гөрейин дийип ылгап, ене даш чыкдым. Гөрдүм-билдим ёкды, гүрүм-җүрүм болупдыр, җарың ичи билен гиден болмага чемели.

Гөрнер-гөрүнмез эдип, ягыш җыбарлап ягярды, эдил үстүңе буз ялы сув пүркүлип дуран ялыды. Леммер-леммер чал булутлар шемалың угруна ювашҗа сүйшйәрди. Багың ичи дурар ялы дәлди. Чугутдырышып отуран яланач агачлар өл-мыжжык болуп, гаралып гиден шахаларыны ашак эгипдир. Төверек-дашда җанлы-җеменде ёкды. Шу гойы үмүр түмлүгиниң аңырсындан гара даг кемерлерини зордан сайгарып болярды.

Аз-овлак гарашып дурдум, ене онсоң ызындан гитдим. Хер нәме дийсе-де, ызындан-а галҗак дәл, чыглы бир ерде ятып, бургусы тутандан-ха говы болар-да дийдим.

Меллек еримизиң еңсесиндәки ёда чыканымдан Али-

мана гөзүм дүшди. Ол ызына гайдып гелйәр экен. Башыны ашак салып, зордан аякларыны бири-биринде өңүне гечирип, мытдылдап гелйәрди. Онсоң шондан өылгап гелип, чай гойдум, ичине гаймакдыр юмуртга гарып, хасыр-хусур бызмыҗак тайынладым. Соңра кечиниң үстүнде арассаҗа сачагымызы язып гойдум-да, гыша гоюлян алмаларымыздан иң гызылларыны сайлаалып гелдим. Алиман ичери гирип, сачага гөзи дүшеден маңа середип, сессиз, гам-гуссалы йылгырды.

— Үшәйдиңми, гызым? Отур, чай ич бираз-ажы бызмыҗак ий — дийдим.

— Ёк, мениң хич зат иесим геленок, эҗеси. Йөне би алма берсең боляр. Ишдәм алмазмыка, ханы гөрейин-дийип, ол хем җогап берди.

— Бир ериң агырып-бейлеки эдйән болаймасын Алиман, айт маңа — дийип, билҗек болмага сынанышдым.

Ол болса ене-де:

— Менден зат сорама, эҗеси. Нәме ишләп йөреними мениң өзүмем билемок. Өз-өзүми йигренйән. Шонүчин хич зат ёк ерден саңа-да кәйиниипдирин. Иң говсы, маңа хич азар берме. — Ол шей дийип, элини сикип гойберди.

Гиҗе дүшүп, ериме гиренимден соң хем инди Алимана мениң диййән затларымың бирем яранок дийип вүн эдип ятдым, шол гөвүн эдип ятышыма-да ука диппдирин. Хемишелер укламазымдан бурун Алиманнәме ишлейәндигине сер салып, ондан соң ука батдым, о гиҗе болса хич зада-да элим дегмеди, эдил ук бүрди-де ташлайды. Хей билен болсам, кирпикли гөзүмчалармыдым ахырын — он гиҗеләбем укусыз даңы атырмазмыдым...

Нәдип, нeneңси болуп оянанымы билемок. Йөне туруп әңетсем, Алиман еринде ёк. Аласармык укын арасында нәме-нәмән боланыны бирбада айгыт эболярмы нәме. Илки даш чыкан болаймасын дийип кир этдим. Аз-кем гарашдым. Ёк, аяк сеси-бейле эшидиленок. Соң онуң ятан дүшегини эллешди гөрдүм. Дүшек буз ялы болуп гидипдир, шундан менинем йүрегим җигледи гитди: вах, ол бирей туруп гиден болса нәтҗек! Аңры-бәри үстүме гейылгап даш чыкдым; «Алиман! Алиман!»— дийип, ад тутуп гыгырмага башладым. Сес бермеди. Диңе итл

өрүздим, шолар үйрүшмәге дурдулар. Нәме эдип, нәме гойҗагымы билмедим. Гидипдир-дә онда! Шейле түм гараңкының ичинде ол нирә гидип билдикә? Инди нәме иш этмели? Белки, ызындан етерин? Ене ылгап ичерик гирдим, пануСың пелтесини галдырып, шоны элимде тутуп, гелнимиң гөзлегине чыкдым. Эмма гапыдан чыкып баряркам сарайын ичинде бир иңңилди сес гулагыма эшидилен ялы болды. Ховлының ортасы билен шол сесиң гелен тарапына бака ылгадым, тас панусы хем элимден гачырыпдым, өз гөзүме өзүмем ынанман, дуран еримде бутнаман доңуп галдым: Алиман саманың үстүнде йүзин дүшүп ятырды. Чагасы болҗак болярды. Җан ховлуна ики-бака урунярды.

Мен:

— Хей-ле шейтмек бормы ахырын? Нәме үчин айтмадың? — дийип гыгырып, онуң үстүне өзүми окладым.

Көмек этҗек болдум, еринден турузмага башладым, ашак этеги гана боялан көйнегине элим деггенден эндам-җаным үйшүп гитди. Алиман от болуп, ловлап янярды. Ол хаш-хашлап, ики эгнинден демини алярды:

— Вах, өлдүм-ле! Өлдүм-лей!

Хас өңрәкден бәри шейдип урнуп ятан болмага чемели.

— Өзүң деп эдевери, худайым! Хернә өзүң говусыны эдевери-дә, җан алла! — дийип, онуң өзүниң чага догурмага гурбатының ёклугыны, диңе оны докторың халас эдип билҗегине гөз етиренимден соң, худая налыш этмәге башладым.

Оны шол ятан еринде гойдум-да, Айшаның янына ылгадым, бар гүйҗүм билен оларың эпишгелерини уруп:

— Дат, тураверин, чалтрак, турсаңызлаң! Бекдаш, ет бар, ябыларыңы арабаңа гош, чалтрак бол! Алиманың ягдайы агыр! Басымрак, басымрак бол, җанам, онуң ягдайы гаты агыр! — дийип ялбардым.

Олары ерлеринден турзанымдан соң, ене ызыма йүврүп гайдып, Алимана гелип сув бердим. Онуң дишлери күрүшгә дегип шакырдаярды, ысытма тутян ялы дуршы билен гагшаярды. ол, гараз, бирки овурт сув овуртлады, онсоң ене дүйрүлип-язылып, ах чекмәге башлады. Шол арада хем далҗыгып, Айша гөргүли гелип етди, кесел ятансоң о пахыр хем аягының үстүнде зордан дуряр. Алиманың ненеңичик болуп ятанына гөзи дүшенден, йүзүниң реңки үйтгәп гитди.

— Вай, Алиман җан, ери, бу нәме этдигиң болды-ха сениң? Алиман, башыңдан-гөзүңден айланайын! Горкма, кеселхана әкидерис сени! — дийип, гөзяш этмәге башлады.

Багтымыза шо гүн Бекдаш гичден соң өе гелипди. Шонуң үчин хем ол ябылары атхана әкитмәндир-де, өйде бассырманың ашагында даңып гояйыпдыр. Ол арабаны деррев ховла сүрүп гелди. Онуң үстүне беде өклашдырдык, дүшек дүшедик, яссык гойдук. Үч болуп Алиманы зордан сарайдан чыкарып, араба мүндүрдик. Эдил шо бада хем, хаял-ягалсыз кеселхана тарап уградык.

Вах, чомалагы чыкан гүйз айларының бу ёлуны сен йөне гояй, вах, бу нәлетсиңен гөзедүртме гаранкы гиҗә нәме дийҗек... Шо вагтлар диңе Заречъеде кеселхана барды, деряның көпрүсине болса ашакдан, алловарралардан өврүлип бармалыды.

Обадан чыкан бадымыза Алиманың ене бургусы тутды. Гыгырып, үстүне япан затларымызы зыңышдырып башлады. Мен онуң келлесини дызымың үстүне гойдум, үстүне ёрган япдым. Йүзүне панус тутуп көшешдирҗек болдум. Бекдаш хем:

— Азаҗык чыда, Алиман. Етип баряс. Хай диймән барарыс. Ханха, көпрем гөрүнди — дийип көшешдирйәрди.

Бекдаш көпри гөрүнйәр дийсе-де, энтек көпрә ченли ёл узакды. Ябылары гатырак сүрсеңем болҗак велин, Алиманы силкеләр дийип горкярдык. Ягыш барха гүйҗәп башлады. Әхлиси үсти-үстүне болды, түм гаранкылык, совук ягыш деген ерини кесип баряр, палчыгам дыздан, Алиман урунярды, гыгырярды. Ол бирден сем болды.

— Алиман! Алиман! Саңа нәме болды? — дийип алҗырадым, оны гуҗакладым, йүзүне панусы тутдум. Онуң гөзлери петрәп чыкып барярды.

— Саклаң! Өлйән! Саклаң диййән! — дийип, ол гансыз додакларыны гымылдатды. Демини болса зордан алярды.

Биз дурдук.

— Азаҗык келләми галдыр. Хова етенок — дийип, Алиман пышырдады. Онсоң аглады. Гөзяшыны ювудып, ховлукмач: — Эҗе җан... ичими от алып барярчыдамок... өлйәрин... эҗе җан, сенден разы... Мениң гү-

нэми геч... Касым дири болан болсады... Касым өлйэрин... Мени багышла... гүнэми өт...

Мен оңа:

— Ёк, гызым, өлмерсиң. Гайрат эт, чыда. Көпрэ етип баряс. Эшидйэңми, ёк, сен өлмерсиң! — диййэрдим.

Бургусы ене гайталады. Ол дишини гысып, урнуп башлады.

— Бекдаш, голтугындан тут-да галдыр! Тиз бол! Башыңа дөнейин, утанма! — дийип гыгырдым.

Бекдаш Алиманы галдырды. Менем чага көмек бердим. Бекдаш дуруп билмэн зөрледип аглап башлады. Гулагыма ене-де гызыл вагонларың тигирлериниң сеси гелип башлады. Шувлаян шемал: «Эже-е! Алим-ан!» диен сөзлери нирედендир бир ерден алып гелди. Эдил шобада хем чаганың жэгилдиси эшидилди. Эй дурмуш, сен нэме үчин бейле рехимсиз болян! Чага дүнйэ инди, Алиман болса гидип барярды. Мен чаганы этегиме доладым. Алиман болса Бекдашың элинде өли ялы шалкылдап ятырды. Келлеси бир тарапа гышарыпдыр, эллери салланып дур.

— Алиман! — дийип гыгырдым-да, онуң элинден тутдум: йүрек дамары кэ йитип, кэте-де чалажа уярды.

Дурмуш билен өлүм гөзүмиң өңүне гелди!

Биз ызымыза долананымызда даң атып башлапды. Алагараңкыда ири-ири гар тозгалары учганаклаярды. Ол ювашлык билен гайып гелип, ёл угруна дүшйэрди. Төверек даш дым-дырслык — иңлэр сиңек ёк. Ялллары, гуйруклары чув ак болан ядав ябылар зордан йөрейэрлер, Бекдаш болса ёл бойы сессиз аглап гелйэрди. Ол ябылара хич зат диймейэрди, о жанаварлаң өзлери азарсыз-бизарсыз йөрэп гелйэрди. Мен арабаның гапдалы билен чаганы багрыма басып гелйэрдим. Ере дүшйэн ак гар маңа гара болуп гөрүнйэрди.

16.

Уруш өзүниң нэме экенлигини иң соңкы гезек, ине, шейдип дуйдурды. Шол гүн ир билен йөрэн ёлум мениң өмрүмде иң агыр ёл болды. Шейле яшандан өлениң говы дэлми... Бэбежик болса голтугымда йылап дүйрүлипжик ятырды. Ол ювашжа гымылдап, агламасыны гоймаярды. Оны гөтерип гелйэн, ичимден болса: «Нэме

үчин бейле бетбагт болдуң, илкинжи сесиң чыканда эжең билен хошлашдың» диййәрин. Ниредендир бир ерден келләме бир пикир гелди: «Дурмуш бүтинлей хеләк боланок ахырын, онуң шинежиги галды». «Эне сүйдүни дадып гөрмедик чагаданам бир адам боларма. Ёк, бу узага чекмез» дийип пикирлендим. Эмма чагаңың яшамагыны ислейәрдим. «Шуны бир дири галдыр. Муңа бир дегме. Белки, адам болар! Аяк үстүне галып гидибермеги мүмкин» дийип ярадана ялбардым. Ине, шейдип гелйәрдим, өзүме гөвүнлик берен болярдым. Биз оба етемизде җахан хем оңат ягтылыпды.

Сессиз ягян гар дүнйәни чув ак эдипди, төверек-даш гум-гуклукды. Гурлуп гутарылмадык көчәниң ики тарапындакы харабалар хәзир хем элхенч гөрүнйәрди. Еди йыл мундан өң башланан затлардан диңе ыз галыпдыр. Гар җансыз-җемендесиз бош көчәниң үстүнде гаймалаярды, чукурлары гөмүпди, гуры яндакларың үстүни басыпды. Алиман билен Касымың көне ховлусында оларың аладасының, арзув-хыялының ядыгәрлиги хөкмүнде дашлар билен керпичлер үйшүп ятырды.

Өмүрлик ынжалан Алиман гөзүни юмуп, дув ак болуп ятырды. Келлеси ики яна ыранярды, онуң йүзүне дүшйән гарлар эремейәрди.

Бекдаш обаның илкинжи өйүниң гапдалына геленде, арабадан бөкүп дүшди-де, өмрүнде биринжи гезек эркек адамың агысы билен адамының өлендигини оба адамларына эшитдирди. Адамлар ылгашып көчә чыкдылар-да, гөзяш дөкүп дашымыза үйшдүлер. Айша ылгап гелди-де, бүтин көчәни яңландырып аглап башлады. Голтугымдакы чаганы алып, өйүне тарап ылгап гитди.

Шол гүнүң эртеси Алиманы җайладык. Дәп боюнча аяллар өвлүйә гитмейәр, йөне мен велин гитдим. Хич ким маңа хич зат диймеди. Дәп-дессуры берҗай этмек үчин мениң өйүмде эркек адам ёкды. Алиманы өз элим билен җайладым, өз элим билен оны габрының дүйбүнде ерлешдирдим, илкинжи бир гысым гумы хем өзүм дөкдүм. Шол гүнем юмшак галың гар ягды. Гызылымтыл түммеклер дув ак болды.

Яз чыканда Алиманың мазарының янында гүл экдим. Мен оны хер йыл бахарда экйәрин. Себәби онуң иң говы гөрйән зады гүлди.

Соңра, сонра хем яшап башладык. Илки гүнлер Җанболоты Җорабек агаң гелни эмдирди. Соң мен оңа

гечиң сүйдүни берип башладым. Ол икимизиң гөрен гүнүмизи ит гөрсе гөзи агарар. Ай, йөне о затлары ятлап отурмагың нәмә гереги бар. Онуң кысматы шейле экен. Өлмеди, дири галды. Ярадандан муң-де бир разы. Хәзир ол он ики яшады. Оны бежерен доктор хәзир бу төвереклерде мешхур адам. Шинди-шиндилерем душса:

— Хә, эне, агтыжагың өсйәми? — дийййәр.

Менем:

— Худая шүкүр, йигит чыкып баряр! — дийип жогап берйәрин. Ол йылгыряр-да:

— Өрән говы, оны адам эдип етишдир — дийййәр.

Ол Жанболот икимизи көпден бәри танаяр. Шол вагтлар Жанболот бир ярым яшындады. Онуң кеселден гөзи ачылмаярды. Бир гезек ол эрбет совукланы, хеммәмизи горкузды. Гөрсем, додаклары гөгерипдир, гөзүни ачасы геленок, деминем зордан аляр. Мен оны алдым-да, кеселхана тарап ылгадым. Гышды, үстесине-де гиже. Деряжыкдан уруп гечдим. Доктор бир яш оглан экен, әхтимал яңырак окувы гутаран болса герек. Үсти-башым өл-сув. Совукдан яңа титир-титир эдйән. Ол мени гөрүп горкды. Эллерини ёкары галдырып:

— Сизиң акылыңыза нәме болды, нәме үчин сува гирдиңиз? Ханы, мунуң ата-энеси? — дийди.

Мен оңа:

— Оглум, онуң атасам, энесем мен. Муны халас эт. Эгер муңа зат болайса, менем яшаман — дийдим.

Ол узын гиже чаганың янындан айрылмады. Хер ики сагатдан оңа укол этди. Маңа-да гуры гейим бердилер, дерман ичирдилер. Эмма онда-да ир билен от ялы яныл башладым. Үсгүремде, агзымдан ган гелип башлады. Өзүми билмән ятыпдырын. Докторың яныма гелип, элини-келләме гоюп:

— Эне, гайрат эт. Агтыжагың эййәм гүлйәр, ол гутулды — дийййән сөзлери ядыма дүшйәр.

— Ол гутулан болса, менем гутуларын — дийип пышырдадым.

Белки, агтыгым гутулансоң менем гутуландырын, ким билйәр.

Шу йылың томсунда бир гызыклы вака болды. Каникул гүнлери агтыгым көчеде ылгап йөрди. Бир гөрсем, Касымың велосипедини дашарык чыкарыпдыр. Ол йигрими йыл бәри сарайың ичинде асылгы дурды. Оны чыкарыпдыр. Оны чыкарды-да, онсуна-мунсуна сере-

дишдирмәге башлады. Мен оңа хич зат диймедим. Ай, огландыр-да, сөкүшдирен бор, соңам ташлар-да дийдим. Ол бежерерден гечен, послап ятан демирди ахырын. Онуң достлары ылгашып гелдилер, хеммеси оңа гүлүшдилер. Бу көне демри нәтҗек дийдилер. Ол огланларын диййән задына үнс бермән, өз иши билен болуп дур. Бекдаш болмадык болса, билемок, онуң бу ишинден нәме чыкҗагыны. Ол хем көне велосипеде япышды. Чагалы адама меңзеш дәл, эдил чага ялы гүйменип башлады. Бекдаш Җанболоты говы гөрйәр. Бир зат болса, мекдебе онуң мугаллымының янына хем барып гелйәр. Ол Айша дирикә өйленипди. Ол пахыр Алимандан үч йыл соң арадан чыкды. Мен җорамың өлүмине багрымы паралап гынандым. Ол икимизиң гөрмедик гөргимиз галманды. Бекдаш говы адам болуп етишди. Акыллы-башлы, зәхметкеш йигит. Эййәмем үч саны чагасы бар. Гелни Гүлсүн гадырдан гоңшы. Бекдаш болса инди көпден бәри комбайнчы болуп ишлейәр.

Гүнлериң биринде Җанболот арассаҗа велосипедли гелди. Ялпылдап дур, өзүниң велин үст-башы гараяг.

— Эне, серет, какамың велосипеди нәхили болды? — дийип, яныма гелди.

— Мен инди сүрүбем билйән, серет ынха! — дийип гыгырды.

Эериниң үстүнде отурса аягы педала етенок. Онсоң ол велосипедиң гапдалындан аягыны саляр. Бир эйләк-бир бейләк сүрйәр. Ине йыкылар, ине йыкылар дийип гара җаным галанок.

— Дүш, йыкыларсың? — дийип гыгырян.

Ол болса гайтам бетер сүрйәр. Дервезәң гапысындан чыкандыр-да, көчә тарап ёк болаяндыр. Менем онуң ызына дүшүп, шу ковалап йөрендириң. Шол ёла угры билен алдыгына сүрүп баршына-да бирден велосипеди-бейлекиси билен түвдүрилип гитди. Эндам-җаны сыпҗырык-сыпҗырык болды. Ылгап барып еринден галдырып:

— Өлесиң гелйәрми я сениң? Хей-де шейдәймек бормы ахырын? Шу велосипеде мүнениң иң соңы болсун! — дийип, кәйинип311 уградым.

Ол болса:

— Инди йыкылман, эне. Бу сапар йөне сынап гөрмек үчин йыкылайдым, хениз мен велосипедден йыкылып гөрмәндим ахырын — дийййәр.

Онуң бу сөзлерине мен хезил эдип гүлдүм. Бир гөрсем, ынха, гапының янында Бекдаш дур. Йөне кейпине дурмука өйтдүм, өзем габак астындан бизиң шу болшумыза сын эдйәр. Ол хич зат диймеди, онсоң менем оңа зат диймедим. Эмма ол икимиз сөзсүз-бейлекисиз бири-биримизе дүшүнишипдик.

Онсоң хай диймәнем орага башладык. Бир гүн агшамлык Бекдаш яныма гелди.

— Ай, шу сизиң Җанболотыңызы комбайна көмекчи эдип яныма алаййын дийдим — дийййә.

— Вах, оңарян болса, алавери — дийип, менем разы болдум.

Разы болмасына-ха болдум-да, бир гүн гечирип, җаным дурман ызындан гөрмәге гитдим. Чага ахырын ол хениз, орак оңа энтеҗик кын дүшйән болса билдиңми.

Җанболотым мениң комбайнда саман үйшүриҗи болуп ишлейәрди. Ол маңа гөзи дүшенден, хамала диерсиң хил бир дагың үстүнден гыгырян ялы:

— Эне! Мен бәрде! — дийип зовлдадып гойберди.

Бекдаш болса штурвалың башында дуран еринден маңа бака эллерини булайлаярды, элини гурсагына тутуп, эглип салам берйәрди.

Онсоң тә гараңкы гатлышянча яп боюндакы агаҗың көлегесинде отурып, орак орлушына сын этдим. Бугдай җәҗкини хармана дашаян машынлар ики-бака гатнап, ёл угрунда ала тозан турузярды.

Гараңкы гатлышанеоң комбайнчылар дем-дынч алмага чыкдылар. Җанболот хем Бекдашың болшуна өйкүнип, ядав сыпатда, этмер-сәтмер өден болуп гелйәрди, ол хем эдил Бекдашың эдиши ялы сесини чыкарман, бурунларыны таззылдадып, яп боюнда тә гөбегине барянча шапырдадып ювунмага башлады. Мениң элимдәки дүвүнчеге гөзи дүшенденем:

— Эне, ай эне, алма гетирдиңми? — дийип, дириң-дириң товусды.

— Гетирдим, балам, гетирдим — дийдим.

Шей диенимден ылгап гелди-де, гуҗаклап, шапба-шапба огшап башлады.

Бекдаш болса пыңкырып, гүлмәге башлады. Ол:

— Нәме бейдип хондан бәрсирән киши болядың-ла? Өнрәҗикден шейтмелидиң. Бол, элҗирәбер, элҗире бакалы, соң онсоң элиңем дегип дурмаз.

Мейдан дүшелгесиндәки вагонын янында агшамлык

нахарымызы эдинмэге отурдык. Яп-яңыжа тамдырдан чыкан гызгынжа чөрек. Жанболот бир дөвүм дөвүп алып, маңа гаршы узатды-да:

— Ал, эне! — дийди.

Чөреги алып, маңлайыма дегирдим, онсоң шол дөвүм чөрекден дадып гөрүп, комбайнчыларың элиниң таныш ысыны алдым. Бу чөрекде небитиң, демриң, саманың хем бишен дэнэниң ысы барды. Хава, хава, үйтгешиксиз эдил шол бир махалкысы ялы-да! Шол дөвүп алан чөрегими гөзящ билен богазымдан өтүрип: «Бу чөреге, рысгала өлме ёк, балам эшидйэрмиң сен! Дурмуш хем, зэхмет хем бакы затлардыр!» дийип пикир этдим.

Комбайнчылар мени өйүмизе гойбермедилер. Сиз бизиң мыхманымыз, бу гиже шу тайда болай дийдилер. Саманың үстүнден дүшек язып бердилер. Шол гиже мен асмана середип ятдым, гөвнүме болмаса, Акмаяның ёлуның үсти тэзеже алтынсов саман билен өртүлип, дэнедир жэч сечеленип ятан ялыды. Анха, шол ал-асманда, йылдызларың арасында Акмаяның ёлуның ичи биленем, алыс бир ерден эшидилйэн айдым овазы ялы болуп, гызыл вагонлар хатарланышып гечип гидип баряр, оларың тигирлериниң бирсыдыргын сеси болса барха дашлашяр. Ынха, шу кем-кемден кичелип барян гүрс-гүрсе гулак асып хем ымызганжак болупдырын, өз янымдан өзүмем, ине, ене тэзе бир галлачы дүнйэ инди дийип ойланярдым. Ылайым, онуң өмри узак болсун, ылайым онуң гөкдэки йылдызларча дэнеси болсун.

Даң-а атды, менем еримден турдум, онсоң комбайнчылара пэсгел бермэйин дийибем оба гайтдым.

Дагларың үстүнде хениз энтек бейле эгирт улы шапагы гөреним ядыма дүшенок. Торгайың шейле, сүйжи сайрайшыны хем эшитмэниме кэн вагт болупды. Ол барха ягтылян асмана тарап гитдикче ёкарлыгына учуп гидип барярды, онсоң шол ерде бир токгажа кесек ялы болуп, асыл-асыл болуп дурды-да, гөйэ ынсан йүреги кимин ядавсыз урунмага дурды, ганатларыны пелпеллетди, гиң гиден сэхраны яңландырып, дынгысыз сайрады. Бир махаллар Суванкул: «Эҗет, анха, бизиң торгайымыз сайрады» дийипди. Гөр-э, муны, бизиң өз торгайымыз хем болупды ахырын! Сенем бакысың, эй мениң торгайгушум!

17.

— Эй мениң арзылы мейданым, оракдан соң сен хәзир рахат дем алярсың. Бу тайда адамларың гүмүр-ямрам эшидиленок, машынлар хем ёл угрунда тозан турзаноклар, комбайнлар хем гөрненок, хошаңа энтекмал хем сүрленок. Сен иле мивәңи эчилдиң, индем, ынха, яңы чагасы болан эне кимин ятырсың. Шейдибем шүдүгәр сүрүмине деңич дынч аларсың. Хәзир бу тайда бир икимизден башга хич ким ёк. Сен мениң әхли дурмушыма белет. Шу гүнем өлиң-дириң ят эдилйән гүни, шу гүнем мен Суванкулы, Касымы, Маселбеги, Җайнагы хем Алиманы ятлап, баш эгип сежде эдйәрин. Дири гезип йөркәм олары өмүр-өмүр унутмарын. Бир вагт болар, бу затларың әхлисини Җанболота гүррүң эдип берерин. Эгер башдан акыллы-пайхаслы дүнйә инен болса-ха, ол әхлисине-де дүшүнер. Йөне бейлекилере, бу ягты җаханда яшап йөрен әхли галан адамлара мен нәме диейин-ә? Мениң олара-да айтҗак затларым бар. Хер бир адамың калбына нәдип аралашмалы?

Эй асмана ялкым салян гүн, ериң дашындан сен дынман айланып йөрсүң, айт сен муны адамлара.

Эй ягышлы-ягмырлы булутлар, дүнйәниң үстүне рөвшен чабга болуп гуй-да, өз хер бир дамҗаң биленҗик гүррүң берәй!

Эй бизи эклэп-саклаян мәхрибан ер, бизиң әхлимизи сен өз гурсагыңда саклаярсың, сен дүнйәниң әхли күнжегиндәки ынсан тохумыны ийдирип-ичирйәрсиң. Эй мәхрибан ер, сен айдай, айдай сен адамлара!

— Ёк, Толгонай, өзүң айт. Сен Адам. Сен әхли затдан парасатлы, сен — Адам! Өзүң айт!

18.

— Нәме, гайтҗак болярмың, Толгонай?

— Хава, гайдайын. Өлмесем, гелерин ене. Енеки гүнлерде, енеки айларда гөрүшйәнчәк, хош саг бол, эй мәхрибан топрак.

ЙҮЗБЕ-ЙҮЗ

Кичиҗик демир ёл станциясындакы ялңыз чыраның гапдалындан дереклериң өл япраклары гайып гечйәрди.

Бу гүн агшам агачлар япракларыны дөкйәрди. Түпең найзасыны ядыңа салян гөни хем сырдам битен дереклер шемалың зоруна чүр башларыны ере дегрәйҗек-дегрәйҗек болярдылар. Оларың белент башларында гопян гүввүлди алыслардан эшидилйән деңиз гомларының гүңлеч сесине чалым эдйәрди.

Гарадаг җүлгесиниң гиҗеси гараңкыды. Йөне даг этегинде месген тутаң бу дуралгаҗыкда велин хасам гараңкыды. Вагт-вагт, ине, шу гараңкылык, гөйә диерсиң, гелип-гечип гидйән отлуларың чырасынадыр гүввүлдисине дөз гелип билмән, икибака чайканян ялы болярды, отлулар аңырлыгына гечип гиденсоң болса, ине бу ерде гараңкылык, чолалык хөкүм сүрйәрди.

Эшелонлар гүнбатара тарап гечип гидйәрди. Ине, хәзирем чаңҗарып дуран вагонларыны ызына тиркәп, узын бир отлы гелди. Паровозың көрүгиниң чала ачылып дуран агызяпысындан чым-гызыл ялның диллери ловурдап гөрнүп гитди, вагонлар буфетлерини шакырдадып тогтадылар. Дүшен адам болмады. «Бу станция хайсы станция» дийибем хич ким гыгырмады. Узак ёлдан лежигип гелйән адамлар вагонларда уклашып ятырдылар. Диңе энтек тигирлериң совамага етишмедик оклары хенизем ювашҗа җыгылдаярды.

Станцияның нобатчысы әдикли горсулдап, панусыны булайлап составың өңүне тарап ылгап геленде, иң ызкы вагоның өң янындакыдан дневальный бойнуны сүйндүрип серетди. Онуң эгниндәки түпениң найзасы чалаҗа ялпылдап гитди. Дневальный гапының өңүнде бойнуны сүйндүрип, гараңкылыга тарап ичгин-ичгин середйәрди ве диң салярды. Җүлгеде хемишекиси ялы чапгын ел шувлаярды, станцияның гысгаҗык көчеҗигиниң аңырсында, учут гаяның ашак этеклеринде бир ерде деря иргинсиз гүвлейәрди. Дневальның йүзүне дерегиң совук япрагы дегип, ашаклыгына тайып гайтды — галпылдап дуран бир адам элиниң аясы билен гөйә онуң йүзүни сыпалан ялы болды. Дневальный өр-гөкден гелип, зиңкилдәп ызына бөкди, вагоның ичине гөз гездирди. Соң ене бойнуны сүйндүрип, даш серетди: җанлы-җеменде ёкды, ел шувлаярды, түм гараңкылыкды...

Бир минут чемеси геченден соң, бир шинелли адам букдаклап, вагондан бир гыра совулды, ябың боюндакы гырымсы агачлыга өзүни атып, шол ерде-де гөзден йитди. Гулагыны дешиш барян җүрлевүк сеси яңланды.

Гырымсы агачлыгың ичиндәки адам аягалдыгына гачмага башлады, йөне шол салымың өзүнде ене үмсүм болды, ер багыртлап ятды. Ол бу җүрлевүги станцияның нобатчысының отлыны уградмак үчин чаланына дүшүнди. Агыр-агыр вагонлар жыгылдашып башлады, онсоң отлы өзүниң алыс ёлуна дүшди.

Деря көпрүсиниң диреглери хол ызда шаңлап галды. Ондан аңырда болса тоннель башланяр. Паровоз гүйжүнде барыны эдип, хошлашык гугулдысыны чалды.

Гаялара дүшүп яңланан бу сес ятандан соң, станциядакы агачларың үстүнде ятан закыжа гаргалар ахыры рахатлананларындан соң, гырымсы агачлыкда гизленен адам эмай билен ериңден турды-да, небсевүрлик билен хашлап, ики эгнинден демини алмага башлады, онуң бу болуп дуршы сува чүмүп, эсли вагтлап ятып чыкана меңзейәрди.

Отлының тигирлери барха араны ачдыгыча, рельслер хем гитдикче юваш хем гүңлеч сесленйәрдилер.

Дереклер хайхатлы дем алярды. Дагдан өри мейданының гүйзки ысы бурнуңа урярды.

Гарадаг җүлгесиниң гиҗеси гараңкыды...

Чагасы болалы бәри, Сейде укусына гуш ялы сак. Ол чагасының арлыгыны тәзеләп, чыраның ягтысына салланчага япланып отырды. Онуң бугдайреңк йылманак гөвүслери чаганың келлесиниң үстүнде биргеңси болуп салланып дурды.

Бир бурчда үстүне чапан атылан ёргана бүренип, онуң гайып энеси уклап ятырды. Ол гаррыды, ысгынсызды, ол үсгүренде, кеселли довар кимин азап көкүни гөрйәрди. Бир худая сежде этмәге ровгаты етйәр. Укуда ятырка-да, басырганып: «Эй ярадан алла, биз бенделериңем хернә өзүң пенаңда сакласың-да...» дийип самырдаярды. Сейде ише гиденде, кемпир өз агтыжагына гөз-гулак болярды. Көмек көмек-дә! Кемпир эжесине эмдирмек үчин агтыгыны экин мейданына әкидйәрди, өзи болса хаш-хаш эдип, зордан демини аляндыр, эллерем титрәп дурандыр, өзем бир дуран еринде дурян дәлдир. Гарры мама өрән агыр дүшйәр, йөне онуң хич зейренжек гүманасы ёк: өз еке-тәк гелниниң илкинжи чагажыгына ол серетмесе, ери, башга ким эсеван этсин ахырын?

Яры гиҗеденем көп вагт гечипди, йөне онуң велин

гөзүне укы гелмейәрди. Нәдип аркайын ятҗак ахырын? Хей шейле замана гелер дийип ким пикир эдерди, ким гарашарды? Өң чаклар эшидилмедик «герман», «фашист», «чагырыш хаты»... диен сөзлер пейда болды. Обада гүн ырман гошунчылыга уградыляр. Хорҗунлы, эгинлери халталы эркек адамлар улы ёлуң угруна үйшүшип, арабалара долярлар, онсоң: «Пахай сизем-ә, гөзяш дөкмәңизи бес эдиң-ә!» дийип, хошлашык сөзлерини айдып гыгырышярдылар. Арабалар еринден гозганяр, эркек кишилер телпеклерини чыкарып, ёкарда галгадярдылар: «Хош галың! Ягшы, хош, ене гөрүшйәнчәк саг болуң!...» Ярым-яш болшуп дуран аяллар хем чагалар тә арабалар гөзден йитйәнчәлер, аланың үстүнде бир ере чугдамланышып дурярлар, соң хем сеслерини чыкарман даргашып гидйәрлер. Ене, инди нәме болар, өңде олара башга нәмелер гарашяр? Бу гиденлер урушдан доланып гелерлермикә бери?

Гечен томус, чопан гызы Сейде өз әрининң машгаласына гошуланда, энтек оларың өйлери хем гурлуп гутарылманды, диварларына палчык хем урулманды, шире сувагам чалынманды, җайың үстем энтек сувалман ятырды. Шо гүнлери ене бир гайдып гетирип болсады-да! Олар өз өйлерини гыссанмач салып гутарыпдылар. Сейдәниң хем өз эмри гысга багтының ләлезар шугласына эдил шу хили алңасак чоюнан болмагы хем әхтималды. Гапдалларындакы япдан йылҗаҗык сувҗагаз шилдирәп акар ятарды, олар хем әр-аял икиси кәтменлерини булайлашып, саманы палчыга гарардылар, онсоң тә дызларына ченли чызгашып, тәсин бирхили шакгылдадып, палчык эйләрдилер. Бу агыр ишди: Сейдәниң тәзе сетин көйнеги үч-дөрт гүнүң ичинде солды, йөне олар ядавлык, аргынлык дийлен зады билмездилер. Сейдәниң адамсы шо вагтлар дийсең разыды, ол айын болмаса өз гелнининң бугдайрең эллеринден япышарды, оны гуҗакларды, оюн эдип, палчыгың ичинде онуң аягыны басарды. Сейде-де онуң элинден сыпып, җак-җак гүлүп, палчык чукурың төверегинде ылгарды. Адамсы ызындан етәйдигем, оңа гахарланан киши боларды.

— Болды-ла, болды оглан, бес эт инди! Бирден эҗең гөрәйсе нәтҗек, утанҗак дәлми онсоң? — Өзи болса дессине адамсының еңсесинде гизленерди, өзүниң дыңзап дуран гөвсүни гөз ачып-юмасы салым онуң арка-

сына ойкап гысылып дурарды.

— Ери, бес эд-ә инди, вай, бу огланы, ондан-а мысалаңа серет, ери, киме меңзейәсиң, йүз-гөзүң агын палчык болуп дур!

— Өзүң нәме? Илки билен сенем өзүңе әңет!

Онсоң Сейде агажың көлегесине ташлан бешметиниң кичижик жүбүсинден йүз гөрүлйән тегележик айнажыгыны алып гөрерди. Ол хер сапар хем мунуң үчин ялтанмазды, утанжаңлык билен әринден йүзүни совуп, агын палчык болуп дуран чым гызыл йүзүне хайран галып середерди. Йөне палчык адамың оваданлыгына зепер етирйәрми нәме — ол ювсаң айрылып гидйәр. Сейде айнажыгына середип гүлйәрди, ол багтыярлыкдан шейдип гүлйәрди. Палчык болуберсин!

Ол агшамсына яба сува дүшүнип, эрик агажының астында дүшегине гирип ятярды, онуң эндамындан акар сувуң ысы билен салкынлыгы узак вагтлап айрылмазды. Гиҗәниң гараңкы асманында, онуң келлесиниң үстүнде болса гарлы даг геришлериниң диш-диш болуп дуран гаялары агымтыл бирхили шөхле сачярды, ябың аңры йүзүндәки ёрунжалыкда яшажык, думлы-душа бурк урян нарпыз гүле басырынып отырды, онсоң шу голай-голтумларда бир ерде-де отлугың ичинде бедене сайраярды. Сейдәниң калбыны өз төверегини гуршап алан әхли дурмушдакы рөвшен, эркана гөзеллигиң дуйгусы гаплап алды, онсоң ол адамсына өңкүденем бетер гысылды, эмай биленҗик онуң бойнундан элини гечирди. О вагтлар гөр олар нәче арзув эдипдилер! Өйлерини гуруп гутаржакдылар, өзбашдак хожалыжак болуп, мал-гара эдинжекдилер, эне-аталарыны мыхманчылыга чагырып, олара сылаг-хормат этҗекдилер... Шу затларың әхлисем багт дийилйән затды. О махаллар вагтың ненеңси геченем билинмезди — гүндиз билен гиҗәниң нәдип чалышянам аң эдилмезди.

Өйүң диварларыны саманлы палчык билен суванларында-да уруш башланды. Ховул-харалыкда, гараз, хай болшуна гөрә, өйүң ички диварларына шире сувагынам чалдылар, шол икаралыкда-да йигитлери гошунчылыга чагырып башладылар.

Ол гүң өмүр-өмрем ятдан чыкмаз, айралык дагының оды хенизем сөненок. Бу затларың хеммеси эдил дүйн болан ялы. Гошунчылыга алнанлары әхли оба болуп ěградярдылар. Сейде адамлардан утанып, адамсы би-

лен өз гөвнүниң ислейшиче хошлашып хем билмеди, себәби ол хениз тәзе, яп-яңыҗа эдинилен гелинди. Ол өз элини адамсына беренде-де бирхили оңайсыз болды, гөзяшыны гөркезмезлик үчин башыны ашак салды, оларың айрылышлары хем, ине, шейле болды. Йөне олар сәхраның ичинде гөзден йитенлеринден соң велин Сейде өз йүрегиниң диенҗесини эдип, адамларың янындакы утанжы, чекинҗеңлиги хем бир яна ташлап, иң соңкы гезек берин өз эрини пугта-пугта гуҗакламалыдыгына, гайталап-гайталап огшамалыдыгына бирден акыл етирди, бу оларың соңкы душушыклары болаймагам гаты әхтималды ахырын. Шонда ол өзүне гөр нәчелер игенипди! Ол иң бәркиси айдарын дийип ниетләп йөрен пынхан сырынам оңа айтмага етишмәнди — онуң гөвресинде, ялңышмаян болса, чага галан ялыды. Эйсем-де болса инди эййәм гичди. Түйкүрилен түйкүлиги ызына гайдып алып болмаяр. Алысларда, сәхра җуммушиниң ичинде ёл ызыны гум басыпды. Ана, шондан бәрем йүрекгысгынч азаплы гүнлер бири-бириниң ызындан тиркешип гечип башлады, онуң берҗай эдип билмедик затларының әхлижесем инди онуң гурсагында гызгын ган болуп ловлаярды; ол бу якып-яндырып барян сүтемли ылханады хер хачан сызярды.

Чыраның пелтеси янып гутарып барярды. Чаганы эммесинден айырмага небсиң агырярды: ол агзы эммелиҗе мырлапҗык ятырды, вагтал-вагтал гымылдапҗыгам гидйәрди, онсоң ене нашыҗа сокҗамага башлаярды. Сейдәниң пикирлери болса бу ерлерден узакларда гонуп-гөчүп йөрди.

Ховлы гапдалдан кимдир бири ювашҗадан эпишгәни тыркылдатды. Сейде шо бада башыны галдырып, диң салды. Шол өңки ювашҗа тыркылды. Сейде деррев гөвсүни йыгнап, эгниндәки чапаныны бир гапдала ташлады-да, көйнегиниң якасындакы иликлери өңки рам эдишине гөрә илдиришдирип, пишик басышыны эдип, эпишгә тарап йөнелди. Пессеҗик эпишгеден ховлының ичинде нәме бардыгы сайгарылмаярды — түм гараңкылыкды.

Сейде бирхили үшүдип, эгинлерини силкди, сач шайлары чала эшидилер-эшидилмез шыңңырдады.

— Кимсиң? — дийип, ол шүбхе билен сорады.

— Мен... Ач гапыны... Сейде! — диен тутук, гарылҗак сес билен бири ховлукмач җогап берди.

— Ери, ким борсуңыз сиз? — диййип, Сейде ынам этмән, ене гайтадан сорады, хасыр-хусур бирян гапдала чекилди-де, горкулы гөзлерини чагасының ятан салланчагына дикди.

— Мен... Мен бу, Сейде, ач!

Сейде әпишгә тарап эгилди,ювашҗадан ичини чекди, онсоң ики эли билен келлесини тутуп, гапа бака серменекләп топулды.

Ол өзүниң сандыраян эли билен гараңкының ичинде гапының илдиргиҗини эллешдирип гөрди, гапыны шарка ачып гойберди-де, сессиз-үйнсүз барып, өз өңүнде дуран адамының гуҗагына долды.

— Гайын энемиң оглы! Мениң гайын энемиң оглы! — диййип, ол өңки эндиги боюнча басык сес билен пышырдап гүрлейәрди, ахыры, мундан бейләк бейдип сакланып дуруп билмеҗегини биленден соң, онуң адыны «Ысмайыл!» диййип тутды. Сейде дуруп билмән, аглап гойберди. Гөр-ә сен бу багтыярлыгы, гөр-ә сен бу осдагсыз багты — онуң адамсы саг-аман доланып гелипдир ахырын! Ынха, ол онуң өңүнде дим-дик болуп дур. Ысмайыл, онуң үсти-башындан аҗы махорканың ысы бүкейәр. Онуң шинелиниң иримчик йүңли якасы Сейдәниң йүзүни персала эдйәр, эдил чөпүрден ишилен аркандан энайы дәл.

Нәме ол ёгса-да бейдип геплемән дур-а? Бегенҗинденмикә я? Улудан-улудан демини аляр, җүбүлерини серменеклейәр, Сейдәниң эгинлерини, келлесини эдил гөр ялы сыпалаяр.

— Ханы өе гирели! — диййип, Ысмайыл чалт-чалт пышырдады-да, оны голтуклап, босагадан ичери әтледи. Сейде диңе шундан соң өзүне гелди!

— Вай, бу мен самсыгы гөрүң-ле! Эҗеси, бушлук, оглуң гелди!

— Юваш! — диййип, Ысмайыл онуң элинден япышды. — Дур, өйде ким бар?

— Диңе өзүмиз, салланчакда ятанам өз оглуң!

— Ханы дурсана, дем алмага бир май берсене!

— Эҗең гөвнүне гелер-ә...

— Азаҗык сабыр эт, Сейде!

Сейде хенизем адамсының гайдып геленине ынанман, оны зол-зол гуҗаклаярды, өлер җан оңа гысмылдыраярды. Гараңкының ичинде олар бири-бирини гөрердилер, йөне гөрмеклик деркармыдымы эйсем? Сей-

де галың шинелиң ашагындан онуң вагт-вагт, үзлем-саплам гүрсүлдейән йүрегиниң сесини эшидип дурды. Ол дүйшүнде дәл-де, оялыкда өз адамсының гайзыга додагындан посалар алярды.

— Гаты гөресим гелди! Ери хачан гелдиң-ә? Индә гитмели дәл герек? — дийип, ол сораярды.

Ысмайыл Сейдәниң эллерини эгнинден айрып:

— Ине, шу догры станциядан гелдим-дә... Дурсана ине, хәзир... — дийип, гөвүнли-гөвүнсиз җогап берди.

Ол шей дийип чыкды-да , төверегине гаранҗаклады, онсоң сарая бака букдаклап гитди. Салым геченкә-дә доланып гелди. Онуң элинде түпеңи барды. Бурчда басылып гойлан от-чөплери аяклары билен барлашдырып гөрүп, түпеңини шонуң ашагына дыкды.

— Бу нәме этдигиң? — дийип, Сейде гең гөрүп сорады. — Өйде гояй-да!

— Ювашрак бол, Сейде, юваш!

— О нәме үчин?

Ысмайыл онуң совалына җогап бермән, Сейдәни элинден тутды.

— Йөр, оглумы гөркез!

* *
*

Сейде хер гүн диен ялы, иңрик гараланда, алловрадакы ёвшанлык, черкезлик ерлере гидип, йүклейодун гетирйәрди. Ол чала сайгарып болян довар ёҗыкларының угруны алып, гол-гол ёллар ашарды, голайланда болса хол депәниң үстүнде отурып, иң соңкы гезек демини-дынҗыны аларды. Одун йүпүниң тануғыны аз-кем говшадып, уладан бир демини аларда, ерде гоян одунына аркасыны берип отурарды. ...ли зады унудып, гараз, аз салымлык болса-да, шейдип аркайын асмана әңедип отурмагам нә етеси говы ... Хол ашакда, обаның ичинде арабалар икибака шакдаяр, ёлдан гечип барян атлы-ябылы адамларың хүммүр-сүмүрлерем эшидилйәрди. Шемал тезек түссесини, чүйрүк саманың хем чакданаша говрулан, мекгеҗениң таныш ысыны алып гелйәрди.

Эмма бу гүн велин Сейде дынҗыны алып билмеди. Паровозың зогулдысы яңланып, алысалардан эшидилйәрди. Сейдәниң сүңңүне галпылды аралашды, ол йү...

ни чекип, чыкалгы одуны силкинип аркасына алды-да, егдеклэп, гаты-гаты йөрэп гайтды. Паровозың яңкы сеси Ысмайылың гачышыны онуң ядына салды. Йүреги җиглэп-җиглэп титди.

Сейде хернэ бири душуп саклаймабилсе, ягшыдыр дийип ёл угры билен хайдап гелйэрди. Ол: «Шу ай айдың гиҗелерем бир тизрэк гечэйбилседи хернэ» дийип ойланярды. Шонда ол хер гүн одуна-да гитмели болмазды. Ысмайыла нахар тайярлап, оны соң онуң янына, гачыбаталгасына элтип бермелем болмазды. «Бирден бир зат аңайсалар нэдип бор!» Аяллар одунлык ериңи гөркезмесең болмаз дийип, телим сапар онуң дашына гечипдилер. Йөне олары яның билен экидип болярмы нэме: о тайда Ысмайыл бар ахырын. Ол гүндизине говакда отурып гечирйэр, гараңкы гиҗелерде болса өйлерине гелйэр. Ол гелен вагты айналарың өңүне мата тутярлар, гапылары ичинден гулплап отурярлар. Сейде билип болмаз бир зат болайса дийип канулың[1] ашагындан бир чукур газып, онуң үстүни бойрадыр кече билен япып гойды.

Ине шейдип яшап йөрлер. Ысмайылың гарры эҗеси бейле дурмуш билен хич өвренишип билмейэрди, себэби онуң гулагам агырракды, чала бир чыбшылды болса, элини гулагына тутуп, мукытлык билен диң салып, демсайын зиңкилдэп отурарды. Ол габаклары чым гызыл гөзлеринден боюрганып акян гөзяшларыны сүпүрип, Ысмайылың йүзүне рехимдарлык хем горкы билен середерди. О пакырың ассырынлык билен улудан-улудан демини алып: «Вах, балам, бичэре оглум!» дийип пикир эдйэн болмагы-да эхтималды.

Ысмайыл кэярымлар обаның ягдайыны сорамага башларды. Йөне ол муны геплемэн отурмазлык үчин эдйэрди. Ол өз җанына ер тапмаярды; көпленч ол дымып отурарды, йүзи-гөзүнден гар ягярды, ядав эгинлери ашак салланып дурды. Ики гөзем гайнап дуран газандады, ол шонуң чалтрак бишерине мэхетделди. Даң атянча өз говагына ащар ялы, тизрэк тарныны дойруп гойбермелиди. Сейде ожагың башында кебелек болуп пырланярды, өзем бир зат-бир затларың пикирини эдйэрди. Бир тарапдан-а, онуң Ысмайыла небси агырярды,

[1] **Канул** — агач кроватың ашагындакы бош ер, ол ерде көпленч хер дүрли гош-голамлар гоюляр.

икинжи тарапдан хем, оны элимден алдыраярмыкам өйдүп горкярды, кеселли гарры билен элим етим чагалы галыберермикәм өйдүп, ёк затларың аладасыны эдйәрди. Ысмайыл таналмаз ялы үйтгәп гидипдир. Говакда ол не гүнүң ягтысыны гөрйәр, не-де арасса ховадан дем алып билйәр, онуң йүзүне ериң реңки урупдыр, ичине чөкен дулукларыны сакгал-мурт басып гидипдир. Ол вагт-вагт сүрлүп-сүрлүп, халыс соңкы хетдине етирилен бичәре ябының болшы дек найынжар бакышда сүлмүрәр отурарды, вагт-вагтам онуң гөзлери чынлакай сыпата гирерди, бәбенегиниң гара нокатжыклары габакларының ышларындан жыклашып, гизлин гахар-газап хем рехим-шепагатсызлык билен йылпылдашар дурардылар, шонда ярык-ярык болан додаклары хем агарарды. Онуң бу мысаласына серетсең гахарың гелйәрди. Шу хили ягдайда Ысмайыл элиндәки оглунам ядындан чыкарярды.

Эйсем гечен томсам Ысмайылың шу болшудымы? Онуң гүне янан эндамы гап-гарады, дурна ялы дамарлакды. Ол ядавлыгы-бейлекини билмән, гиже-гүндиз ишлейәрди. О махал булар жай салынярдылар. О махаллар буларың дурмушындакы затларың әхлиси дүшнүклиди, йөнекейжеди, олар хич задың аладасыны этмейәрдилер, олары хич зат рахатдан дүшүрмейәрди. Онсоң диңе яшамак, зәхмет чекмек галярды. Ысмайыл о махаллар ховлың ичине небсевүр гөз айлап, йыгы-йыгыдан: «Жайы бир салып гутаралы бакалы, меллегиң дашына онсоң хаят айларын — гөрене гөз болуп дурмаз ялы» дийип айдарды. Индем ол ынха гачгак. Инди ол өз өйүне-де горка-үрке, гижелерине гелйәр. Өзем гелдиги гитжекден.

Сейде бу затлары гөрмезлиге-билмезлиге салжак болуп жан эдйәр. Әри оглуны гужагына алып онуң өңүне гечип отуран махалы, шол сейрек болян гижелеринде Сейдәниң буларың әхлисини унудасы, гөрмәси, билмәси гелйәрди, иң болманда екеже сагат бери онуң хечындаң багтыяр боласы гелйәрди.

«Дезертир болса болуберсин, оваррам! — дийип тапакда хамыр яйып отурышына өз-өзүне гөвүнли берйәрди. — Нәме иш этмелидигини эркек кишиниң өз говы билйәндир. «Хер кимиң өз бир дурмуш ёлы бардыр, бу урушда болса диңе өз келлесиниң аман галмагының аладасыны эдйән адам дири галар» дийип, Ы

майылың өзи айдяр ахырын. Гел-гел инди мен оңа акыл өвретмелими; диймек, шейле этмек герекдир, өзи говы билйәндир, ери, инди мен оны өз элим билен өзүм айра салайынмы ахырын? Өмүр-өмрем этмен! «Хер нәме болса-да, окуң ашагына-ха гитмен. Бир гүнем болса, өз элим, өз якам, өз өйүмде, өз түнегимде. О тайда, дүнйәң о четинде, фронтда мениң нәме ишим бар? Ата-бабаларымыз ол үлкелери дүйшлеринде-де гөрмәндирлер ахырын. Ил билен ишим ёк, йөне маңа азар бермеселер боляр, мениң гидесим геленок. Барды-гелди гидәемде-де, ери, нәме үйтгән зат боларды? Мениң бир өзүмиң душманы дыза чөкерип билмежегим-ә дүшнүкли, онсоң, менсизем бир зат эдерлер...» дийип, онуң өзем айдяр ахырын.

Хава, онсуз хем бир зат этжеклери хак. Бир Ысмайыл гитмәни билен азалып-көпелйән задам ёк. Ери, гачыпдыр, таң эдипдир, а гачанда нәме? Киме зелели етйәр, аман гезсе боляр-да, ери, нәме онуң өлеси гелйәндир өйдйәрмиң?.. Худай халап, шу гышам бир гечәйсе, онсоң гарлар эрәп, ёллар ачылар, несип болса, онсоң Чатгала[1] онуң ковум-гарындашларыныңка гөчүп гидерис. Ысмайыл о ерде хич кимиң адам билен иши ёк, хат-петегем барламаярлар дийип айдяр... Вах, ол-а Чатгалмышын, ондан аңыррагам болса гитжек-ле, йөне шол янымда болса боляр, гөзүмиң өңүнден айрылмаса боляр... Хернә, йөне шу гышы бир аман-саг гечирәйбилсейдик, мекгежөвенимизем азалып баряр, яза чени бир чытрашсак... Оны дийсең, кимиң гүни бизиңкиден үйтгешик илиң өңки мыдарасы бармы нәме — хер ким чыр-да-чытрашык. Шу элиндәки галлалары билен алабахара ашайсалар, гаты зор болдуклары... Аңсат дәл...»

* * *

Эртирлерине яплaрың райышында өсүп отуран ёвшанларың үстүне гырав дүшүп уграды. Оларың совук какан тохумлык дәнелери дәри бөлежиклери ялы ерде сечеленишип ятырды. Вагтал-вагтал гарам-ягмага башлады. Гоюнларың йүңүне ыгал дүшди, олар өрен-

[1] **Чатгал** — даг ичиндәки район, бу ере диңе томус айлары барып боляр.

леринде дерсиң гоңрас бугы дик асмана гөтерилйәрди. Гоюн сүрүлериниң үстүнден алахекеклер айрылмаярды, оларың ики гөзи доварларың түйи дүшүп, ялаңачланан бөврүлериндеди. Чыглы-думанлы, чытык гара гыш барха якынлашярды... Уршуң велин хениз өңи-арды билинмейәрди, фронта гидйән адамларың саны гүнсайын артып гидип отырды.

Бу сапар яп-яңыжа яшы долуп, хениз эңеклерине гылам битмедик йигдекчелери уградярдылар.

Гарры гожалардыр гарры аяллар буза ичилиӣ дурлан ховлының өңүне гелип тоглап, арабаларың төверегинде хасаларыны тыркылдадышып:

— Вах, вах, дүйн-өңңинем аяк ялаңач, башы ачык ылгашып йөрен чагалар-да булар, гөр-э, эйләңе-бейләңе гараманкаң, бойларыны алайыпдырлар. Индем, ынха, дурмушың екеже леззетинем дадып гөрмән, урша дийип гидйәрлер. Нәлет сиңен герман; ылахым сениң көкүң янсын, көки янан!.. — дийип, йүреклерини паралап, өзара хүмүрдешйәрдилер.

Бу ерик гошунчылыга чагырыланлар өз халашян гызлары я-да яшажык гелинлери билен иң соңкы сапар йыгнанышыпдылар. Өйлериң гапылары үзнүксиз ачылып япылярды, серхош боланларың ваззы-вуззулары гулага гелйәрди. Оларың айдян айдымлары эдил йүрегиңе барып тәсир эдйәрди, бу айдымларда хем гам-гусса, хем гайдувсызлык, хем серхошлык кейпихонлыгы, хемем чуңңур пикир-ойланма барды.

Гарры аяллар гөзяшларыны сүпүришип:

— Вах, балажыкларым, сизиң айдымларыңызы ене эшитжек гүнүмиз хернә тизрәк гелгей-дә!.. — дийип дилег эдйәрдилер.

Сейде-де шу ерде, яшларың арасындады. Онуң говы гөрйән кичи йүвүржиси Жумабай шу гүн даң билен гелип:

— Гелнеже, ханы бол, шайыны тут чалтрак, биз буза тайярлап гоюң дийип айтдык, иң соңкужа гезек бир гүлшүп шатланалың-ла. Ханы йөр!.. — дийипди. Жумабайың дийсең кейпи көкди.

Сейдәниң онуң гөвнүни йыкасы гелмеди, эйсем болса ол, гараз, боюн гачырмага чалышды: Сейде бу махал эл дегирменде Ысмайыл үчин талханлык үвәп отырды.

— Бирхили болаймасын, иң говусы, о тайык бармайын-ла мен, гаты гөрме йөне. Ынха, мен сизи ела

чыкаңызда шо ерде уградаярын.

— О нәхили бирхилиң болярмышын? Сен мени, өз йүвүржиңи уградярсың-а. Болмаз, гидели, Ысмайыл агамың хатырасы үчин гидели... Белки, ол уршуң түйс алдым-бердимли еринде гезип йөрендир... Несип болуп, фронтда габат гелшәйсек, өзи ёла салып, уградып гойберди диерин, саламыны айдарын... Нәме мен илче ёкмы инди я? Әхли огланлары доган-гарындашлары гелип уградярлар, мениң нәме?..

Сейде нәме дийип жогап берҗегини билмеди, йыгрылды, чекинди, муны Җумабай хем аңды.

— Ери, нәме утанямың? Пахай, муны гөр-ле! Йөр, йөр...

Ине шейдибем ол, ынха, буза сатян адамының өйүнде улы илден утанчлы ялы габагыны ерден галдырман отыр. Хол бейледе бурча гысылып, эляглыжагы билен агзыны тутуп геплемән отыр.

Адамының өзүне эзизлигини, мәхрибанлыгыны хошлашык чагы хас-да йити дуйярсың. Ынха, эртеси гүн ажал дийлен задың гарагына диканлап серетҗек бу огланлар хәзир улы гопгун турзуп, гүлшүп-ойнаярдылар, бири-бирлерине ёмак атярдылар, айдым айдярдылар, белки, хут шо себәплем олар хәзир әхли вагтдакыларындан бири-бирине якындылар. Шу минутлар олар өзлериниң, өз ыкбалларының дәл-де, эйсем обада галян адамларың аладасыны эдйәрдилер, хошлашык чагы олара җан саглыгыны ве багтыярлыгы арзув эдйәрдилер; диңе ялңыз шунуң үчин-де олара нәхили хем болса ятдан чыкмаҗак говы, улы бир зат эдесиң гелйәрди, олара бүтин йүрегиңи бересиң гелйәрди.

Җумабай, ине, бурч ялы чым-гызыл болуп, бузадан мазалы кейпини көкләп, кечәниң үстүнден турды. Онуң энтегем хопул-сопулрак, тагашыксыз гөвреси барды — муны оңа середениңден гөрмек болярды. Ол бузалы кәсәни элине алды — онуң хошлашык айдымыны айтма гезеги гелди.

Җумабайың эркек доганы Мырзакул ырчы[1] бир элини алдырып, фронтдан шу якында гайдып гелипди. Хәзир ол оба Советиниң башлыгыды. Онуң айдымларыны чагалар хем айдым эдинип айдып йөрлер, диңледигиңче диңләсиң гелйәр.

---

[1] Ырчы — оба башлыгы.

Жумабай өз агасының иң говы айдымларының бирини бирхили гамгын согдурып айтмага башлады.

Э-э-эй!
Алтмыш гөк вагоны ызына тиркэп,
Ёла дүшди ганатлы дек паровоз.
Хош галың, гадырданлар,
Хош гал, эй догдук мекан...
Етмиш гөк вагоны ызына тиркэп,
Узаклара алып баряр паровоз
Хош, меканым, эне ер,
Хош галың, сиз энелер.

— Хай, берекелла, хан огул! Еңиш билен гайдып гелесиң!.. — диен гошулышып яңланан жошгунлы сеслер эшидилди.

Жумабай улы илиң гөзүниң алнында дүйбүнден таналмаз ялы болды-да үйтгеди дуруберди — ол бирхили газапланан ялы, улы адам чыкан ялы болды. Ол буйсанч билен эгинлерини язып, өз мәхрибаң дагларына эпишгәниң өңүнде дуруп сын эдйәрди; гөвнүңе болмаса, бир сагадам гечип-гечмәнкә, догдук меканының хол алысларда галып гитжеклигине диңе шу вагт акыл етирәен ялыды. Ол айдымының ызыны довам этдирди:

...Ёла дүшйәс биз Арыса тарап,
Шонда-да өркүмиз сенде, Алатау,
Сең асырлык хемраң — ап-акжа гарың
Бу гүн бизи алыслара уградяр...

Оңа:
— Хай берекелла, йигит! — дийишип гыгырышдылар.
— Бизиң Алатаувымыз ялы даг ене ниреде бар дийсене!..

Инди айдымың ызыны хеммелер алып гөтерипди, етгинжек йигитлерем, гелин-гызларам айдым айдярды.

Сейде велин өз пикирлерине гарк болуп, бу минут дүнйәдәки эхли затлары унудыпды. Онуң гөвнүне болмаса, тоннель чекилен дагың аңырсындан башланян уч-суз-гыраксыз газак сәхрасының ичи билен харбы эшелон алдыгына сүйнүп барян ялыды, вагонларың ачык гапыларының өңүнде үйшүшип дуран огланлар хем айдым айдышып, ана хол гөзъетимден аңырлыгына узнуксиз узалып гидйән Алатау дагларының гөгүмтил-ак

реңкде өвүсйән гарлы геришлерине тарап эллерини булайлап хошлашян ялыдылар. Бу онуң гөвнүне хем дәлди-де, эйсем ол хут бу затлары гөрйәрди. Даглар болса думан билен өртүлип дура-бара дашлашып барярды. Ол отлының ызындан галман, өзүмем ылгап барярмыкам өйдйәрди, соң ымгыр гиден чөлүстанлыкда онуң ялңыз бир өзи галяр, халыс ысгын-ровгатдан гачыбам, телеграф агаҗының сүтүнине сөенип дуряр. Сейде онуң иңңилдисини эшидйәр: гөйә комуздан «Инен дүйәниң агысының[1]» зарын хеңи иңләп дуран ялыды.

Ине, шу хошлашык айдымындан богазы долан Сейде эмай билен башыны галдырды. Йигитлер эййәм ограмагың шайыны тутуп йөрдүлер. Аглаян хайсыды, серхошлукдан гүлүп ятаны хайсыды, йөне оларың әхлиси-де эдил бир адам ялы мертдилер, гайдувсыздылар. Олар гыгырышып, бири-бирлерине еңиш билен гайдып гелмеклиги арзув эдйәрдилер. Олара бир әнәниң зүрятлары диймек болҗакды. Онсоң аялларың калбында олара болан энелик сөйги-мухаббети, йүрек авусы, гынанч хем буйсанч дуйгулары оянды. Оларың делалаты етип билйән болса болмаярмы дийсене! Ол өз янындан өзи хәзир еримден турагада, әхли кишилер эшидер ялы эдип: «Йигитлер, аяк чекиң! Сиз түйс мен диен чагыңыз өзүңизиң догдук обаңызы терк эдип гитмәге шайланярсыңыз. Сизиң болса айны бир яшаҗак, өмүр сүрҗек вагтыңыз! Ёл бериң, мен гидейин, гидейинем, сизиң үчин өз җанымам гурбан эдейин!» дийип гыгырайсам нәхили боларка дийип пикир этди.

Эдил шол вагтың өзүнде-де Ысмайыла шу гүн талхан элтип бермелидиги хушуна гелди. Оңа Ысмайыл гарашярды. Онсоң Сейде ене ере бакды; онуң пикир-хыялы өйлерине гечди: «Энтек үвелен талхан хем ёк, үстесине чага-да ач... Кән отурайыпдырын-да...»

Гошунчылыга алнан огланлар ёлуң угруна чыкдылар. Арабаларың янында гарашып дуран мәхелле гозгалаң тапды, олара бака сүйшүп ограды.

Сачы-сакгалы дув ак болан чигинлек ябы чопаны Барпы:

— Адамлар, булара ак пата берелиң! — дийип, сесини эндиредип гыгырды. Ол ябысының уяныдан че-

---

[1] «Инен дүйәниң агысы» — көшегини алдыран мая хакындакы гыргыз халк айдымы.

кип, аялары җайрык-җайрык болан эллериниң аясыны улы илден өңүрти сандырадып ёкары гөтерди: — Омын! Ылахым еди пышдымызың рухлары гелип көмек этсин-дә, аман-саг, еңиш билен гайдып гелгейсиңиз-дә хернә!

Ол шу алкыш-дилеглери айдып болды-да, гамчысыны булайлап, пәлван боюнларыны ичине йыгырды, эгинлерини силкишдирди-де ёк болайды — эркек киши гөзяшыны иле гөркезмели дәлди.

Ине, шу гарма-гүрмелигиң ве гык-багың ичинде арабалар дагың этеги билен тигирленип уградылар, хай диймәнем үмүр-думаның ичинде гөзден йитдилер. Саңгаты болуп доңуп галан ёл билен гидип барян арабаларың тигирлериниң дүкүрдиси ве огланларың:

Хош, меканым, эне ер,
Хош галың, сиз энелер... —

дийип айдян айдымлары эп-эсли вагтлап эшидилди дурды.

Аял-эбтатлар йүреклерини паралап, дынувсыз сес эдйәрдилер. Гүл меңизли шу огланларың хайсы бири гайдып гелеркә? Гөр нәчеси буларың узак-узак ят үлкелерде гума-ере гарылып галар... Мәреке башыны бозман, депәниң үстүнде гамгын халда сес-седасыз дурды. Онсоң Сейде обадаш адамларының матамлы йүзлерине гарап, өз-өзүне шей дийди: «Худайың эденине дәл диймәйин, өз эримиң гачакчы болуп йөренине кемсинмәйин. Дири гезип йөрен ери боляр, өз җаныны аяп саклан ери боляр!..»

Обаның ичиндәки сеслер аз-маз ятышандан соң, Сейде ичи талханлы халтаҗыгы, ене бир дөрт-бәш саны күлчәни чапанының ашагына салып, одун йүпүдир аңңалыны алды-да, улы өврүм эдип, даш-төверегине ялтаклап ёвшана уграды.

Гугарып ятан даг говакларыны ве кемерлерини думан гаплап алыпды. Йүрекгысдырыҗы үмсүмлик хөкүм сүрйәрди — төверек-дашда ынс-җынс ёкды. Диңе гырымсыҗа чий баҗаклы түммеҗиклери билен ер багыртлап ятан гырымсыҗа чийлериң пүрҗагазлары адаҗа өвүсйән шемалың угруна ыраң атярды, өзүнем оларың балдагы өзбашына, эдил йыланларыңкы ялы бирхили инчеҗик сес эдйәрди. Үмүр-думаның ичинде чар тарапа ялтаклап барян бу аял өзи үчин иң эзиз. иң якын адамының янына барярды.

* * *

Почтальон Курман барып гүйзден бәри көчәниң ики саны четки өйүниң гапдалындан совлубрак гечмәге башлапды. Ол хамала гыссаглы бир зады элтмәге ховлугян адам болан болярды, онсоң атыны аягалдыгына сүрйәрди. Эмма Тотой почтальоны хер сапар хем гөрйәрди. Ол инди хат аларын дийип умыдам этмейәрди, йөне, хер ничик-де болса, экин мейданындан йыганҗа хошаларыны дөвйән сокусыны бир яна ташлап, ылгап көчә чыкарды, чыкардам-да, почтальоның ызындан агаҗет эллерини булайлап галарды.

— Аю, почтачы ага, бизе хат ёкмы-ы? — дийип, ынамсыз сеси билен чекинибрәк гыгырарды.

Эҗелериниң сесини эшиденлеринден ховлының аңры йүзүнден үч саны огланҗык дессине хәзир болярды — олар узынлы гүнлерини шу ерде, гүнешде ойнап гечирйәрдилер. Огланҗыклар бири-бириниң өңүне дүшүп, аягалдыкларына йүврүшип, почтальоның үстүне эңердилер-де:

— Хат бер, какамдан гелен хаты бер! — дийшип, ерли-ерден гыгырышардылар.

Курман ага муңа нәме дийип җогап берҗегини ойланмага-да етишмәнкә, огланҗыклар эййәмхачан онуң ябысының дашына үйшендирлер, үзеңңисинден асылышып ятандырлар.

— Ханы хат нирэде?

— Маңа бер диййән!

— Ёк, маңа бер, маңа бер, Курман эке! Хаты мен алҗак!

— О-хов, нәтдиңиз-ә сиз муны, хат болмаса, мен нәме ишләйин! Эссапыралла, тоба этдим худайым, бу нәтеңет чагалар булар! — дийип, бу ягдая алҗыран Курман хайран галярды, гең гөрйәрди. — Нәмәң-нәмедигини билип, ондан соң обаны яңландырып гыгырмалы ахырын!..

Чагалар етишибилдиклеринден бурунларыны чекип, ынам этмән, почтальон гоҗаның габа сумкасына аларылышып эңедийәрдилер, өзлерем гидиберенокдылар: хенизем, гараз, бир затлара хантамадырлар-да нерессеҗиклер. Курманың бу аякыланң, башы ачык, маны билмез чагалара небси агырярды, өз янындан өзи утанып,

ере гирип билмейәрди. Нәтҗек-дә, ери, олара нәме дийип җогап берҗег-ә?

— Я, балаларым, инди мен сизиң хатыңызы гизләп гояндыр өйдйәрмисиңиз-ә? — дийип, ол хүмүрдәрди-де, ынанмазчылык этмесинлер дийип, элини голтугына сокарды, онсоң бу үшерилишип дуран чагалара бош элини серип гөркезерди. — Ынанаңзокмы? Мениң элимде болян болса, гүнде оңа үч хат яздырардым — хәзир шу сизиң гөречлериңизе гарап дурандан-а хер затларам го- вудыр... Бу гүн болмаса, башга бир гүн хөкман болар. Худай халаса, базар гүни гетирерин... Шу хили дүйш гөрдүм... Инди болса ылгаң, гайдыбериң... Ёгса-да Сейдә шей дийип айдың: оңа-да хат геленок, базар гүни гетирермикәм өйдйән...

Гожа почтальон шырдагы чыкан телпеҗигини гасын-гасын болуп дуран гоңрумтыл маңлайына сүйшүрип, келлесини яйкап, чүв дийип, ябысыны сүрүп гидйәр.

Оңа деңиҗем онуң ябысы өңки өврендикли болан өйлериниң бирине совуляр, бу тайда инди почтальона гөрнерлик хич ишем ёк. Ол хасыр-хусур җылавы ызына чекйәр, ябы бүдрәп гидйәр, гахары гелен почтальон гамчысы билен онуң бойнуна тайлы гезек уряр.

— Гөр-ә, сен бу ал какмышы! Мен сениң тойнагың гайдып ер басмаз ялам эдерин! Ябың эрбеди яман хабар гетирермиш... Хатым болса, менем сени саклап атаймаздым-а, басардым гамча...

Сейде чөпләнҗе чөплемесини аркасына алып доланып геленде, хер сапар оны гоңшулары Тотойың ортанҗыҗа оглы, еди яшларындакы огланҗык Асантай гаршы аларды. Онуң эгнинде какасының икиян еңи сал-сал болуп гиден көне гүпбүси барды. Онуң гөзлери хайран галаймалы дуруды, балк-балк эдип дурды, йөнекей, арзувлы бирхили бакышы барды. Ол хемише алынкы дишлерини гөркезипҗик йылгырарды, шол дишлериң ики-еке дүшүп-гачаны ёк дәлди; Асантайы көпленч аяллар говы гөрерди, ынха, онуң өзүнден улы доганыны велин эркек адамлар халарды. Агасы Асантая меңземейәрди, кечҗал хем өздиенли бир огланды.

— Сейде гелнеҗе, Ысмакеден бу гүнем хат гелмеди, бизе-де ёк — дийип, Асантай өзүниң шол бир үйтгевсиз, чекинҗең йылгырышыны эдип хабар берерди-де, хорҗа эгинлеринде гөзгыны болуп салланып ятан гүпбүсине хасам пугтаҗа доланарды. — Курмаке хаты ба-

зар гүни гетирин дийип айтды. Ол шу хили дүйш гөрүпдир!..

Чүмре гейлен товшан телпегиниң ашагындан Сейдә ынанжаң чага гөречлери әңедйәрди. Бу гарайышлар көп зады вада берйәрди, хергиз инди болмажак зады вада берйәрди дийәйсеңем болжакды. Вах, ол өзүниң бу сада, хич зады гөвнүне гетирмән айдян сөзлериниң Сейде үчин агыр дүшйәнини биләййән болса болмаярмы ахырын! Сейде жанына дөз гелип, шейле узак ёлдан аркасында гөтерип гелен шу әпет даңы одуны агыр ла-быр болуп, шу минутда онуң кебзесини чөкермәге башлады, гөйә онуң аркасына гара даш йүкленен ялы болды. Ховла етмәге болайса бир бәш-алты әдим чемеси ёл галыпды; йөне Сейде йыкылмажак болуп, хаята япланып йөрейәрди. Соңра ол гелшине аркасындакы одуны ере батлы зыңып гойберип, эллерини саллады-да, дивара япланып дуруберди, онуң бу вагт дерден яңа өл-сув болан йүзүне елмешип гиден сачларыны дүзедишдирмәге-де ысгыны ёкды. Ол: «Эй, таңрым-ей, шу чагаларың атасындан бир хатжагаз геләйсе болмаярмы ахырын!» дийип ойланды. Онуң гөвнүне гоңшулары Тотой хат алайса говы болайжак ялыды, йүреги аз-кем арам тапайжак ялыды. Кә гижелер Асантайың айдан сөзлери ядына дүшйәрди, шу хили боланда ол горкуберйәрди. — Ысмайылдан хат бармы дийип, Курмандан сорамалы бәри эп-эсли вагт гечәйипдир. Ысмайыл болса хер сапар баранда: «Сорагын, сорагын» дийип, гулак этини камата гетирйәрди. Сейде оңа: «Индики сапар сорарын» дийип вада берйәрди, йөне хер гезек хем: «Ай ёк, иң говусы сесиңи чыкармазлык!» дийип, өңки пикиринден эл чекйәрди.

Тотой буларың дул дегширже гоңшуларыды.

Мундан еди-секиз гүн озал, агшамаралар, обада адамларың аягы йыгнананда, Сейде Ысмайылың көйнек-балагыны ювмага башлапды. Ол даң атянча иш эдинип кир ювупды, эгин-эшиклери одуң янында гуратмалы болупды, Сейде гүн догманка сувумам гетирип гояйын дийип, босагадан дашарык әтледи, онуң шо бада гөзлери гамашып гитди. Бу гиже гар гүпләп дүшүпдир. Гарың бирхили гамгын агарып ятмагы онуң хошуна гелмеди. Онуң агзындан гара сув гелип, башы айланмага башлады. «Гөврәмде бир зат галып-бейлеки эдәйдимикә я? — Сейде аягының үстүнде дуруп бил-

мән, икибака ыраң атды, бедресини элинден гачырды. Ил-гүн нәме диер? Шейле-де болса, ене-де өз-өзүне гөвүнлик берди: «Ёк, бейле болмага хакы ёк. Укусызлыкдандыр би». Ол бу хакда гайдып пикир этмежек болуп җан этди, ол Ысмайылың аладасыны эдйәрди. «Нәдеркә ол о тайда? — дийип, өз-өзүне совал берйәрди, ене онсоң онуң йүреги җиглəп башлады. — Гыш дүшди, хай дийменем әхли зады совук урар, онсоң ол говакда ненеңси гүн гөрер ахырын?»

Дийсең-диймесеңем, мазалы гыш дүшүпди. Дүйнүң өзем ерлер гаралар ятарды, бу гүн болса ынха даглаԓам дик башларындан тә ашак этеклерине ченли тәзе яган гара бүренишип отырлар. Йыгрылышып отуран чалымтыл сөвүт агачлары яңларың үстүне эглишип дурдулар. Асман бирнеме ашаграк инәен ялыды, дүнйә гаралып кичеләене чалым эдйәрди. Гар хенизем гуюп дурды, шувлап ел өвүсйәрди, гар тозгалары тозап-тозап гидйәрди. Илат хениз өрмәнди, бейле ир билен хич кимиң совуга чыкасы гелмейәрди.

Сейде ере серéдип барярды, шол баршына-да Ысмайыла ңенең шол ала кечәмизи ашырып билеркәм дийип, шонуң донуны бичйәрди. «Онсуз ол бу совуклара чыдамаз...» Бирден, гарашылман дуран ерден онуң бу эдип барян пикирлериниң арасы үзүлди, онуң гарың үстүндәки адам ызына гөзи дүшди. Бу ыз деря бака гечип гидипдир. Ол: «Бу ыз Тотойың ызы болаймаса» дийип чак этди. Эдил шол икарада-да оңа гөзи саташды: эли бедрели Тотой оңа бака йөрәп гелйәрди. Онуң аягында уллакан агыр әдик барды, онуң өзи велин чөп ялы инчеҗик аялды, дулуклары ичине гидип дурды, агызларының икиян гырасы гасын-гасынды, эгниндәки чапаныны эркек адамларыңкы ялы йүп билен берк гушайыпдыр. Тотой Сейдәни гөрүп, элиндәки бедресини ерде гойды, үшәп гөм-гөк болан эллерини овкалашдырып, онуң гелерине гарашды.

Ол:

— Нәме, я узынлы гиҗәңи укламан өтүрдиңми бейле? Габакларың елленип, йүз-гөзүң саралыпдыр-ла — дийди.

— Ёк-ла, ёк-ла, йөне билмедим бирхили келләм агыряр — дийип, Сейде оңа җогап берди, соң хем ховул-халат сөзүниң үстүни етирди: — Гиҗе ятман дагы, ери, мен нәме ишлемелимишйм эйсем? — дилин-

ден сындыран бу сөзлеринден онуң өзем горкды, бу сөзлер онуң йүрегине түйс ханҗар болуп санҗылды. «Бирден йөне Тотой гиҗе даш чыкып, мениң кир ювяныма аңан болаймасын? Ине, ол хәзир сорар...» — Догры, шу гүн агшам бирем уклап билмедим, оглум аглады — дийип, дилинден ойланышыксыз сыпан яңкы гүррүңини ювмарлаҗак болды.

Тотой дүшүнйән дийип баш атды.

— Вах-вах-э-эй — дийип, ол согдурып айтды. — Сенем бир мениң тайым-да, ер уруп, ерде еке галанда! Вах, бу сең гаррыңам бир отуран көлеге ахырын, оҗагың башыны алып отурмакдан башга зада яраҗакмы нәме ол. Шу агтыҗагына, гараз, гөз-гулак боляныңа-да сен йөне шүкүр эдәйгин. Сандан галан адам-да... Энең-атаңам сениң бир бу голайларда чопанчылык эденок... Бу дурмуш-да, ине, шейдип, бири-бириниң ызына улашяр-да гидиберйәр! — Тотой онсоң дымды, ол сесини-үйнүни чыкарман дуран Сейдә түйс йүрекден дуйгудашлык эдйәрди. Онуң Сейдә чындан небси агырярды. Тотойың ашак бакып дуран гүр кирпиклериниң ашагындан әңедйән гөзлери мыдама чынлакай середйәрди, ичинден гечип барярды, хәзир велин бу гөречлер юмшак, парахат, бирхили йүрек авусы билен, аял адамлара лайык якымлы әңедйәрдилер. Сейде оны бу болушда гаты кән вагт бәри гөрмәнди. «Гызка овадан болан болара чемели. Асантайың хем гөзлери агынҗак эдил эҗесиниңки-дә» дийип, Сейде ичинден пикир этди.

Тотой улудан демини алып, шей дийди:

— Шол гарашып айланып йөренсиң, хат болса гелйән дәлдир... Этҗек задың нәме, ери, икимизиң кысматымыз шейледир-дә! Мен-ә үч саны чага билен галдым, сенем адамың билен, вах, ярым йылҗыгам яшамадың... Сизиң айны бир хезил этмели вагтыңызды, шо пилле-де, ине, уруш турды... Оглуң болды — какасы гөрмеди... Небсиң-җаның агыряр, йөне нәме алач этҗек... Вах, бу затларам ене ягшы-ла, гечер, өвренишер гидерис. Йөне шу хат гелсе боляр! Хатың гелмейәндиги ядыма дүшенде, эллерим ашак салланяр... Ине, ынха, гышам дүшди, чагаҗыкларымың болса не аякларында бар, не эгинлеринде... өңли-соңлы ики халта ялам мекгеҗөвенимиз галды... Онуң билен ери, биз нирә ашарыс ахырын? — Ол түйс йүреги билен эллерини салгап гойберди, гөзяшыны сылды, онсоң гөзлерини газаплы ял-

пылдадып, бедресиниң гулпуна япышды.

Йүреги ярылан, шол бир вагтың өзүнде-де Тото хич зат аңмандыгына гөз етирип, гечиси дага яй Сейде онуң ызындан бирхили алжыраңңы гарап ды. Ол Тотоя ягшыдан-ямандан бир задам айдып б меди. Бу юмрук ялыжак аялың йүрекдешлиги, он аяллара мувапык дөзмезчилиги, онуң мердемсил хем-де начарлыгы Сейдәни гозгалаңа салды, ол өзү кемсидилен, гөвнүне деглен адам хасап этди. Тотой болса бу затлардан асла-асла хабары ёкды. Ол иким зиң хем маңлайымыз бир экен дийипди, шоңа гө Сейдәнинңем мүззерилип йөрмәге хич хакы ёк. Сей өзүниң шу гаржашык, гапма-гаршылыклы дуйгуларь дан баш алып чыкып билмеди, онсоң ол өз-өзүни а лап, шейле пикир этди: «Ери, башга инди мен нәме и этмелимишим? Хер ким өз кысматына языланыны гөре Дүнйә инеңде маңлайыңа нәме дийлип язылан болс шондан чыкма ёкдур. Эгер Тотойың чагаларының ба ты ишлесе, оларың какасы хем гайдып гелер...

Сейделериң гоңшусы Тотойың адамсына Байдал диердилер. Ол бүтин дурмушыны сувчулык эдип геч рен адамды. Оны агшамларына ишден гайдып гелйәр кәңем, сув тутуп йөркә гөрмек болярды. Ол экин ме даның ичинде әтмер-сәтмер гадам уруп, өрән ынам дар йөрейәрди. Агшам шапагының гойы гызыл шөхле си ёрунжа башларына дүшүп, энайы бирхили өвүшги атярды, Байдалының ерде йүлменип-йүлменип, айн дөнен кәтмени хер гезек инип-галанда шейле бир ял пылдаярды велин, эдил гөзүңи дешип барярды.

Оба ичинде:

— Сувы аявлы сакламагы башаряр, онуң элинде дүр дөкүлйәр! — дийип гүррүң эдйәрдилер.

Аяллар көйнеклериниң этегини чалажа галдыры бири-бириниң эллеринден тутушып, товланжырап акы ятан япдан гечeнлеринде, ол хезил эдинип гүлерди, ону бу часлы гүлкүсини эшитмән галан болмазды.

— Хай-хай, нәме иш эдйәңиз о тайда! Акарыс өи дүп горкяңызмы! Хер йүзүне мениң элиме дүшйәңиз-э Гойбересим ёк!

Дең-душ аяллар хем оңа:

— Вах, ылайым сениң япларыңы сув алып, теп-теки этсин, ал какмыш! Худайым сува гарк болман өтей!—

дийип, җын ялы болшуп гыгырышып җогап берердилер.

Онуң болса хасам бетер гөхи гелип, шол хахахайлап гүлүп ятышыдыр. Гүлкүси ер сарсдыряндыр.

Гараңкы гатлышып баряндыр, соң ызыңа бир өврүлип әңетсең, узынак, хер эгнинде бир адам отураймалы инчинлек, пәлван сыпат Байдалы җаханкешде бир ягшызада ялы болуп, экинчилигиң ичи билен хер ерден бир басып йөрәп баряндыр. Ол тутуш гиден мейданың ичи билен йөрәп бармаша, чем гелен нәсазлыклары хем дүзедишдирип гечйәрди. Байдалы шейде-шейде барха дашлашып гидйәрди. Сейде кәярым тоңшуларына барарды. Шонда ол бир сапар нәмедендир, гараз, бир затдан гөвни галан Тотойың нәзик додакларыны пугта гысып, газавысы билен газаның дүйбүни газап отурашының үстүнден барды, Байдалы болса чагаларына ойнавач ясап берйәрди, ол хич зат болмадык ялы парахат гүрлейәрди:

— Сен, байбиче, бидерек ере кәйинйәрсиң. Илден пес яшамзок. Егса-да, бар ана, гит-де айлан-да гөр, хайсы бир машгаланың үч оглы бар? Сен олары маңа догруп бердиң, маңа болса өзге байлык деркар дәл. Ине олар, таңрының маңа әчилип берен зүрятлары!

Байдалы фронтдан йыгы-йыгыдан хат язып дурярды, гүйзден бәрем хаты кесилди. Эдил шонуң ялы Ысмайылдан хем хат гелмейәрди. Гөршүмиз ялы, почтальон Курман буларың өйлериниң гапдалындан геченде, ябысының бөврүне батлырак депип, гөрүнмән гечҗек болуп җаң эдйәрди. Ол бош элини бурнуна сокуп гелип билҗек дәлди! Ол утанярды, чекинйәрди, өзүни бергили болуп, шоны үзмәге пулы ёк адам ялы дуйярды.

Муңа дерек оба Советиниң башлыгы Мырзакул велин гелмесини йыгҗамладыпды. Ялңыз шунуң өзем Сейдәни өлер ялы ховатырландырярды. Мырзакул бир затлар аңып, Ысмайылың ызына дүшҗек болярмыка я-да? Йөне велин, онуң өзүни алып баршындан хич бир зат аңып болҗак дәлди. Муны Мырзакул нирeден билсин-ә? Хенизе ченли Ысмайылың гачанлыгыны обада екеҗе кишем билмейәр. Ысмайыл дийсең сересаплыды, эгәди.

Ол хер гезек:

— Сейде, дүнъелер булашыкдыр, илатың йүпүниң үстүнде одун гояр ялы дәлдир, билип гой, екеҗе кишә

келам агыз сөз айдыжы болаймагын. Эгер какам габ-рындан чыкып геләйсе-де, шоңа-да ынанма! Эшидйәр-миң? — диййәрди.

Мырзакул обаның ичи билен гечип гидип барярка, булара-да бир иш билен диен ялы йүзүниң угруна сов-луп гечәййәрди. Гошунчылыга гитмәнкә, ол мен дие жахылды. Гара гаракөл баганадан тикилен телпегин маңлайына гышыграк атаярды. Өлер жаны ат чапы-шыкды, өзүнем комузыны янындан айырмазды. Он оба ичиниң иң говы айдымчысы сайярдылар, айдым онуң өзи дүзйәрди. Фронтдан бир элини алдырып гел-ди, инди, ынха, оны танар ялам дәл, ол бүс-бүтин баш га адам болуп доланып гелди. Гылык-хәсиети хем өң күси дәл, деррев гахары гелйәр, зоңтар бир затлара айдяр гойберибердйәр. Харасат-тупанда иши гөрлен д рагта чалым эдйәр, чеп эгни ашак салланыпдыр, б юнлары сүйнен ялы, окуң ызлары чылгым-чылгым бо шуп ятыр, йүзүниң иримчик, гөдеңсиз чызыклары х хем месе-мәлим гөрнүп дуран ялыды, гамашык назар ичинден гечип барярды. Инди Мырзакул көпленч фрон да гөрен затлары хакда айдым айдярды, онуң сеси к пессайлап, кә-де хыжувлы гахар-газап билен яңла ярды. Мырзакул гөчүп, бу дүнйәни ядындан чыкар халатларында болса онуң гөзлери эртекилердәки б тырларыңкы ялы шөхле сачярды, шонда ол хамала д ерсиң комузың тарларына шелпе урян дәлдирин өй мән, ялңыз элини булайлап-булайлап гойберйәрд Йөне ол гайдып инди хич вагтам комуз чалмаз.

Мырзакул көпленч диен ялы Тотойларың ховлусы гелерди.

— Ай, Тотой, Тото-я, ниредесиң? Диримиң бери? Онсоң ол үзеңңисине галып, бейик хаятың үстүнд бойнуны узадып, Сейдәни чагырярды. — Хә, Сейде, луң жаны сагмы?.. Өйүңде йыгшырып гоян теммәк ден ханы маңа бир чилим долап узат. Өзүңем бә гел ахырын, гоңшуларыңка гел... Бир иш бар... Га ишиңи соң эдәерсиң.

Мырзакулың оларың хат алып-алмаяндыклары сорамасы болмазды. Онсуз хем дертлери өзлерине е начарларың дердиниң үстүне дерт гошмайын, гы дырмайын диййәрди, онсоң хем обаның почтасына тү бирлай гөз гездирерди, шоңа гөрә-де оба ичиниң ә задына белетди. Хер ничик хем болса, хер сапар

габат геленде Сейде толгунман сакланып билмейәрди. Онуң Ысмайылдан хат гелйәрми дийип сорамазлыгы Сейдәниң гөвнүнде иңкис дөредйәрди. Диймек, ол бир затлар билйән болара чемели. Диймек, онда ол муны бидерек ере шейдйән дәлдир...

Өтен йылкы экинде йыгнап гоян теммәкисинден бир чилим долап, Сейде оны отлады, онсоң гоңшуларына бака йөнелди. Ол бу вагт гара чыны билен, барха гүйжейән горкусыны басып атыржак болуп җан эдйәрди. Мырзакул онуң гелйәнини гөрүп атдан дүшди, чилими алып, небсевүрлик билен гайта-гайта сорды, хич бир зада галташыгы болмадык затлардан гүррүң ачды, ондан-мундан сөз урды...

— Сениң шуның гаты говы теммәки, Сейде — дийип, ол бир сапар оны өвүпдем. — Ысмайыла посылка эт, чексин гой. Таласымызы ятлар. Себәби дийсең, бизиң теммәкимиз ялы теммәки хич ерде-де ёкдур.

— Иберерин — дийип, Сейде кынлык билен дил ярды. Ол ене башга бир затларам айтмалыды, йөне бир сөз дагам онуң ядына дүшмеди. Гайта ол Мырзакул бу алжырап дуршумдан, йүз-гөзүмден бир затлар аңан болса герек дийип гүман этди, шундан соң болса ол хас-да бетер гызарды. Ол яландан үсгүринҗирән болды: — Пуф, бай мунуң түссесиниң ажылыгыны, богазыңы гиҗедип алып баряр... ери, шунуң нәмеси говумышын дийсене?..

Ол муны гаты ерине дүшүрип айдандырын өйдүпди; йөне узын гиҗе велин ёк затлар гөвнүне гелип, ятып билмәнди. Бирден өз-өзүни паш эден болайса нәтжек? «Җан худай, хернә шу сапарлыкча-да бир өзүң совавери. Йүзүм гызармалы дәл мең, бир дагам гызармалы дәл, сесимем өңки сесим ялы болмалы, сандырамалы дәл! Я бир зат инди аңдымыка ол? Өзүмем чала бир зат болса галпылдап дурун, мердрәк болмалы — дийип, Сейде өз-өзүне кәйинди. — Егса-да, ол нәме үчин посылка эт дийип айтдыка? Йөне дилиниң угруна айдып гойбердимикә я бир затлар дийдигимикә...»

Башга бир сапар болса Мырзакул яп боюндакы агачлара сын эдип гыҗалат берипди:

— Байдалы хер йыл гүйз агачлара гөз-гулак боларды, гуран хем герекмеҗек шахаларыны кесишдирип айрарды, бу йыл болса сиз муны бейтмедиңиз... Улужа оглуң эййәм ише ярапдыр-а... Шахаларыны кесип айыр-

мак герек, болмаса агачларыңыз бой алмаз. Онсоң арта-сүйше одуны хем дердиңизе ярар-да...

Тотой Мырзакула өкүнчли гарады, улудан демини алды.

— Гураплар галайсаларам агламан, ери, киме герек олар! Нәме дарагт адамың даянжымы?.. Онуң өзи өйде болмаса, гөзүме хич задам гөрненок... Ынха, өзүңем гөрүп дурсуң ахырын: хем колхозың ишине чыкмалы, хем хоша йыгнамалы, хемем чагаларыңа тербие бермели... Ине, ынха, ики гоңшы болуп отырыс — хей бир хат-петек геләйсин-ле бизиңкилерден, дирими олар, өлүми олар, худай билсин! — Ол кемиш-кемиш эдип ызына дөнди. — Сең болса бу тайда агач ядыңа дүшйәр...

Мырзакул хакыкаты болшы-болшы ялы айдар өйдүп, Сейде йыгрылды, мүззерилди. Мырзакул оңа: «Сен өзүңи онуң билен деңеме, онуң әри Ысмайыл өңрәкден бәри гачып-тезип йөр. Ол гачгак шу этрапларда!..» диер. Догрудан хем, шу минутда шол айдылаймалыды. Йөне Мырзакул башга зат дийди.

— Диңе бир агаж-а дәл, Тотой, онуң көлегесиниңем дерде яраяндыгыны говы билйәнсиң сен — дийип, ол парахат гүрледи, бирденем гызыберди. Богазына сыгдыгындан гыгырды, онуң бу болшы бу затларың әхлисини онуң йүзүне айтмага өңрәкден бәри тайярлык гөрйән экен-ов дийдирйәрди. — Шу аял хыкгы-чокгыңызам инди бес эдиң! Бираз ажык салым хат эгленәйдими, дессине булар сес этмәге тайярдыр. Иң говусы, хонха хол жайың үстүндәки беделери гүне сериң барың-да, бир ерик күде эдип гоюпсыңыз, болмаса гүйзе деңич от-иймлериң әхлиси хеңләп чүйрәп гидер! Я чагаларын сүйт-гатыксыз галаныны говы гөрйәрмиң? Аркайын бол лайың, мунуң үчин мениң өзүм сизиң келләңизде таяк дөверин! Еке өзүң гүйжүң етмейән болса, гоңшыңы хем чагыр, ики саны дулдегшир гоңшы болуп отырсыңыз... Икиңиз болуб-а бир эркек кишиниң дуран ериңде дурарсыңыз ахырын... Рус аяллары окопларда эркеклерден пес отураноклар, өзүм гөзүм билен гөрдүм. Сиз болсаңыз өйңизде отырсыңыз-а ене-де онсоң хат-петек ёк дийип, ыңңыл-чыңңыл эдйәрсиңиз!

Тотой сесинем чыкармады, гаршысына екеже сөз айтмады. Сейде велин дуйман дурка бирден дилинде сыпдырды.

—Шу диенлериңи эдерис, шу гүнүң өзүнде, ынха, шахалары кесишдирип, отлара шемал чалдырарыс!

Әхтимал, онуң муны гаты ховлугып айдаян болмагы-да ахмал. Эмма онуң хич хили яшырын пикири ёкды, ол халыс йүрекдең айдыпды, онуң хатлы гүррүңи башга яна совасы гелйәрди, шол бир вагтың өзүнде-де өз болшуна, Тотойың болшуна утанып, ере гирип билмейәрди. Мырзакул башга хич зат диймеди. Хенизем ол өзүни эле алып билмәнди, гахарлыды. Ол бирхили гең гарайыш билен Сейдәниң йүзүне чиңерилип середйәрди — ол Сейдәниң айданларыны макуллаян ялыды. Онсоң атына мүнүп гитди.

Сейде шол гүн Тотойың овнук-ушак ишлерине көмеклешип, дүшнүксиз, бирхили үмсүм шатлыгы башдан гечирди, ол хамала өз гүнәсини юван адам ялы рахатланды. Шу хили рөвшен ягтылык, шу хили җошгунлы ылхам онуң калбында өңрәкден бәри туташманды, онуң шу вагт әхли затлары диңе шу гүн, хөкман шу гүн эдеси гелйәрди, иш дийип эллери гиҗәп дурды. Ол Тотойың чагаларына дәлишгенлик билен бир затлар дийип гыгырярды, себәби оларың көмегинден берйән зыянлары артыкмаҗракды. Йөне Сейдәниң бу затлар гахарыны гетирмейәрди. Онуң айдым айдасы, җак-җаклап гүлеси гелйәрди. Йөне хер сапар хем Мырзакулың онуң акылыны хайран эден дүшнүксиз гарайшы ядына дүшенде, бирден оны совук дер басярды, эгинлери ашак салланярды.

«Нәме үчин ол маңа шейле серетдикән? Бир зат аңан болара чемели-дә? Йөне мениң гөвнүме шейле ялы болаймасын бирден?»

Шейле-де болды: Мырзакул хер сапар гөрме-гөрше геленде, Сейде алҗырап, өзүни йитирди, горкды. Онуң «Ханы сең Ысмайылың ниреде? Сен оны нирелерде гизләп йөрсүң?..» диен совалына гарашды йөрди. Онуң йүреги шейле бир гүрсүлдәп урярды велин, Сейде гүрсүлдини Мырзакул эшидәер өйдүбем әтияч эдерди.

Мырзакул гиденсоң, Сейде ылгап өйлерине гелерди, ичи гырпыҗыклап дуран сувлы сусагы сандыраян эллери билен тутуп башына чекерди, гулкунып, гурсакларына сув сеперди, диңе бирнеме соңраҗык, чыдап-чекерден агыр тешнелигини гандырандан соң, өзүни элине алып, пикирлерини бир ере җемләп билйәрди. «Ёк, ол биленок! — дийип, Сейде өз-өзүни ынандырды. —

Эгер ол гөрмәге я сынаг этмәге гелен болса, менем бир зат аңардым-а? Ол йөне саглык-аманлык сорашып гитди ахырын. Барды-гелди, аңаянам экени-дә, ери, шонда нәме... Хер йүзүне ол менден екеже задам билип билмез. Мүң гезек сынап гөрүберсин гой, Ысмайылың ниредедигини айтман, хич хачан! Ханха, улы илиң аяллары адамымыз аман-саг гайдып гелсе боляр дийип, алладан дилег эдип йөрлер-ә! Нәме мен өз әрими ковы гөремокмы, огулжыгымызың багты үчин аллатагаладан шуны диләмәнмидим мен ахырын! Худайың өзи Ысмайылы маңа гайдып берди, менем инди оны аяп-горап сакламалы...»

* * *

Гай туруп, харасат гопуп, гара гышың шатлама аязлы дөври — чилле голай гелипди. Хепделәп аяз өвүсйәрди, чапгын шемал гар тозгаларыны бир ере үйшүрип, үйшмек-үйшмек сыргынлар эмеле гетирйәрди. Аязың зоруна даш ялы доңуп галан ёдажыклар аягың ашагында демре басан ялы тарңылдаярды.

Обаның ичи чоларыпды, пагта өйлер турбаларындан бурум-бурум түсселәп, үмсүмже бири бирине гысылышып отырды, оларың ёкарсында болса, дагларың бейик-бейик гаялары өзлериниң ак башларыны елиң угруна дим-дик тутуп, дуран-дуран ерлеринде доңуп галыпдылар.

Гүн-мыдаралар гүн гелдикче агырлашярды.

Дашкы совук отагың ичинде еклерини хүжжердишип, товук жанаварлар бир ерде чугдамланышып дурдулар. Олар бири-бирине гыслышып, дашарда гезмелемәге-де чыкмаярдылар. Олар ак габаклары билен гөзлериниң дең ярысыны япышып йыгрылышып дурушларына, адама гам-гусса билен середйәрдилер. Вах, олара хәзир дәне берип, петекежиклерини бир долдурсаң-да, йөне этжек алажың нәме! Пежиң аңырсындакы аракы диварда элде докалан улакан чувалда мекгежөвен сакланярды, чувал гүн гелдикче говзап барярды, гөвнүңе болмаса, онуң ичиндәки мекгежөвен серетдиксайын азалып барян ялыды. Сейде дәнесини гысганып, барып шу гүйзден бәри дегирмене гатнамасыны кесипди. Дегирменде ун үведениң үчин дәне бермелиди, шонуң үчинем өйде, элдежик үвәниң кем дәлди. Кәпилле-

лер гиҗелер ятман дегирмен үвәрди; гүндиз-ә ише гидерди; илкагшамдан хем дегирмениң башына гечерди. Агыр дегирмен дашындан гызгын демриң ысы бурнуңа урярды, пакга-пакга болан эллериниң ичи лов-лов янярды. Йүрегине-багрына дүшүп барян билагырысындан яңа гөзлери гараңкыраярды, йөне Сейде барыбир дегирменини ташламаярды; эртеси Ысмайыл ач отурмалы дәлди! Унуны үвәп боландан соң, чагасына ашлык бир гысымҗык ун алып галарды, унуң галанындан болса Ысмайыл үчин чөрек бишиерди. Сейдедир онуң гаррыҗа гайын энеси әлекде галан кепек билен оңңут эдйәрдилер. Олар, ана, шол кепекден йүрек өдүлик бир затлар биширинен болярдылар. Ери, онсоң товукларa нәдип дәне берҗек ахырын? Яза ченли өзлери ашып биләйселерем зор болдуклары.

Сейде товуклары шу яз чагам үчин юмуртга гузлап берер диен умыт билен саклаярды, йөне ол оңлы ойланышманрак эден болара чемели. Эт ёк. Ысмайыл геленде, Сейде оңа товук говруп берйәр. Улурак өй гушлары болан болса, Сейде-де адамсының гарныны хас говурак герк-гәбе долдурарды-да! Оңа етесем бир зат болармыды! Әхли өйдәки бар затлары, онуң дашындан тапылян затларам Сейде Ысмайыл үчин йыгнап-йыгшырып гойярды. «Хер задам болса биз өз өйүмизде отырыс, гара сув биленем бир мыдар эдерис» дийип ол, оглы үчин бар задыны гурбан этмәге тайяр гайын энесине айдярды. Йөне хер нәме-де болса, Ысмайылың өе гелен вагты утанчдан хем небси агырмаклыкдан Сейдәниң йүрегинде гызгын токга дүвүн эмеле гелйәрди.

Ол түссә какан, совуга гайзыган йүзүни кирли яглык билен даңып, шинелиниң үстүнден гейнен шорлап гилен поссуныны шокурдадып, апы-тупанлы гиҗелер гапының өңүнде пейда болярды. Эндамына бирнеме йылы йөрәп уграндан соң, бирхили дымылҗык аграс ыс аңкап башлаярды. Сейде онуң көйнегиниң битини ода какып дуршуна, Ысмайылың бу болуп йөршүне йүреги авап середйәрди ве гамгын пикире батярды: «Вах-вах, шу совукларда нә гүнлер гөрйәнсиң сен дийсене? Өйде болан болсаң, эндамыңа екеҗе тозанҗык сиңдирмездим-ле!..» Ол болса одуң башында йүз-гөзүни чытып отырды, онуң вагшылашан гөречлери тутук хем гахарлы йылпылдаярды.

Сейде билйәрди, онуң ягдайы агырды: шонуң үчин ол адамсының гөвнүни тапҗак болярды. «Әр-аял хер хачанам — гайгы-хасратда-да билеҗе болмалыдыр. Нәхили агыр гүн башыма дүшенем болса чыдамалыдырын, башымы алып чыкмалыдырын. Ысмайыл саг гезсе боляр... Галаның бир алаҗы бор, чыдарыс, чекерис, өвренишерис... Гөр ынха Тотойы, үч саны чагасы билен бир мыдар эдип йөр-ә, талханы гысым-гысым-данҗык пайлашып иййәрлер, иле сыр билдиренок...» Сейде, ине, шейле сөзлер билен өз-өзүне гөвүнлик берйәрди.

Дүйн дәл, өңңин Сейде теммәки сарайдан ишден гайдып гелйәркә, эдил көприң алкымында Мырзакул онуң ызындан етди.

Ол:

— Сейде, биразаҗык аяк чек! — дийип гыгырды. Догрусы, онуң сесинде шүбхеленер ялы хич задам ёк ялыды, йөне, шейле-де болса Сейде шол гөз юмуп-ачасы салым шол айылганч задың боларына гарашды, мүңк-мүңк эдйән додакларыны хасыр-хусур яглыгы билен өртди. Мырзакул ябысының бурнуны тарладып гелди-де, эерден ашак эглип, онуң йүзүне чиңерилип-чиңерилип серетмәге башлады. «Билдиңми ахырын! — дийип, Сейде элхедер алды. — Инди, ынха, болды! Инди, ынха, болды! Айт-да бол басымрак! Гепле ахырын» — Ол тас шей дийип гыгырыпды, Мырзакул кирпиклеринем гырпылдатман, шейле бир кән, шейле бир кән серетди. Сейдәниң йүрегине дүшүп, чыдабилмән багыры береслери гелйәрди! Онуң бу середиши дийсең парахатды.

— Гарындашларча мениң саңа бир зады дуйдурасым гелйәр, Сейде — дийип, ол ахыры гепледи.

— Нәме хакда ол? — дийип, Сейде сорады, йөне өз сесини онуң өзем эшитмеди. Бу сөзлери ол дашындан айтдымыка я-да йөне пикир этдимикә?

— Вей-вей, болшуң нә түйсли? Нәме болды саңа? — дийип, Мырзакул өр-гөкден гелди-де, өз гөмелтейлигине утанды: начар машгаланың йүрегини ярдым, эринден хат-петек аланок, хер затлар гөвнүне гелендир бичәрәң, гөр, ана, йүз-гөзлери ап-ак болды, ичинден ойланды, арман этди. — Горкма, горкма, хич бир болан зат ёк... Йөне саңа айдаяйын дийипдим: эртир фронта гиденлериң машгалаларына аз-овлак дәне пайлаҗак...

Ана, шонуң үчин-де, списога әхли кишини гиризип билмедик. Сенем ёк, Сейде, шол списокда... Дүшүнйәң-ә сен, Сейде, гөвнүңе зат гетирмегин... чагасы көп адамлара, ине, шу Тотой ялылара, гараз, етдигинден бәш килодан, он килодан пайлашдыран болдук... Эртир йөне гыкылык-галмагал турзаймагын, әхли кишә бермели, оны билйәс, йөне ханы нireден алҗак ахырын.

Сейдәниң йүреги ерине гелди...

— Ай нәме, ёк болса, ёк болар-да — дийип, ол өзүне гелип җогап берди. Онуң: «Маңа сениң дәнәң герек дәл, шуны билип гой: иң говусы Тотой ялылара көмек этмели, мениң өзүм башымы чарарын» дийип айдаслары гелди, йөне гайраты чатмады, сесини чыкармады.

Мырзакул болса бу затлара өзүче дүшүнди.

— Йөне, Сейде, өзүң бил, яман зат гөвнүңе гелмесин — дийип, ол ювмарлап гүрледи. — Индики сапар саңа-да берерис... Хөкман берерис... Шуңа өзүм сөз берйән... Сен кемпире шейле дий-де айдай, болмаса ол дүнйәни башыңа юмрар: «Мырзакул өз ковум-гарындашымыз болуп дур, пейдасы — непи дегмесе, онуң оба Совет боланының бизе пейдасы нәме...» дийип кәйинер. Вах, өзүмизиңкилере бир ягшылык эдип билсем, менем хезил этҗек-ле, йөне өзүң гөрүп дурсуң ахырын... — Мырзакул пикире чүмди, үстүни гар басан оба өйлерине назар гездирди, ябысыны сүрүп уграды, бирденем онуң җылавыны чекип саклады. Ол ене бир затлар айтмага хыялланярды, йөне әхтимал, муңа йүреги этмедик болара чемели. Ол ене хол Тотойларың гапысындакы ялы гең, дүшнүксиз гарайыш билен Сейдәниң гөзлерине әңетди, йөне бу сапар хас ачык, гөрнетин әңетди. Хава, инди әхлиси дүшнүклиди: ол Сейдә мәхир хем җошгун билен середйәрди, онуң гөзлери болса: «Мениң айданларыма дүшүнҗекдигиңи өңденем билйәрдим... Мен саңа хер хачанам ынанярдым... Дүнйәде саңа тай ёкдур, мен сени сөййән... Өңден бәри эй гөрйән, муштагым сен...» дийййәрди.

Сейде горкы билен яглыгыны башына чекди, ол бүтин сүңңи билен гагшаярды, йүзи чув ак болупды. Онсоң ол бийгтыяр халда хырра ызына өврүлди. Онуң гиңден ачылан гөречлеринде хайран галмаклык доңуп галыпды, ол хәзир дийсең говы гөрүнйәрди.

— Гитҗек мен! — дийип, ол юваш, йөне өрән перт эдип айтды.

— Азажык дурай! — дийип, Мырзакул икиржиңледи. Ол жылава элини етирди, соң ене оны ташлады.

— Дур-а, Сейде! — дийип, ене ол өңки айданыны гайталады. — Кынчылык чекйән болсаң, менден гизлемегин... Сениң оглуңа шүлелик ашы... эгнимдәки шинелими сатарын велин тапарын...

Сейде диңләп дуршуна сесини-үйнүни чыкарман башыны яйкаярды, нәме дийип ойланжагынам билмейәрди. Онуң Мырзакула алкыш айдасы гелйәрди. Шонда-да болса онуң гөречлери бирхили первайсыз середйәрди, хыйрсызды. «Маңа азар берме! Бейле серетме, горкян, мен сенден! Гойбер, гидейин!»

Мырзакулың габаклары эмай билен сүзүлди, онсоң эериң үстүнде жайлашып, Сейдә яңадандан әңеденде, онуң гөзлери хемишекилери ялыды. Ол хич зат болмадык ялы асуда гепледи.

— Боляр-да, бар, гит, чагаңам аглаяндыр...

Сейде шол угра ызына өврүлди-де, аңырлыгына бака ёла дүшди, ол ылгайжак-ылгайжак болярды, йөне зор билен өзүни саклаярды. Ол хоң ялы ере гидип, эгин үсташыры ызына гаранжаклады, аяк чекди. Мырзакул хич ере әңетмән, башыны ашак салып, кенарың гырасыны сырып барярды. Ябы өз майдалына йөрейәрди. Мырзакул оңа хич зат диймейәрди. Онуң шинелиниң якасыны галдыранындан болмагам ахмал, йөне, хер ничик хем болса, онуң хорлугы гөзүңе хасам месе-мәлим каклышярды. Онуң кебзелери хонда чыкышып ятырды, күл-оврам болуп, элсиз галан чеп тай эгни ашак салланып ятырды: Сейде: «Шинелими сатарын велин диййәр... Үшәр ахырын ол!» дийип ичинден геплейәрди, онсоң бирден онуң калбында нәмедир өң ёк бир затлар гымылдап-гымылдап гитди. Гызгын мәхир, дөзмезчилик ослагсыз ерден онуң йүрегине долды. Ызындан ылгап, оны сакласы гелйәрди, говы-говы сөзлер айдып, оңа хемаят береси, гүнәми өт диеси гелйәрди... «Ери, мениң — эрли аялың нәмесине ашык болдука би? Обада говы-говы гызлар кән-ә? Мениң әрим янымда ахырын, сениң болса ондан хабарыңам ёк...»

Онуң келлесиндәки әхли затлар буйр-булашык болды, аягының ашагында жыгылдаян гарың сеси чекгесине дүшүп яңланярды. Сейде тә өйлерине барянча ызына гаранжаклап, кемиш-кемиш эдйән додакларыны яг-

лыгы билен гизләп гелди.

Дүйн оба ярамаз хабар яйрапды. Теммәки сарайдакы аяллар өзара пышырдашярдылар, хол бейлерәклеринден аркасы теммәки йүкли гечип барян Тотойы гөренлеринде болса, оларың сесине сув сепилен ялы болды. Олар ере середишип дымдылар. Оларың бири, гара атынҗалы бир аял, сакланып билмән зөрледип гойберди.

— Багты ятан етимлер! Ылахым, сизиң ахы-налаңыз германың башына дүшгей-дә!..

Бу аялың йүз-гөзлерини йыртып, сес эдени яңы болара чемели, себәби энтек онуң йүзүниң дырначак ызлары хем гызарышып дурды.

Оба Советине Байдалы Сталинградың этегинде вепат болды диен хабар говшупды.

Соңкы махаллар обаның хер еринде-хер еринде эркек адамларың матам сеслери йыгы-йыгыдан эшидилмәге башлады. Олар еериң үстүнде икияна ыранып: «Вай, доган-ей! Вай, доганлар-ей!» дийип сес эдйәрдилер. Төверегине адам көки үйшен өйлерден болса олара җогап эдип, аялларың ахы-наласы эшидилйәрди. Олар терслерине бакышып, дырнаклары билен йүз-гөзлерини персала эдип сес эдйәрдилер.

Барды сениң сап күмүшден уяның,
Өзүңем батырдың шир дек хемише.
Бу гүн сең уяның диварда бош дур,
Менем гара яглык атындым баша,
Сениң неслиң душманыңдан ар алар!
Вай-вай-е-й! Доган җан-е-ей!...

Тә ярыгиҗе болянча, аглап-аглап сеслери гырлып, халыс болянчалар, зенанлар фронтда вепат болан инер огулларың агысыны агларды‌лар. Ине онсоң, хер сапар эхли оба адамлары өлениң ясыны тутмак үчин онуң өйүне йыгнананларында, Сейдәниң калбыны айылганч вехим басарды, ол обадашларының гөзүне гөрүнмәге горкарды, онсоң ол иллериң сыртында букулар йөрерди, муны онуң өзем билмән галярды. Шу хили яс гүнлери онуң нирәдир дагың ичлерине бир ере, адамсыз, чола бир ере гачып гидип, хич ким гөрмез хем эшитмез ялы ялңызлыкда гөз-гүлбанлар болуп гөзяш дөкеси, багрыны паралап агласы гелйәрди.

Ине, инди Тотоя-да гезек гелди. Онуң хем өйүниң төверегине мәреке үйшер, ол хем улили билен сес эдип, йүзүни йыртып аглар, огулҗыклары болса улы адам ялы болшуп, биллерини берк гушап даш чыкмалы боларлар, онсоң эллериндәки хаса таякларына даянып: «Какам-ей! Какам-ей!» дийип сес эдип, эркек адамлары гаршыларлар. Хәй пахыр Тотой дийсе, өз башына нәхили агыр хасратың инениңден онуң хабары ёк-да! Байдалының ёгаланы хакда гелен хат энтек Мырзакулың элинде сакланярды. Гыргыз бу хили затлары бирбада айтмазак боляр. Нәвагт айдылмалыдыгыны яшулулар билмелидирлер. Шол өлди хаты билен бирликде колхозың правлениесине полкуң командиринден бир хат гелипди.

Ол гошун бөлүми хүҗүме гиденде, Волганың кенары билен ичи миналанан тикенек симли гермевиң даражык мейданында габава дүшмели болды. Чыкалгасыз ягдай эмеле гелди, адамлар чабга ялы ягян пулемёт окуның ашагында өлүп-йитип гитдилер, миналанан мейдана илки аралашмага хич ким йүрек эдип билмейәрди — дийип языпдыр. Ана шонда Байдалы өзи дөвталап болуп, тикенек симе бака окдурылыпдыр. Миналар ярылып гечелге эмеле гелипдир. Душман өз позициясыны ташлап гачмалы болупдыр.

Мырзакулың өйүне йыгнанышан аксакгаллар бу хаты диңләп боланларындан соң, сеслерини чыкарман, обадашларының ядыгәрлигини хорматладылар. Бу дымышык узага чекди. Олар оңа сеслерини-үйнлерини чыкарман хем дегсин-төвир этдилер.

Почтальон Курман ахырсоңы:

— Эй-хов! — дийип, улудан демини алды-да, гулакҗыныны чүмрерәк гейди. — Онуң ялы сувчы аз-train-таздыр, эллеринден дүр дөкүлйәрди. Байдалының сув тутан ерлериниң хасылы бир башга боларды... Ынха индем! Вах, онуң чагалары: «Курмаке, какамыздан хачан хат гетирерсиң?» дийшип, маңа йөремәге ёл бермездилер-ле асыл. Менем, ине, шу базар гүни гетирҗек дийип сөз берердим, оларам нерессеҗиклер ынанардылар. Гөр ахырын бу нәхили-нәхили болды... Эмма, ерик нәме иш этҗек, батыр йигидиң кысматы ил-гүнүң кысматы билен дең бормушын!

Мырзакул аксакгаллардан Байдалының өлүми хакдакы хабары нәтсе болар дийип геңеш сорады. «На

чальнигинден өлди дийип кагыз гелен болса, бу ерде нәме этҗек алаҗың бар — дийип, яшулулар җоғап бердилер. — Йөне сен, Мырзакул, бизе гулак ас. Бу учурсыз агыр йылда, Тотой өз чагаҗыкларыны ачлыкдан өлдүрмеҗек болуп, чыр-чытрак ылгап йөркә, оңа биз адамсының өлди хабарыны айдабилмерис. Тотой аглап-эңрәп йыкылансоң, чагаларына онуң ким серетсин? Ёк, оны биз иң соңкы умыдындан җыда дүшүрип билмерис. Иң говусы, муны гүйзе ченли гоялың: хасыл йыгналар, халкың гарны бирнеме чөрекден дойсун. Ондан соң, ана, өз батыр обадашымызың вепат боланыны хабар берерис, бүтин оба болубам кемини-көссүни гойман ашыны-сувуны берерис...

Бу маслахаты тутуш оба унады. Байдалы нерессәниң өлүми хакда тә гүйзе деңич бир адам хем дил ярмалы дәлди. Эмма теммәки сарайда ишлейән аяллар дуруп билмейәрдилер, хышы-вушы гүррүң эдйәрдилер: себәби Тотойың билйән-зады ёкды ахырын.

Гиҗе Ысмайыл гелди, Сейде-де оңа гоңшулары Байдалының шум кысматы хакда гүррүң берди. Ысмайылягшыдан-ямандан бир зат дийибем җогап бермеди, йөне эгинлерини гымылдатды-да оңайды. Онуң нәме пикир эденини алла билсин. Әхтимал, ичинден Байдала, өз дурмушына небси агырса-да агырандыр. Байдалы болса ширин җанындан гечип, минаның үстүне өзүни оклапдыр. Шейдибем өлүп гидипдир. Ол хөкман шейле болаймалыдам. Ёк, Ысмайылың йүзүнден хич зат аңар ялы дәлди, ол бир задам диймез, сесинем чыкармаз.

Ол бир чанак чорбаны гаяк-гулк атып, нәразылык билен хүмүрдеди.

— Бармы ене?

Сейде: «Вах, кишиниң агысына агламага мунуң эли дегйәми нәме? Өзи гиҗе-гүндиз совуга даңлып отыр-а, гөзүни гөркезмәге горкяр, үстесине-де бир гүн док болса, икинҗи гүн ач...» дийип, Ысмайылың тарапыны чалып пикир этди.

Сейде оны ёла салыбам кән вагтлап уклап билмеди. Шемал алланичикси шувлап, гар тозгаларыны гетирип әпишгә урярды, обаның бир четлеринде хайсыдыр бир үшән ит җанавар «Ув-у-ув! Ув-ув-ув!» эдип, чыңсап-чыңсап увлаярды. Сейдәниң сүңңүне бирхили галпылды аралашды. Ёвшанлы-четили аязлы мейданың ичинде алдаҗы ялы ел шувлаяндыр, Ысмайыл болса гиҗә-

ниң ичинде бир өзи гачыбаталгасына тарап букдаклап баряндыр.

Бу затлары гөз өңүне гетирмек хем Сейдәниң ховуны басды. Эдил шол вагтам оглы аглап ояңды. Бу гүн агшам ол хем гаты бынжалык ятды.

Эртеси ирден почтальон Курман атыны лоңкулададып гелди. Оба Советиниң хат гатнадыжысы хем шонуң өзүди. Онуң эгниндәки поссуның ашак этеклери ики бака тайзарылып дурды, ол гаты галагоплы гөрүнйәрди.

Ол гапыны какып:

— Сейде! — дийип гыгырды. — Райондан инкуу[1] гелди, саңа гаты басым гелсин дийди! Бол, чалтрак бол!

Сейде тыркылды сесине ылгап гелди, онуң үчин әхли зат шо бада дүшнүкли болды. Иң бәркиси нәме үчин чагырянларынам сорамады. Сесинем чыкарман, дишлерини гысды. «Ысмайыл, вах, инди мен нәме этсемкәм?» диен пикир келлесине гелди. Шол вагтам Асантай бир ерден ылгап гелди. Ол Курман Ысмайылдан хат гетирендир өйден болара чемели.

— Сейде гелнежe, бушлук, бушлук. Ысмайылдан хат гелипдир! — дийип, Асантай шадыяна гыгырды, йөне йүзи ак там болан Сейдә гөзи дүшенден бир сөзем айтман дымып галды. Бу огланжык Сейдәниң бу болшуна середип, совукданмы я утаныпмы, гараз йыгрылыпжык, бир ян тарапа совулды.

— Ине, саңа ене бир багты ятгынчылык! — дийип, Курман гынанч билен гепледи. Онуң бу сөзлери кими дегишли эдип айданы нәбеллиди. Ол муны Сейдә айтдымы, Асантая айтдымы, белли дәлди. Ол өзге хич бир сөз айтман, ябысына бир гамчы урды-да, еңсесини эл ялы эдәйди.

Сейде оба Советиниң жайына нәхили бараныны билмеди. Саңңыл-саңңыл эдйән эллери билен гапыны ачды. Столуң еңсесинде гапдалы наган гаплы бир адам отырды. Сейде онуң үсти-башына әңетмәге ярамады, онуң пыр-пык келлеси айланярды, ол зордан йыкылман сакланып дурды. Ол бу тайык гелйәркә: «Ысмайылы хөкман тутарлар, тутарларам, алыбам гидерлер!» диен хич бир чыкалгасыз пикир онуң бейнисинде ики бака урунярды. Йөне хәзир, Сейде оба Советиниң ж...

---

[1] Инкуу — НКВД дийдиги.

йына гиренден соң велин калбында хетденаша гайдувсызлык оды туташды, яне, шу ялның ичинде-де онуң, Сейдәниң әхли икиржиңленмелери йитип, ёк болуп гитди: «Ысмайыла эллеринем дегиртмен! Оны сизиң элиңизе бермен!» Сейде үчин инди әййәм горкы-үрки дийлен зат ёкды, ол столуң өңүнде дуруп: «Ысмайыла элиңизем дегирмерсиңиз! Оны сизиң элиңизе бермен!» дийип, өз-өзүне касам эдйәрди.

НКВД-әниң оперуполномоченниси:

— Отурың — дийди.

Сейде эшитмеди.

Онсоң НКВД-әниң векили ене:

— Отурың — дийип гайталады.

Сейде укуда ятан ялы болуп, отургыҗы сермелешдирип гөрди, онсоң отурды.

НКВД-әниң векили сорагыны гутарып, оңа сынлайҗы назарыны дикип, ичгин-ичгин әңетди, ол шол середип отурышына нәмедир бир затларың пикирини эдйәрди. Соң ол Сейдә сениң адамың фронта гечип барярка, вагондан оклы-яраглы дүшүп гачыпдыр дийип хабар берди.

Онсоң ол:

— Ниреде ол хәзир? — дийип сорады.

— Билемок, мениң хич затдан хабарым ёк — дийип, Сейде җогап берди.

— Сиз гизлемәң, хер йүзүне биз оны тапарыс. Оңа ягшылык ниетиңиз болса, гой онуң өзи гелсин. Сиз бизе көмек этмели...

— Билемок, мен хич зат билемок. Оны гошунчылыга алдылар, башга онсоң мениң затдан хабарым ёк. Гачыпмы ол я гачманмы, мен оны билмен...

НКВД-әниң векили хер хили эдиплер сораса-да, хер нененңсилер ынандырса-да, Сейде онуң әхли айданларына: «Билемок» дийип гысгаҗык җогап берди. Өзи болса: «Нәме мен өз-өзүме яманлык эдеринми?! Нәме этсеңиз эдәйиң, өлдүрсеңизем хич зат айтман!» дийип пикирленйәрди.

Ол шол бир дйенини гайталап:

«Мен хич зат билемокдан» башга зат диймейәрди.

Сораг эдилип боландан соң, Сейде йыкылмазлык үчин, энтиреклемән йөремек үчин әхли гүйҗүни тиҗәп, гапа тарап йөнелди. Эдил даш чыкҗак болуп дурка-да Мырзакул габат гелди. Ол ат ятагындан батлы-батлы

йөрәп гелйәрди, элиндәки чилимини гайта-гайта сорярды. Бу гүн ол бирхили галагопды, яравлыгының угры ёк ялыды. Йүз-гөзлери елленип, чекгелери сымгылт тутуксы өвүшгин атып дурды, сүртүлип-сүртүлип агарып гиден шинелиниң астындан элсиз эгни ашак салланып ятырды, гулакҗыны тә гашларына ченли чүмрегейленди.

Мырзакул Сейдә гөзи дүшенден аяк чекди. Габак астындан оңа сынлайҗы назар салды.

Ол гапа тарап үмләп:

— Болдуңмы о тайда? Айтдыңмы?.. — дийип сорады.

— Нәме айтмалымышым мен? Мен хич зат билемок — дийип, Сейде җогап берди.

— О-хов, шейлеми асыл! — дийип, Мырзакул азаҗык сәгинип дурды, гахарлы гүлүмсирәп, чилиминиң найыны ере ташлады, соң оны әдиги билен басгылашдырды-да, бирден гашларыны чытды... — Нәме шейдип оңа ягшылык эдйәндирин өйдйәрмиң сен? — дийип эдил онуң гөречлерине дикаң середип сорады. — Ил-халкың выжданыны нәтҗек, ери? Ери, оны ниреде гизлеҗек? Бизиң әхлимиз, Дөвлетиң несиллеринден болан эркек гөбеклилер, келлесине телпек геййәнлериниң хеммеси — биримиз галман, тутушымыз гитдик. Асуда махалам, галагоплы махалам, хергиз ил-халкдан айрылмакдан худай сакласын! Бизиң әхлимизе нәлет болар! Шуңа сен дүшүнйәмиң? Җогап бер маңа: дүшүнйәмиң диййән?.. Хенизем бир пилле, Ысмайылы алып гел, гой олам бейлеки адамларың урушян еринде урушсын...

Сейде бойнуның еңсесинден айланан эллериниң бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип гысды. Мырзакулың агзындан чыкян хер бир сөз бу ысгыны гачан эллери ысмаз ачдырярды. Инди ол екеҗе сөз айтса бесди — әхли задың болҗагы болярды: Сейде сакланып билҗек дәлди, йыкылҗакды, билйән затларының әхлисини боюн алҗакды...

Ол элден-аякдан чыкып:

— Сен... Сениң мениң арым-намысым билен ишиң болмасын! — дийип гыгырды.

Ине, онуң элинден гелйән задың бары шуды. Ол өзүни нирә урҗагыны билмән, гахар-газап билен Мырзакулың үстүне топулды.

— Гачса гачып йөрендир-дә! Оны мен нireden билейин? Хер кимиң өз ёлы бар, хер ким өзүни гораяр. Сениң, ери, нәме ишиң бар? Я ол сең ёлуңа бөвет болдумы? Я шу обада саңа ер дарлык эдйәрми? Я сен онуңам өзүң ялы голак болуп геленини говы гөрйәрмиң-хә?

Мырзакул доңңарадаш болуп галды, онуң майып голы шинелиң кисесинден бош еңини чыкарып, тирсилдәп-тирсилдәп гитди, айылганч агырыдан хем гахар-газапдан яңа онуң йүзүниң реңки үйтгеди. Ол эсли салым деми-демине етмән, хаш-хашлап дурды.

— О-онда, д-диймек, мен сениң Ысмайылыңча б-болманымдан с-соң майып болуп гайдып гелипдирин-дә, ш-шейлеми? — Мырзакул бирян гапдала ылгап, ерден нәмедир бир зат гөзлейән ялы ашак эгилди-де, бирденкә Сейдәниң янына ылгап гелди, элиндәки гамчысыны ал-асмана җелеменледип, тарпылдадып, онуң гомуна дартмага башлады. Сейде җыңкынам чыкармаярды, гымылдайын хем диймейәрди. Онуң келлесиниң үстүнде гамчының шуввулдысы эшидилйәрди. Сейде болса акыл-хушы үйтгән ялы, Мырзакулың җотдарып дуран голак элине, ики яна селкилдейән бош еңине середйәрди, Хайсыдыр бир гөз ачып-юмасы салым онуң өңүнде Мырзакулың дишленип яра болан додаклары, онуң хырсыз, гахар-газап билен учганаклаян гөречлери гөрнүп-гөрнүп гитди. Соңра ол онуң гамчысыны өз дызына салып дөвҗек болуп, бидерек ере азара галып отураныны гөрди. Ене-де онуң җотдарып дуран гөзгыны эли шол бирсыхлы өңлин-ызлын гымылдап дурды.

Мырзакул гамчысыны айлап-айлап, җайың үстүне бака зыңып гойберди-де, дүйрләп пенҗесине гысан шинелиниң бош еңини эдил ярасы җораланып дуран ялы күкрегине гысып юмлугайды. Ол ызына-бейлекә-де серетмән, меллек ерлериниң ичи билен, гар сыргынларының хем яп-салмаларың үсти билен аягалдыгына гачып барярды. Сандан галан көне мейдан сумкасам янбашына алдыгына шарпылдап дегйәрди.

Нәме-нәмәниң боланына хенизем акыл етирмедик Сейде горкды, вехим билен онуң ызындан середйәрди. Гамчы көкүни иен ягырнысының авусыны ол диңе шундан соң билип галды. Ар-намыс оны говруп алып барярды, онуң мертебеси басгыланыпды, гыгыраслары, улы или билен сес эдип агласлары гелйәрди.

Сонра ол ёлуң угруны алып йөрәп уграды, йөне б
вагт ол хич зат гөрмейәрди, ичинден гечип барян е
онуң гуры, гырпылдысы галан гөречлериниң өңүни ту
ярды, гар сыргыны болса оны бүдредийәрди. Пикирлер
хем эдил бойнуның йүзүндәки гызарып дуран гамчі
ызлары ялы якып-бишир ип барярды. «Ол мени енчді
масгара этди! Мен муны Ысмайыла айдарын, ол ону
хакыны берер! — дийип, ол өз янындан онуң донун
бичйәрди. Йөне эдил шу ериң өзүнде-де бу пикиринде
эл чекди: — Ёк, айтман, айтсам Ысмайыл гөзүне урла
ялы болуп, оба гайдар, шейдип эле дүшмеги ахмал. И
говусы, сесими чыкарман гезиберейин, йөне о ерчекени
тә өлйәнчәм бу гүнәсини гечмен... «Доган доганың ягы
сы бормуш»[1] дийлип, йөне ере айдылмаян экен. Мырза
кул Ысмайылың саг-аман гезип йөренине ичи яняр, ш
нуң үчин оны гөзүнде окы болса урҗак... Шу гышда
бир аман-саг чыксак боляр, онсоң гечелгелердәки га
лар айрылар хем велин Чатгала гөчүп гидерис. О тайд
бизем ил ялы яшарыс, хич кимден үркүп-тезип йөрм
рис... Ылахым сени ер чексин, Мырзакул! Өмүрем сени
йүзүңи гөрмен харам нежис...

Сейде өйлерине гайдып гелип, гайын энесиниң сүңі
лери чыкып дуран дызларына йүзүни берип, лал-җи
болуп отуран бичәре кемпири гуҗаклады, мөңңүри
сес эдип аглады.

— Эҗеси, мени Мырзакул урды, урды...

Сейде дынман аглады, кән аглады...

Гайын энесиниң сәгинип-сәгинип чыкян сеси Сейд
ниң гулагына гөзяшың арасындан дүйш ялы гелйә
ди.

— Вах, балам, гөзлеримиң рөвшени-хә сен... экл
-саклап отуранам сен-ә бизи... Бар умыдымыз, ар
дагымыз сен бизиң... Әхлисини гөрйән, әхлисиниң билй
мен... Худайым саңа бир зат болмасын-да... Чыда бу а
-намыса, сесиңи чыкарма... Мырзакул билен бизиң а
мызы аллатагаланың гой өзи ачсын, Мырзакул өз к
вумлык борҗуны унутды...

Гиҗе Сейде Ысмайылы көлүң гырасында гаршыл
ды. Ысмайыл оба гирмән, өз говагына гайдып гел

---

[1] Гыргызларда бир тайпаның әхли эркек адамлары доган сапланяр.

* * *

Яза ченли оба адамларының көпүсиниң азык-сувлугы паявлапды, иң соңкы ёкларыны газап алмага башлапдылар. Сыгырлар гузлап, арпа орагына бир ашсак, онсоң бугдай хем хә диймән етишер. Ине, улы илиң гүррүңи шуды. Йөне бу дилде аңсатды, оңа ченли чытрашмакда иш барды.

«Бахар айлары мал аррыклап, лагар дүшйәр». Адама-да аңсат дәл...

Сейде иң бир агыр гүнлери башдан гечирйәрди. Мырзакул икисиниң арасында болан чакнышыкдан соң, Ысмайыл өе гелмесини бес этди — ол гиҗесини-гүндизини шол говакдан чыкман гечирйәрди. Одуна гиден махалы Сейдәниң өзи оңа ол-бу иер-ичер ялы зат гетирйәрди, гүндиз шовуна дүшмесе, гиҗелерине гидерди. Бу затлар билен хем гараз бир оңшук этсе болҗакды велин, оны алада гойян башга бир ягдай барды. Ысмайыл хажымелик ачан ялыды, хич затдан доянокды. Нәме гетирсе, лак-лук атып, ене ялым-юлум эдип отырды. Гарны дойса-да, гөзлери өңкүси ялы ачды, ялмавузды.

— Өйде ене бармы өзи я инди бу тайда аҗымдан өлмелими? Гизлемән, догрыңдан гел! — дийип, Сейдеден сорарды.

— Нәме бей диййәң-ә! — дийип, Сейде-де оңа игенйәрди. — Сен саг гезсең болар бизе, дири гезип йөрен адама хер вагтам бир дөвүм чөрек тапдырар... ·

Инди Сейде даңың гуйругы агарып-агарманка ериңден туруп, өтен йылкы харман ерине уграярды. Барыбам яны билен әкиден пешанасыны ере язып, тә онсоң иңрик гаралянча чәч ериниң киршенини еле соврарды, саманларыны арассаларды. Ол хәзир билдир гүйз харпык дийлип зыңланлары ялтанман еке-екеден чөплешдирип алярды, еле совурярды. Узынлы гүн чөплэни мүршерип гиден аррык дәнеден екеже гошавуч боярды. Сейде шуҗагаз йыгнанҗаларынам гиҗелерине эл дегирменде үвәрди, Ысмайыла чөрек биширерди. Йөне бейдип хачана ченли оңшук этсе болар ахырын? Сейдәниң бир етип билмейән арзувы барды, ол сыгырларының гузларына гөз дикип гарашярды. Сыгырлары аман-саг гузласа, Ысмайыла хем сүйт, хем эт болар. Ысмайыл хич геплемейәрди, онуң гыйгы аҗап, дүнйә-

де эхли затлар оңа йигренжи болуп гөрүнйәрди. Шол доммарылып, бөврүни диңләп отырды, онуң агзындан екеже дагам сүйжи сөз эшитжек аладаң ёкды... Ери, онуң акылында нәме барка? Ол бейле чынлакай нәмәниң пикирини эдйәркә? Агзыны ачайдыгам шол диййән задыды: гечелгелериң гары хачан эрәркә, хайсы ёда ховпсузрак боларка... Хас-да бетер ийги-ичги хакда көп гүррүң эдерди, ол асыл шондан башга задың пикирини этмейән ялыды. Этиң гүррүңи агзалайса, ол деррев тамшанжырап уграрды, гахар-газап билен түйкүринжирәрди. Махал-махал болса хич зат ёк ерден бахана арап:

— Мең ганым буза дөнди, онда сув көп... Гаты көп сув бар — дийип, йүзүни туршадарды.

Онуң гөзлериниң хол аңырларында бир ерлерде хайсыдыр бир иниң чекмейән бир затлар пейда болярды, онсоң ол ене дымарды, еке агзам сөз айтмазды. Ол шу минутларда нәмәниң пикирини эдйәрдикә? Акылы үйтгән-ә дәлдир-дә хернә...

Шейдип дымып отырка бир ёла: «Онуң оглуны гөреси гелйән болаймасын?» диен пикир Сейдәниң келлесине гелди. Онсоң ол эдил шо гүнүң эртеси оглуны сува дүшүрип, арассажа эшиклерини гейдирип, үшемез ялы эдип, йылжажык долады-да, гужагына алып дашчыкды.

— Өзүмизиңкилере мыхманчылыга барян, Кичи Жүлгә гитжек — дийип, ол гоңшуларының совалларына жогап берйәрди.

Өзи велиң Ысмайылың янына барярды. Сейде шол гүн багтыярды. Ол оба эртеси өврүлип гелди...

Бахарың ир дүшәер гүманы хем барды. Бу гүн ир сәхерден хова майлап уграды. Гарлар болса эдил бишмедик кече ялы, үбтүк-үбтүк болуп, пагыш-пара эрәп башлады, ериң йүзи чап-чал болуп бугарып дурды. Жүлгәниң үсташыры йылыжак шемал өвсүп уграды, доңы чөзүлен сув яплардан шилдирәп акярды, ызгарып ичине чөкен гар сыргынларыны ялап гечип, шемал олары бир ян угрундан гәдип барярды.

Мейданың аңрыбашында ерлешен хармандан йылжак, якымлы туршумтык бир ыс бурнуңа уряр: о тарапда кимдир бири саман дөржелейәң болара чемели. Ине, бу Сейдеди. Ол халтасыны харпыкдыр самандан долдурып, аркасына аляр-да, хол бейлерәкдәки де

ниң үстүне чыкяр, сыкылыклап, елиң хөкми-солтаны Мирхайдары чагырмага башлаяр. Ол эдил гызылың гырындысы ялы эдип, бугдай дәнелерини чөплейәр. Йүреге дүшгүнч кын иш. Йөне Сейде үчин велин бейле дәл: хер нәме-де болса бахарың аягына ченли Ысмайылы эклэп-сакламалыды. Онсоң, худай халаса, ёллары ачылар...

Анха, хол өтлем-өтлем дагларың аңырсындан, хайван-ынсаның аягы секмедик гөгүмтил ак гарларың аңырсына гечениндеи соң, Чатгал жүлгеси башланяр.

Сейдәниң гөвнүне гелшиче, Чатгал бир эртекилердәки ялы юртды. О тайда чемензарлыклар йылбойы парч болуп отырды, мал-гаралар асуда яйнашып йөрди. Деряның ики ян кенарында хем берёза агачларының арасында мекан тутан юмуртга дек ак өйлер хатарланышып отырды. Оларың чар төверегинде гүвлемпач отлар якылып, газан-газан этлер бугарышып дурды... Адамлар ол өйден бейлеки бир өе мыхманчылыга гелйәрдилер. Даг ичиниң ёллары ачыларам велин булар белент дагларың аңырсындакы, ине, шу үйтгешик үлкә гидерлер. Ысмайыл бир вагтлар гарындашларыныңка гөрме-гөрше геленде, бу тайда болуп хем гөрүпдир... Ысмайылың гачгакдыгыны о тайда билҗек адам болмаз, онуң ызына дүшүп, ондан ар алҗак болян адамам болмаз. О тайда бу Мырзакул ялы ичигара, бетпәл адамлар хем ёк! О тайда булар ишләрлер: Ысмайыл-а колхозың чопаны болар. Сейде-де онуң көмекчиси...» Аз-кем сабыр этсек, ынха, эййәм язам чыкды. Шу чака чыдап, канагат эдип гелипдирин, инди дагы бетер эдерин! — дийип, бугдай дәнелерини бир гысымындан бейлеки гысымына гечирип отуран Сейде пикир дерясына гарк болупды. — Вах, шу Ысмайыла зат болмаса боляр. Муңа-да йүз-де мүң шүкүр, хернә оба ичинде Ысмайыл бу тайда дәл-де, Газагыстаның бир ерлеринде, өз гарындашларыныңкыда гизленип йөрмүш дийип гүррүң эдйәмишлер... Говы-да шо... дийиберсинлер... Түвеҗигимизи сатарыс-да, ёлда ийәйҗек азыксувлугымызыҗык тайярлап гоярыс, гаррынам эшегимизе мүндирис-де, йүзүмизи гараңка тутуп, обадан сайланарыс, шейдер чыкар өтәгидерис... Хава, бу ерини терк эдип гидерис...»

Хоштап бахар ховасы серхош эдйәр... Арзув эдесиң,

пикир, йүвүрдесиң гелйәр: шол вагт гарның ачлыгынам ядыңдан чыкарярсың.

Агшам Сейде талхан үвәп отырка, Асантай ичерик гирди. Бу огланжык соңкы махаллар гөз-гөртеле хөрланыпдыр: гөзлериниң өңи гөк нил болупдыр, какасындан ғалан көне гүпбүсиниң чермелги еңинден хамы чылгым-чылгым жайрылан инчежик эллери чыкышып дурды.

— Эжем от гетир диййп иберди — диййп, ол утанжаңлык билен йыгрылып, бир аягының үстүнде дуруп билмейәрди. Өзем зол-зол дегирмениң өңүнде үйшүп дуран талхана әңедйәрди.

Чаға боляр-да! Иймәге зат дилейән чаганың бигүнә назарыны гөрүп, ким аркайын дуруп билер. Сейде онуң элиниң аясына бир гысым талхан гуйды. Огланжык келлесини аркан гайшардып, агзыны талхандан долдуруп, онсоң моңча болуп, бурнуны чекип гойберди. Онуң Сейдә таңры ялкасын айдасы гелйәрди, оңа нәмедир бир говы зат диеси гелйәрди. Ол талхандан ап-ак болан додакларыны ялап дуршуна, чага ынанжаңлыгы билен йылгырды.

— Сейде гелнеже, сыгрымыз гузланда, эжем бизе овуз биширип бержек диййә. Ана шонда мен сизиң Амантөрәңизе-де дадырарын. Себәби инди олам ийип билйәр герек? Шейле дәлми? Овзам эдил чекизе ялы сүйжи боля!

— Вах, йүрежигиңден айланайын-эй, йүрегиң говы сениң, ылайым айданың гелсин-дә! — диййп, богазы долан Сейде онуң элинден чекди, йүз-гөзүнден огшады. — Худай несип этсе, овзам бор, гаймагам бор, сыгрыңыз гөлежик гузласа, барысы хем болар. Шондажык, ана, бизиң огулжыгымыза-да гетирәерсиң, болямы, эййәм оңа дишем чыкыпдыр!

Тотойың өз адамсындан, чагаларының хем өз аталарындан эбеди жыда дүшендиклеринден хенизем бихабардыклары, хенизем хат гелерине гарашып йөрендиклери онуң ядына дүшди. Сейдәниң гөвнүне болмаса, бу огланжык онуң нәме хакда ойланяныны аңян ялыды. Онсоң ол сөзүң гердишине гөрәрәк диен ялы совал берди:

— Ери, эжең бирнеме бәри бакдымы? Дүйн сува-да гидәйди өйдйән?

— Бу гүн ене ятыр, келләм ярылып баря диййә.

Оңа көмеклешмек үчин өйде галжак болсам, этмеди: икинжи класа гечмесең, какаң геленден соң кәййәр диййә.

— Ёгсам нәме! Элбетде кәййәр! Гайдып гелерем...

Бу огланжык кирпикмен гөзлерини зол-зол гырпылдадып дурды, өзүнем чагалара махсус болмадык бир хили улудан-улудан демини алярды. Онуң бу дем алшындан бир затлар аңылярды.

— Неме бейдип демиңи алясың, айып болмазмы ахырын? — диййип, Сейде онуң чалажа четине дегди. — Сизиң какаңыз доланып гелер, йөне бейдип улудан демиңи алма, ягшы дәл бейтмек!

Бу огланжык оды туташып угран тезегиң бир бөлегини алып чыкып гиденден соң, Сейде ысгын-ровгатдан гачан эллерини саллап, дегирмениң башында эсли салым башыны ашак салып отурды. Яңкыжа чаганың ики эгнинден дем алмасы оны хейжана салыпды. Өзи бир, ынха юмрук ялы чага, әхли зада-да йүрежиги билен дүшүнйәр. «Вах, етим галанжа чага-да!» — диййип, ол гөвни чөкгүн пикир этди. — Тотой хем билйәндир, элбетде, аңяндыр, йөне сесини чыкарман йөрендир-дә нәме... Ери, ол дагы нәме иш этсин, дийсене, бичәре! Үч саны етим чаганы эклежек болуп гөр хаңы... Ене колхоз аз-овлак көмек берйәр, шонуң билен мыдар этмели. Ынха, хол өңрәжик ярты халта сүләни складдан гетирипдир, шолам нәме ёкдан говы... Инди оларың бар умытлары еке дикрар сыгырлары. Гузламалы махалы хем якынлашяр, йөне нәмесиндендир бирхили шу йыл гижикдирди, билдир томус гижрәк буга гелендир-дә. Тотой пахыр хер гүн ир туруп гаргыняндыр: «Вах, сенэм бир гузлап дынсаң-да, гузламан гечен! Нәвагт гузлажак сен, кән гарашдыржакмы ене? Чагаларам сүйт-гатыксыз сыңсыраклап йөр, сениң болса азарыңа-да дәл, аркайын мыщылдап айланып йөрсүң, иен ийимиңем өдәңок!» Тотойың айдяныының гаты жаны барды, сүйт-гатыклары болса, бейле бир горкмасаңам болжакдыла. Хава-а, инди олар неңенси гүн гөрерлер? Тотой хем йыгы-йыгыдан ёңламаны чыкарды. Байдалы нерессәни айтсана сен, хей нерессе, минаның үстүне өз-өзүни оклапдыр ахырын, өлжегини билипдирем велин окдурылып барыпдыр-а... Йүрегинде зат ёк-да о бендәң... Тәлейи шейледир... Этжек алажың ёк, гараз итенек-чоманак гүнлерини сүйрәрлер, чагалары етишер. Агыр-

дыр, агырлыгына сөз ёк... Хер кимиң дагы-дерди өзүне етик. Оларыңкы бир башга, бизиңкем бир башга. Хай диймән, ине, Чатгала гөчүп гидерис-ле, онсоң бирнеме говулашар ахырын... Тотой бир ёла диле гелди-биле гелди диен ялы эдип: «Аю, бүтүки бу Ысмайыл гачыпмыш диййәлер-ле?» диййип сорапды. Мен оңа, ери, нәме диййип жогап берейин-ә? «Билмен, гачса гачып йөрендир-дә, бизә-хә гөремзок шоны». Ынанан-а ынанаяр, ынанмадык хем ынанмаз... Шу йөне Мырзакулы гөзүм гөрмесе боляр. Онуң белли, небси агыржак гүманы ёк: ол бир бизе гелен ягы-ла, ерчекен! Эй худай жан, бизи шол Мырзакулдан бир горап саклавери-дә хернә!..» Сейде өз пикир-хыялларына гарк болуп, ене кән вагтлап отурды, вагт нәче тиз гечдигиче, оны буламык бир галагоплук барха гүйчли говруп-гысып барярды, ол хәлки огланжыгы, онуң чага гелишмейән улудан дем алмасыны, ач, найынжар гөзлерини бирем хушундан чыкарып билмейәрди. Сейде бир багтыятгынчылыгың болжакдыгыны сызярды, шолам оны хеләк эдйәрди.

Ол онсоң дашарык чыкды. Хова-да агшамаралар булашды. Чыглы чапгын ел гүнбатар тарапдан булут көкүни сүрүп гелйәрди. Гөгүң йүзүни булут тутуп, бирхили йүрекгысгынч болупды. Даглар эййәм гөрүнмейәрди. Булутларың аңырсында йүзйән ай шемалың гаршысына тыйпып барярды. Махал-махал ол бүтинлей гөзден йитйәрди, онсоң түм гараңкының ичинде бир ерде ене онуң сүйт ялы ак ызы пейда болярды. Шейле болансоң айың өлүгси ягтысы булут гаймагының аңырсындан зордан-зордан ыш ачып билйәрди. «Гарам-а ягжаг-ов... Ысмайыл нәдеркә?».

Сейде ир билен сув алмага гитди. Булутлар асманың йүзүни теп-текиз эдипдилер, ере дүшенден эрәп барян гар уллакан-уллакан тозгаларыны пешемәге дурды.

Ол яңы меллекден гечиберенде, Тотойларың гапысында бир гыкылык-галмагал турды, агы сеслери эшидилип уграды. Ябылы адамлар ёлуң угры билен шо тарапа ат салшып гечип гитдилер. Ат тойнакларындан сычран палчыклар думлы-душа яйраярды. «Бир иш-ә болупдыр-ов!» диййип, Сейде алланичигси болды. Элиндәки бедресини дуран еринде ташлап, Тотойлара гаршы йүврүп гайтды. «Байдалының ясыны гүйз туталың диймәнмидилер, я бири дилинден сыпдырайдымыка?»

Хаядың янына ылгап гелип, ховлының ичине бойнуны узадып серетди, серетдем-де шол угра хайран болуп донуп галды. Улы вагырды болуп дуран мәрекәниң ичинден Тотой сачыны яйып чыкды, онуң биртай еңи еңленен эгниндәки чапаны ерде сүйренип ятырды. Ол сарайың гапысына ылгап барып, гурсакларыны юмруклап, йүрек паралайжы гыгырярды, налыш эдйәрди:

— Гөрүң-ә, доган жанлар, өзүңиз гөрүң: гулпы дөвүп алып гидипдирлер-ә! Вай-ла, вай доганлар, ненең эдейин, худай мениң маңлайымы ятырды-ла! Вай, ненең эдерин-эй-й!

Кимдир бири:

— Агшам оны өзүң даңып гоюпмыдың өзи? Гапыңы өзүң бекләпмидиң өзи? — дийип, сесине бат берип сорады.

— Вах, доган жанлар-э-эй, башга ким даңсын-а-а, өзүм даңдым-ла! Елинжагазынам элләп гөрдүм-ле, елнине сүйдем инен экен-о-ов... Чагажыкларым халыс болупдылар, олар хачан бизиңем сүйдүмиз боларка диййшип, шоңа гарашядылар! Ярамаз жаныма сыгра середйән өзүмдим-ә... Вай, эллерим шел ачсын-ла мең-н!..

Сейде нәме-нәмәниң боланына шундан соң дүшүнип галды, онуң эндамы дыглап гитди. Дүйнки Асантайың өз янына гелшини, овуз хакда айданжа сөзлерини, эртекилердәки ялы тудратлы бир зат ялы онуң сүйде-гатыга гарашышыны ядына салды, ол хәзир онуң эдил гөзүниң өңүнде дуран ялыды: хоржа, боюнлары гыл ялы, какасының пагталы гүпбүсини еңини чермәп гейипдир; талханлы додакларыны ялап, бирхили мысапыр йылгырып дурды.

«Хеем бир шейле эдәймек болармы, хайсы нәкескә шу бенделериң сыгрына эл гатып билйән?» дийип, Сейде өз янындан пикир этди, нәлет окады. Онуң йүзүне юмшак гар тозгалары гелип уярды-да, эрәп, бойнуның йүзи билен ашак сырыгып гайдярды, о болса хенизем шол дурды, еринден гымылдап билмейәрди. Тотойың чагаларының ләгиришип, онуң чапанының сыйындан асылышларына эңедйәрди. Иң көрпежеси яңы дүшегинден туруп ылган болмага чемели. Ол жорк болуп ятан гарың үсти билен эжесиниң ызындан аяк яланач ылгап барярды, «Эже, эже жан!» дийип, йүреги ярылан ялы вәгирйәрди. Тотойың велин ызарына-да дәлди, ол онуң гөзүне-де гөрүнмейәрди. Бу вагт ол ховлының

ичинде пелесаң урярды, бокурдагы гырлан сеси билен нала чекйәрди.

— Байдалы өйде болан болса, хайсы огры ховла гирмәге милт эдип билерди! Әрсиз өйүң йүзүне көз дегсин! Вах, чагаларының дабанындан совук гечди-ле, гөм-гөк болдулар-а олар! — дийип, Сейде өз янындан пышырдап айтды.

Ол чаганың янына ылгамакчы болды, оны барып гуҗагына аласы гелди, эдил шол вагтам почтальон Курман мәрекәниң ичинден чыкды. Ол Тотойың көрпеҗе оглуны саклады, онуң чым-гызыл болан агын гарлы--палчыклы аякларына сесини чыкарман гарап дурды, соңра хасур-хусур гушагыны чөзди-де, оны голтугына тысды, чапаны билен үстүни өртүшдирди, өз өйлерине бака алып гитди. Кимдир бири эглип, Курманың ерде ятан гушагыны ёкары галдырды, еңиниң уҗы билен палчык-салчыгыны сүпүришдирди. Курман душундан гечип барярка, Сейде онуң чаганы пугта багрына басып, өз деми билен оны йыладып баряныны гөрди.

— Хор этмерис, хериңизи биримиз өйүмизе аларыс, эклэрисем, сакларысам, хоссар чыкарыс, ташламарыс сизи! — дийип, ол өзбашына хүмүрдәп барярды. Онуң өл--мыжжык болан сакгалы титир-титир эдйәрди, гөзлериниң өңи яшарып дурды.

Әхли оба диен ялы Тотойларың ховлусына ылгашып гелипди. Гөрлүп-эшидилен затмы ахырын бу! Догры, өңлерем бейле-бейле затлар болман дурмазды, ховлуда дуран сыграм, гойнам огурланарды. Болян затды. Йөне бу вагт илатың диңе сыгыр огурлананы үчинем дәл-де, эйсем огрының нежис элиниң эл дегрилмесиз зада эл гатаны үчин үйшүп дуршуды: «Байдалының етим галан машгаласына азар берйән ким ол?»

Адамларың йүзи чытыкды, бир адам хем сесини чыкармаярды, йөне хер кимиң йүрегинде нәлетли гахар оды ловлаярды.

Мырзакул эййәм үч-дөрт сапар дагы ховлының гапдалындан эйлэк-бейлэк ат чапдырып гечипди, хоя ёлларың угрунда айланып йөрди, ахырам ябы чопаны Барыны алып, йүзин салып гелди. Түвелей ялы болуп, ховла күрсэп урды. Онуң эгниндәки шинелиниң бир тай голы икибака галгаярды. Атының җылавыны гахар билен гаңтарып гойды.

— Ханы, миллет, бэррэк үйшүң! — дийип, ол гыгы-

рып гүрледи. — Ягдайы болан-а атлансын, ягдайы болмадык хем пыядалап, хериң бир гапдала дагаң! Екеже говагам, екеже җарам барланман галмалы дәл, гөзләң!.. Сыгры тапмалы, йөне шол зандыямаң махлугы хөкман, хөкман тапаймалы биз!

— Догры айдяң! — дийип, халк ерли-ерден гыгырды. — Огры гаты узага ашан болмалы дәл. Эгер сыгры өлдүрәенем болса, этини тапмалы шонуң, болмаса-да сыгыр бир көне харабаң ичинде гизленилен болмалы!

— Шүбхесиз шейле болаймалы! Харабачылыклара тарап гитдик!..

Мырзакул ёла чыканларындан соң, фронтдан гелен огланлары өз янына чагырды:

— Огланлар, сиз — солдатлар, эсгерлер.. Сизиң везипәңиз шу: атланың-да, шәхере гидйән ёлуң угруны барлашдырып чыкың!

— Оңа биз тайяр, йөне ябыны ниреден алалы, шо барда...

— Атятакдан алың! — дийип, Мырзакул буйрук берди.

— Атятакдан ат беренден башлык эдил асылып өләенини кем гөрмез! Бейле узак ёла ябы бермез. Сүрүме тайярлап йөрлер-ә!

— Ай, гойсаңызлаң-хов, шо башлыгы! — дийип, Мырзакул гудузлан ялы гыгырды, онуң голак эли тирсилдәп, шинелиң еңини гымылдадып-гымылдадып гитди. — Хәзириң өзүнде атлары эерләң, җогабыны өзүм берерин!..

Иллер билен бир хатарда Сейде-де гөзлеге чыкды. Обадан чыкансоңлар, хер ким бир яңа даргады. Мырзакул атының үстүнде элгуш ялы язылылып, байырлыгың еңсесине бакан гып басайды, ябы чопаны Барпы болса гулакҗыныны иримчик йүзүне чүмре басып, башга бир тарапа бака ат салып гитди. Бирден Сейдәниң гөвнүне эрбет бир пикир гелди. Өңден ненең бу ядына дүшмедикә? Бирден олар Ысмайылың үстүнден барайсалар, нәме алач этсе болар? Онуң хушы башындан учды, дуран ериндеи эдил гөзүне урлан ялы болуп, шол гамышлык-җеңңелик җара тарап юмлугайды.

Үмүр-думан болса даг көтеллеринден аягыны үзүп, ёкары галмага меҗалы етмейән нәхош ялы болуп салланып дурды. Ер аягыны тайдырярды, пагыш-пара эрән барян гар үст-башыңы өл-мыжжык эдйәрди, шейдип

үстүндәки эшигиң өзүңе йүк болярды.

Сейде өз хөвүртгесини гораян гушдан энайы дәлди. Ол Ысмайылың гизленип ятан говагыны бири гөрәймесин дийип, от-чөпүң ичинде кебелеклер болярды. Ол алҗырап, нәтҗегини билмейәрди, гөзгыны бир ягдайда икибака ялтаклап, бир о тарапа, бир бу тарапа урунярды. Гөрүнйән зат ёк герек, бирден бири онуң ызыны ызарлап гелйән болаймасын?

«Эй таңрым, шу сапарам бир өзүң көмек эт, өзүң соваверн хернә, гапдалракдан бир гечип гитсинлер-дә! — дийип, ол худая налыш эдип, ики элини күкрегине гоюп дилег эдйәрди. — Нәмишләйин, ненең эдейин, өзүң салгы береверн! Эгер сыгыр тапылайса, вах; чагаҗыкларың багты үчин тапылсын-да, адамлар оба гайдарлар! Я ярадан алла, етимлериң сыгрыны гайдып бер, өзүң етиш, көмек эт, ялбарян. Менем эне, менинңем оглум бар, огулҗыгымың хатырасы үчин өзүң говусыны эт!»

Көтелликлериң ичи билен Сейде депе-депе ёллар ашып ылгады, онуң агзындан янгынлы гаргышлар пайрап дөкүлйәрди. Басым оны үйтгешик бир пикир тутушлыгына гуршап алды: эгер сыгры тапайсалар, илат оба доланар. Оны халас эдип билҗек диңе шуды. Диймек, онда сыгры тапаймалы, хөкман тапмалы, тизрәк тапмалы, хер минут гыммат.

Сейде өзүни тиҗәп, ене аңырлыгына бака ылгады. Хер дүйп бөвүрслениң ашагына әңедйәрди, дагың хер бир өврүмине назар салярды, ол өзүни тикенден-тикене урярды, үстбашыны җыррым-җыррым эдипди. Йөне барыбир сыгырдан нам-нышан ёкды. Хон-ха үмүрлигиң ичинден көне бир харабачылык гаралып гөрүнйәрди. «Сыгры шо тайда гизләп гоян болаймасынлар? Дур, дур, о гөрүнйән зат нәмекә? Өз-ә бир хайвана чалым эдйәр. Хава, эдил өзи, шол болмалы! Өзүң гөрүп дурсуң ахырын: о гөрүнйән кичирәҗик алаҗа сыгыр-а! Хий гөр-ә сен муны, таңрым, агынҗак эдил өзи-дә!»

Гарашылмадык ерден калбына долан шатлык Сейдәниң демини тутды. Ол сакга аяк чекди: аяклары диен этмеди. Шол угра-да белли бир карара гелди: «Хәзир ол бейик депәниң үстүне ылгап чыкайын-да, бәрик гелиң дийип адамлары өз яныма чагырмага башлайын, гой хеммелер оба гайтсын-да. Сыгры Тотойың ховлусына идип барып, сарайда даңып гоярын. Вах, йөне шу

сыгыр бир болайбилсейдир...»

Сейде онсоң бир демде депәниң үстүне ылгап чыкды, соңам... гымылдаман доңуп галды. Бу сыгыр дәл-де, ичине юмрулан бир көне хаятды.

Думан хенизем шол ёкары гөтерилип билмән, ериң йүзүне язылып дурды. Йыкык хаядың кесеклериниң арасында ятан өтен йылкы бүрмегиң үстүни яз гарыны мазалы өртүпди, эйжежик гөк отларың яңы ер ярып чыкан шинелери еңилҗек ак дона бүренип отырды.

* * *

— Сейде агшамлык зордан аягыны сүйрәп оба геленде, Тотойың ховлусындакы сыгыр ятагың бир тайы гышык гапысы хенизем шол хаңлап ачык ятырды. Сыгыр ятагың ичинде йүрекгысгынч — гум-гуклук хөкүм сүрйәрди.

Өйден болса элден-аякдан чыкып барян чаганың җагилдиси гелйәрди. Мегерем, чага узынлы гүн дынман аглан болара чемели: гөзлери пөкгерип гидипдир, диңе онуң гөзлериниң агы гөрүнйәрди, зордан кәярым бир деми гелип гидйәрди. Онсоң, эдил ичиңи якайын диен ялы, Сейдәниң даш ялы бөлуп дыңзап дуран гөвүслериндeнем сүйт гелмейәрди, ёгсам ол шунчалар җанам этди, сагҗак болубам гөрди — болмады. Ол халыс ядапды, гайгы-алада онуң ысгын-ровгатындан дерамат гойманды, эери-япынҗасы үстүнден айрылып, бир гиҗе елиң ашагында яланач галдырылан ябыныңкы ялы, онуң эңеклери шакырдап дурды.

Олар сеслерини чыкарман, дымшып отырдылар: Сейде оглуны гуҗагына алып, бир дулда, гарры кемпирем башга бир дулда отырдылар. Пеже от саласы геленокды, өйүң ичи хем эдил онуң калбының болшы ялы буз ялыды, якымсызды. Сейдәни укы бүрүп барярды. Чагасыны гараз эйдип-бейдип салланчага гечирип ятырды-да, чыкарынман-бейлеки этмән йыкылып галды.

Сейде гиҗәниң бир вагты эпишгәниң тыркылдысына укудан оянды. Тасдан ол укының арасында «Кимсиң?» дийип гыгырыпды, йөне мунуң Ысмайылдыгыны билип, зордан сакланайды. Ол өңкүсинденем бетер горкды. «Обаның ичи гайда-гаймалашык, бу вагт муң нәме иши барка, өзүң говусыны эт-дә, җан худай!»

Сейде бөкүп еринден турды, гапыны ачып, ховлук-мач пышырдады:

— Чалтрак гир, оба ичи ярамазлык!

Гапының килтини ичинден илдирип, Ысмайылы гараңкының ичинде отага алып гелди. Әпишгәниң өңүни туты этди, чыраны якмага хыялланананы хем шоды велин, бирден онуң гөзи патлап ере гачан юмшак бир зада каклышды. Сейдәниң үстүнден гайнаг сув гуйланды, онуң гөвнүне өз йүреги чат ачып, ере гачан ялы болды. Ол бу вагт бүтин сүңңи билен гагшаярды, ашак отурды, төвереклерини сермелешдирди, эли юмшак бир зада дегди; бу ичи этли торбады.

— Бу асыл сең ишиң экен-ов — дийип, Сейде богуссеси билен чалаҗа гыгырды. Онуң деми гысып, бокурдагы тутулыпды.

— Юваш! — Ала гараңкылыгың ичинде Ысмайылың гөзлери бирхили яшылымтыл шөхле сачып гитди, ол оңа хас голайрак сүйшүп, эдил онуң йүзүниң янында улудан бир демини алды.—Гапыл, сең ишиң дәл

Сейде дымды. Онуң башы-гөзи айланып, гөйә кимдир бири дөшүнден батлы итеклэп гойберен ялы болды. Ол дүшегиң үстүнде отырды, өзүнем йүзинлигине йыкылаярмыкам өйдүп, эллерине даянярды. Онуң дүнйәде ялңыз бир арзувы барды: өйден ылгап чыкып, йүрек паралап сес эдип, йүзүниң угруна — нирә болса-да бир яңа тасап гачҗакды, оңа дүнйәдәки шу тетелли адамлары гөрмесе, танамаса болярды. Йөне онуң еринден турмага меҗалы ёкды ахырын, гыгырайын дийседе, шоңа-да ровгаты ёкды. Ол Ысмайылың гүңлеч сесини эшиденден соң хушуна гелди.

— Ери, нәме отырсың, бол чыраны як!

Сейде гымылдамадам.

— Чыраны як диййән!

Ысмайыл ашак эгилди. Ол Сейдәниң өзүне бака сүшенеклэп гелйәнини гөрди.

— Сен... иң говусы өз түвәмизи соялмалы экениң-дә!

— Самсык хелей дийсе!—дийип, Ысмайыл онуң чининден тутуп, өзүне бака чекди. — Агзыңдан чыкян сең нәме, маңа өвретҗек болямың! Итиң гүнүнде яшаян ит ялам болмалы! Ил билен не ишиң, өзүңи бил!.. Сагарның дойса боляр... Сениң ил билен нәме ишиң бар! Ачлыгыңдан өлүп барян болай, сең агзыңа екеже че

че аш дамдыран адам болмаз. Хер ким өзүни билйәр! Ким чапса-таласа, хич затдан гайтмаса, ана, шонуңам гарны дояр!

Сейде хич хили жогап бермеди. Ысмайылың эллери онуң эгнинден сырылып, көйнегиниң якасына каклышды, мәкәм богды. Ысмайыл аялыны гахар билен силтерледи, харлады, онуң агзындан ода атылып биширилен какмажың ысы аңкап дурды.

— Нәме сесиңи чыкараңок, хә? Мен сенден сораян: нәме үчин сесиңи чыкараңок? Сең түвәңи өлдүрен болсам, чагаңа сүйди ниреден алжак? Я илиң чагасы өзүңкиден говы болдумы? А Чатгала нәдип ашардык ахырын? Сен шуны пикир эдйәмиң я ёк, хә? Санлыжа гүн галды, сен болсаң мениң шо говакда ачлыкдан өленими говы гөрйәрмиң, шейлеми? Я башга адамлар сең үчин менден якынракмы? Ёк, сениң мунышң болмаз, арлы гышы совуга гагшап өтүрдим, бес инди... Огурлажак, талажак: ит ялы болуп сыңсыраклап йөрмек үчин армыдан гачмадым мен! Самсык дәл менем, ачлыкдан өлесим геленок!

Дашарда хораз гыгырды. Гитмелиди. Ысмайыл эпишгәниң өңүне барып, чилимини гысымлап диңширгәп дурды, соңам ызына гаңрылып шей дийди.

— Нәме, лал ачдыңмы сен! Эти бир ерде гизләп гой, гижелерине гайнадып, биширип, сүңклерини болса итлер агтарып алаймаз ялы чуңрак газып, сарайың ичинде гөмүң! — Ол чилимини гайтаданам бир ичине сорды, онуң эңеклери гызарып, ягтылып гитди, бу өрән үйшендирижи болуп гөрүнди; түм гараңкының ичинде онуң чыглы додаклары, бурнуның ичиндәки сых-сых түйлер месе-мәлим болуп дурды. Соң ол чилиминиң галыңдысыны ашак ташлады, аягы билен мынжыратды-да, даш чыкды.

Эпишгәниң аңырсы ягтылдыгыча чал сач гелип дашарык шонча-да небсевүр середйәрди. Гөвнүңе болмаса, ол бу вагт яңы догуп гелйән гүнүң өңүнде гиже түмлүгиниң гизленишини сынлаян ялыды. Сейде чагасының салланчагыны гужаклап, шол эпишгә гарап отырды. Шол кичижик эпишгежигиң аңырсында болса гиден бир дүнйә яйлып ятыр: оба бар, ил-халк бар. О тайда Курман яшаяр, өз чагажыклары биленжик Тотой яшаяр, о тайда голак Мырзакул билен Ысмайыл хем бар... Кава-а, Ысмайылам... «Ёк, сен олара меңземейәрсиң...

халкың башына бир иш дүшенде, оны ташлап гачян адам. ислесе-ислемесе-де онуң душманы болýар! Мен сени бу ёлдан алып галып билмедим, башармаздымам, белки!..»,

Кимдир бири иңләп, улудан демини алды. Сейдәниң диңе шундан соң гарра гөзи дүшди. Ол хем бир бурчда аррык, агажа дөнен дызларыны гужаклап, эзъет барыны чекен гөречлери билен әпишгә тарап нәумыт гарап отырды. Әлбетде, ол агшамкы болан затларың әхлисинден хабардарды.

Сейде шайыны тутярды. Чагажыгының арлыкларыны бир дүвүнчеге дүвди, чапаныны гейди, Тотойың эдиши ялы билини йүп билен мәкәм гушады.

— Өзүңизиңкилере гидйәмисиң? — дийип, гайын энеси сорады.

— Гидйән — дийип, Сейде оңа жогап берди. Гайын энеси сесини чыкарман баш атды.

Сейде гапының өңүне барып аяк чекди, оглуны элинде саклап дуршуна бир задың пикирини этди. Ол ятырды, дүнъеден бихабарды, йүзүне эжесиниң гөзяш дамжасы даманда, ол диңе гашжагазыны чытып, келлежигини икибака товлады. Башга ол хич задам этмеди. Соң Сейде ичи этли торбаны ёкары гөтерди, эгнине атды ве босагадан аңрык айгытлы гадам урды.

Гайын энеси бу гезегем сесини чыкармады, оңа ызына доланай хем диймеди, аягына йыкылып ялбармады.

Азажык салым геченден соң бу гаррам дашары чыкды, ол келлесиниң угруна нирәдир бир ерлере — обадан алыс бир ерлере бака сүйренип уградь, гапы болса шол ачык хаңлап ятырды.

* * *

Сейде бөвүрсленлериң ичинде зордан гөзе илйән довар ёдажыгының угруны алып йөрәп барярды. Мырзакул ве ене ики саны эгни түпеңли солдат хем онуң ызына дүшүп барярды.

Тоннели гораян харбы горагың командири бир сагат мундан озал бу солдатлара гоңшы обаның оба Советиниң ыгтыярына барың дийип буйрук берипди. Сейде Кичи жүлгә, чопанларың янына бака барярды. Гайдып ол хич хачан бу оба өврүлип гелмез.

Солдатлар өзараларында хүмүрдешйәрдилер.

— Егса-да, хэй, шу шол сыгры огурланан аялың өзи өйдйэн-хэ.

— Шейле ялы, шу болуп баршына әнеденде-хә, шол болмалы.

— Ызарлап тапан болмага чемели-хов. Есер аял, хә! Йөне бу элиндәки чагаң нәмә герек дийсене, вах?

— Ай, нә билйән онуң нәхили адамдыгыны! Валла келлеси саг дәл болмага чемели!

Олар гамышлык, гырымсы таллык керт кәлиң гырасына етенлеринде, Сейде ашак дүшди, чатрыга етибем сакга аяк чекди.

— Ана, хо тайда, гамышлыгың аңырсында! — дийип, ол элини узадып салгы берди, ана шундан соң онуң йүреги жиглэп гитди. Ол нәме эдип, нәме гойяныны билмән, эгниндәки яглыгың дүвүнчегини чөзди, ашак отурып, чагасының агзына эммесини тутдурды.

Солдатлар ассырынлык билен Мырзакулың ызына дүшүп барярдылар. Мырзакул гамышлыга якынлашандан соң, аягыны үзеңңиден айырды, ябыдан бөкүп дүшәймәге тайяр болуп отырды. Эдил шол минутда-да өң тарапдан бири гыгырды: — Әхей, Мырзакул! Долан ызыңа! Мениң үчин-ә хайсы янына боланда-да атың гулагы ялы, йөне билип гой, сенем хезил эдип гезесиң ёк: Ере сererин! Ёк бол!

— Элиңи галдыр! Боюн эг! — дийип, Мырзакул гыгырды-да, өңе тарап атыны йүзин салайды.

Кәлиң ичинде түпең сеси гүмпүлдәп гитди. Сейде әлланичигси болуп, сычрап еринден турды. Ол Мырзакулың атың бойнуна йыкыланыны гөрди.

Оңа ченли солдатлар хем от ачмага башладылар. Ысмайыл йыгжам, ховлукмач жогап берйәрди. Дагларың ичи түпең сесинден лерзана гелйәрди.

Онсоң бирденкә солдатларың бири зәхреси ярылан ялы болуп гыгырды.

— Ә-хэй, маржа[1] нирә баряң? Долан ызыңа диййән! Долан! Өлдүрер!

Сейде оглуны элинде гөтерип, эгнине дүшен яглыгыны хем галдырман, Ысмайылың отуран гамышлыгына бака хайдап барярды. Ол горкы-үркүни билмән, аркайын хем ынамлы йөрейәрди.

---

[1] Маржа — «Мария» диен сөзден, аяллара йүз тутуланда айдыляр.

Хайсыдыр бир гөз юмуп-ачасы салымың довамында дагларың ичини дүйпсүз бир үмсүмлик гуршап алды. Харсаң дашларың еңсесинде гизленишип ятан солдатлар, ялңыз элиниң пенжесини пугта юмуп ерде язылып ятан Мырзакул, үстүңе абанып дуран гаялардыр даг-ларың хол алысларда чүр башлары — әхли зат үйтгешик бир зада гарашып доңуп галыпды. Ине хәзир, хәзириң өзүнде түпең сеси яңланар, онсоң бу эли чагалы аялам ериң йүзүне язылар.

Бу айылганч үмсүмлиги ел бозды. Бирден шувлап гелен ел гамыш тозгаларының үстүнден толкун атып гечип гитди, Сейдәниң йүзүне урды, онуң эгниндәки яглыгыны бат билен ыкдырып әкитди. Эмма шонда-да Сейдәниң йүзүниң екеже дамары хем тирпилдемеди. Оңа гахар-газап хем гайдувсызлык медет берйәрди. Ол башыны дик тутуп, оглуны пугта багрына басып, белент боржуң хатырасы үчин өлүмденем горкман гидип барярды.

Солдатлар ене:

— Дур! Дур! — дийип, онуң ызындан гыгырдылар.

Олар онсоң түпеңлерини гапдалларына гысып, Сейдәниң ызындан ылгадылар. Эдил шол вагт хем гамышлыгың ичинден Ысмайыл бөкүп чыкды. Онуң эгнинде йыртык-йыртык шинели барды. Эжир чекен үфлис йүзүни сакгал-мурт басып, хапа дер ашак сырыгып акярды. Ол гудузлан ялы болуп, түпеңини ёкары гөтерип, аялыны урмага хәзирленди. Ол голай гелипди. Анха, олар бир әдим ялы бири-бирине якын гелдилер, йүзбе-йүз душушдылар. Йөне ол өңки Сейдәни танамады. Бу оңа нәтаныш башга бир аялды. Онуң өңүнде чүв ак сачлы башдаңысыз бир аял оглуны гөтерип дурды, онуң, ягны Ысмайылың гөвнүне, бирден бу аял ёкарда, гаты ёкарда, өзүниң матамлы белентлигинденем элъетмез ёкарда дуран ялы, өзи болса онуң өңүнде хич зат элинден гелмейән гөзгыны, эжиз ялы болуп гөрүнди.

Ысмайыл аяк үстүнде дуруп билмән ыранды, элиндәки түпеңини ылгап гелен солдатлара тарап бат билен зыңып гойберди. Соң хем элини галдырды...

Литературно-художественное издание

АЙТМАТОВ ЧИНГИЗ ТОРЕКУЛОВИЧ

МАТЕРИНСКОЕ ПОЛЕ

Повести

На туркменском языке

Творческо-производственное объединение «Рух»
Союза писателей Туркменистана.

Редактор Довран Агалы.
Суратчы Назар Бердиев.
Сурат редакторы Тахыр Кадыр.
Тех. редактор Таисия Иванова.
Корректор Гуванч Өдәев.

Йыгнамага берлен вагты 21.12.1992 й. Чап этмәге ругсат эдилен вагты 25.06.1993 й. Форматы 84×108[1]/[32]. Эдебият гарнитурасы. Ёкары чап эдиш усулы. Газет кагызы. Чап листи 11.00. Заказ № 3594. Бахасы шертнама эсасында кесгитленйәр. Тиражы 30 мүң экз.

Ашгабат шәхери, Атабаев көчесиниң 20-нжи жайы. Метбугат өйи.

Түркменистан Языжылар союзының «Рух» дөредижилик-өнүмчилик бирлешиги. Ашгабат шәхериниң, Азады көчесиниң 5-нжи жайы.